

ISTORIA ROMÂNILOR

A decorative horizontal flourish with symmetrical, swirling lines and small circular motifs at the ends and center.

Impăratul Traian.
Bazo-relief de pe Columna lui Traian.

Decebal se sinucide pe mormântul țarei sale.
Bazo-reliei de pe Columna lui Traian.

Ad. Dinopol.

(1888)

HISTORIA ROMÂNILOR DIN DACIA TRAIANĂ

A. D. XENOFOL

PROFESOR LA UNIVERSITATEA DIN IAȘI, MEMBRU ACADEMIEI ROMÂNE.
MEMBRU TITULAR AL INSTITUTULUI DIN FRANȚIA

EDIȚIA III-a, îngrijită de

I. VLĂDESCU

DOCTOR ÎN LITERE
ASISTENT LA UNIVERSITATEA DIN BUCUREȘTI

*„Nu sunt vremile sub cărma omului,
ci bietul om sub vreme!”.*
MIRON COSTIN.

VOLUMUL I

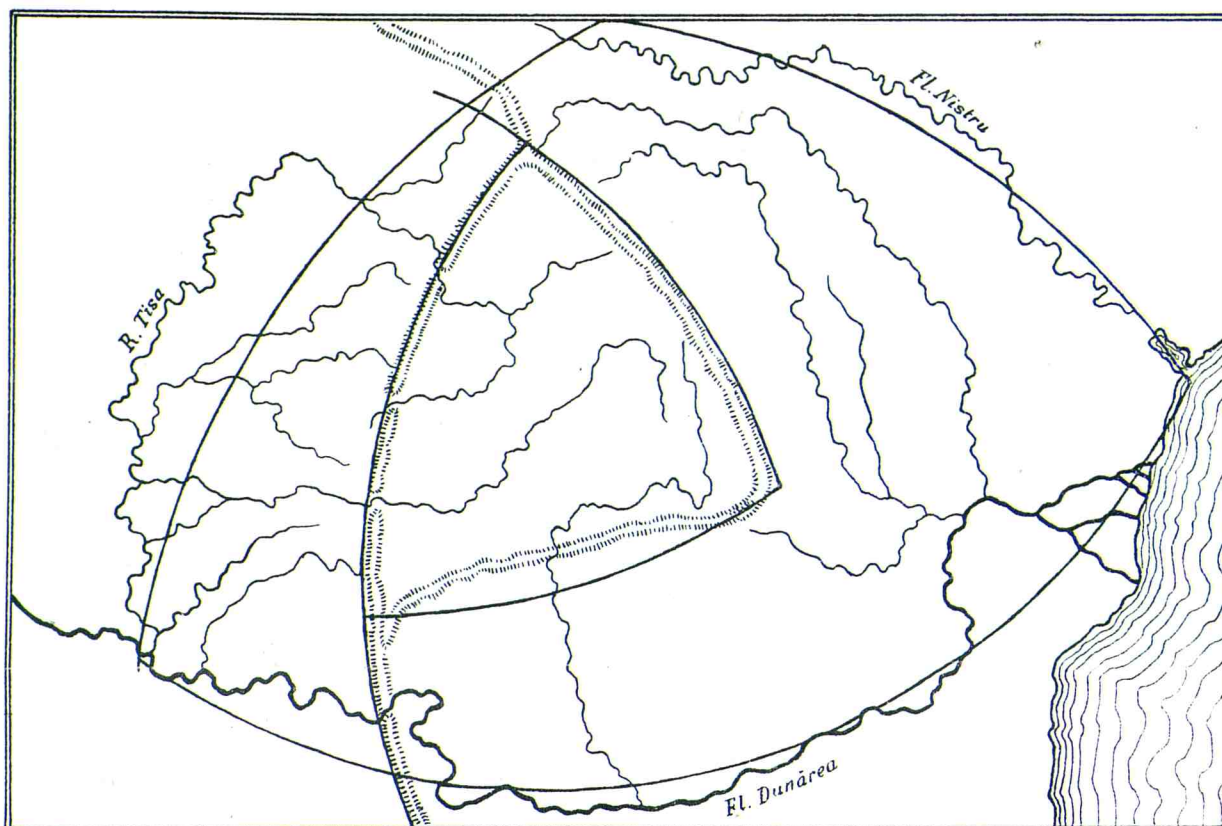
DACIA ANTE-ROMANĂ ȘI DACIA ROMANĂ

513 înainte de Hr. — 270 după Hr.

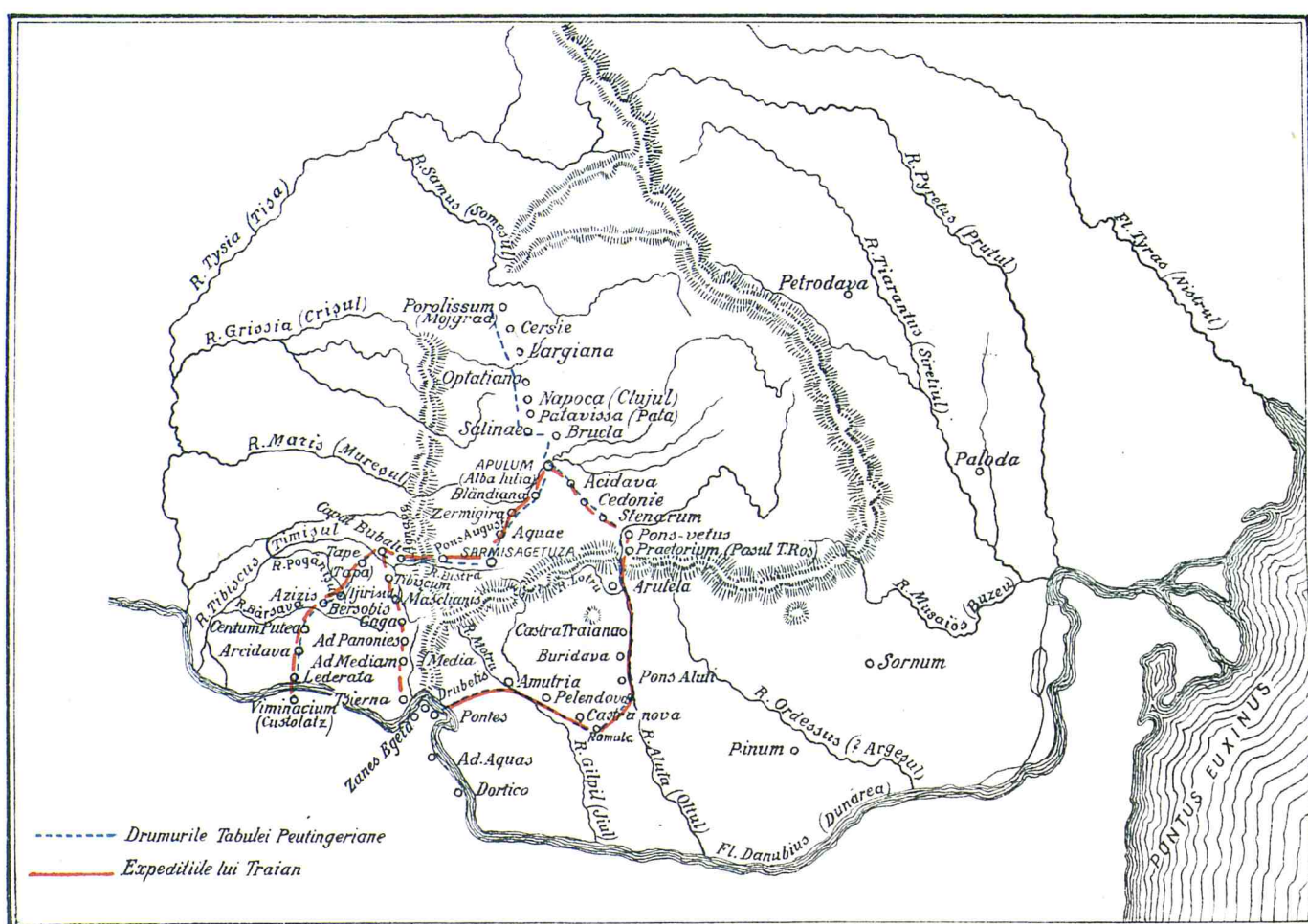

BUCUREȘTI

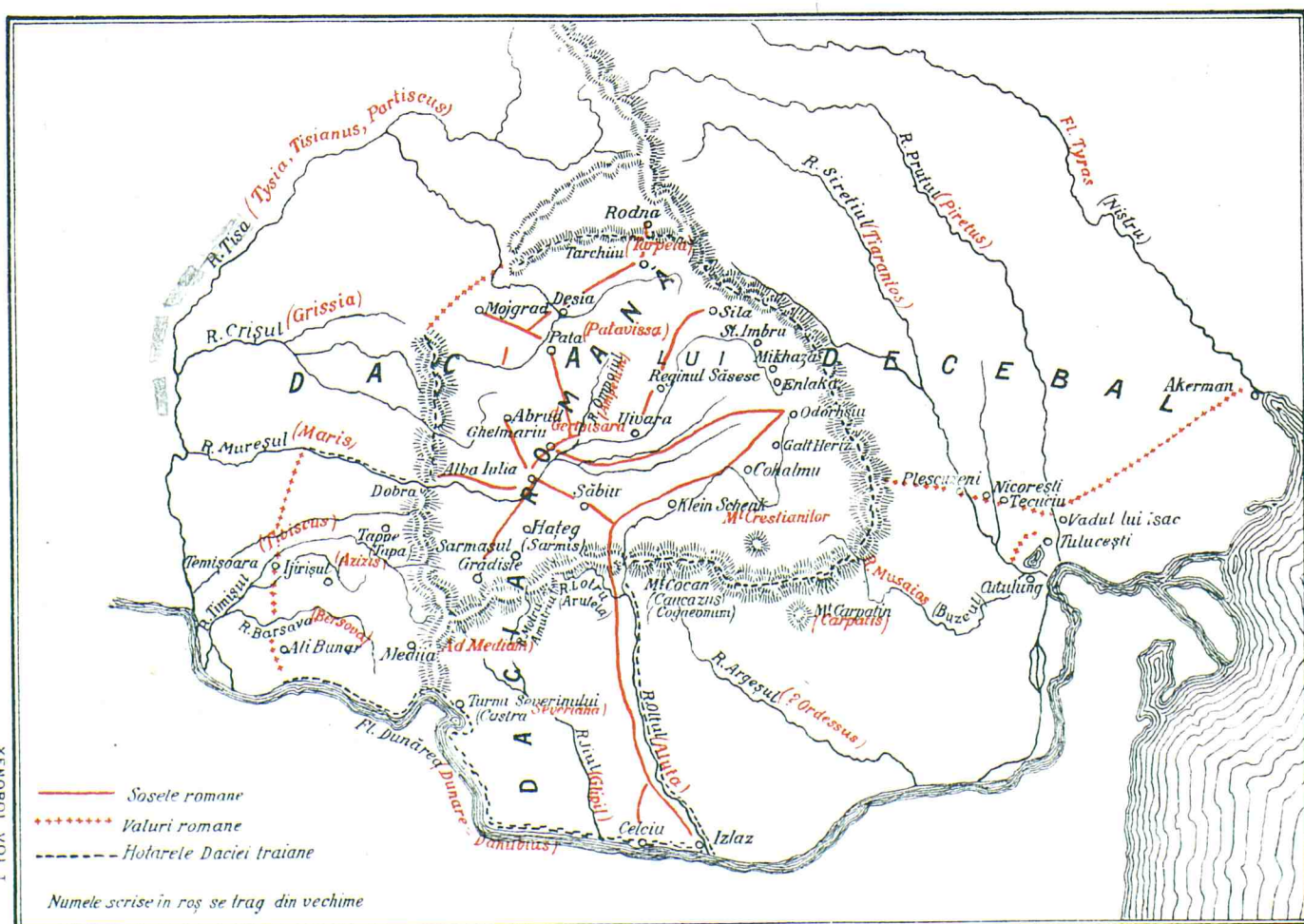
EDITURA «CARTEA ROMÂNEASCĂ»

Triunghiul de riuri și cel de munți.

Harta expedițiilor lui Traian.

Harta drumurilor și valurilor Daciei romane

PREFAȚĂ LA EDIȚIA III-a

Poate părea îndrăzneată încercarea de a lua asupra-mi îngrijirea unei noi ediții a „Istoriei Românilor din Dacia Traiană” a lui Xenopol.

Este o muncă de câțiva ani, de multă răbdare și de îndelungată familiaritate cu materialul.

Câteva cuvinte despre aceea ce am socotit că trebuie făcut.

Autorul încă din 1913 revăzuse toate volumele, în număr de 14, cari duc povestirea trecutului nostru până la 1866, utilizând „toate scrierile și documentele publicate dela 1893 încoace”¹. Revederea aceasta a fost socotită ca o „inițiere fulgerătoare care inspiră respectul” (N. Iorga)².

Primele 5 volume, pânăla 1600, au apărut sub îngrijirea sa încă din 1913—1914 în editura „C. Sfetea”. Restul n’a mai putut fi continuat, din cauza boalei autorului și apoi a evenimentelor, aduse de marele războiu.

Nu va trebui deci să se aștepte dela mine această revedere, adăugire și îndreptare a operei lui Xenopol, fiindcă aceasta a fost făcută chiar de către autor.

Pentru timpul însă dela 1914 încoace, voi încerca eu a face aceasta punând-o la curent cu toate scrierile apărute în domeniul istoriei noastre, în ultimii 10 ani.

Ar fi mai multe feluri de a îndeplini aceasta.

Cel mai recomandat ar fi acela ca în josul paginilor să adaug, la fiecare chestiune tratată de Xenopol, păreri noi aduse de cercetătorii din urmă.

¹ Prefață la ed. II-a, p. 13.

² Analele Academiei Române. Seria II, tom. XL (1919—1920), partea administrativă și desbaterile. p. 47.

M'am gândit mult la aceasta, am stat de vorbă cu mulți cunoscători. Am luat hotărârea definitivă numai după ce m'am convins, că n'ași depăși întru nimic din ceea ce autorul ar fi admis să se facă.

Timpul de 10 ani, destul de scurt și evenimentele tulburi cari l'au caracterizat n'au dat puțința să apară multe studii serioase încât să se poată admite schimbări însemnate în istoria noastră.

De obicei fiecare lucrare nouă aduce și un nou punct de vedere, sau dă o nouă soluțiune chestiunei pe care o tratează. Nu urmează însă neapărat, că ceea ce autorul lucrării aduce ca nou să fie așa și de bine dovedit încât să se înlocuiască dintr'odată, fără discuție, lucrurile pe cari le știam dinainte.

A mă fi apucat, la fiecare fapt tratat de Xenopol, să discut noua părere, de obicei, propusă, să văd dacă aceasta se poate sau nu admite, să propun schimbările pe cari le-aș crede necesare, aceasta ar fi fost o în afara intențiilor editurei și în afară așteptării cititorilor.

Dacă aș fi procedat în felul acesta volumele s'ar fi înmulțit considerabil și timpul de apariție al operei întregi s'ar fi prelungit cu încă mulți ani.

Se mai ivea, cu felul acesta, încă o greutate foarte serioasă. Discutând în josul paginei părerea cea nouă propusă, neapărat trebuia să discut și pe a lui Xenopol și eu eram liber, în felul acesta, să le socotesc pe amândouă ca nefundate, după părerea mea, bazat pe cunoștiințele și felul de interpretare a faptelor, pe care eu îl socotesc ca mai bun.

Chiar dacă felul acesta ar fi fost cel mai bun, n'ar fi folosit decât la câțiva specialiști, nu tuturor cititorilor cărora se adresează opera lui Xenopol.

Aceștia vor să cunoască pe Xenopol, nu părerile mele sau ale altora.

Așa a înțeles și editura.

S'ar putea totuși spune că de vreme ce este o carte de știință, acesta era cel mai bun mijloc, căutându-se în primul rând, stabilirea adevărului, cu oricâte greutate.

Cine își dă seama însă cât sunt de înfime posibilitățile de a afla adevărul precis în domeniul istoriei, va trece repede peste această înlâmpinare.

Un lucru hotărâtor în această discuție îl aduce însă, cunoașterea atitudinii pe care ar fi luat-o chiar Xenopol, față de nouile cercetări.

În cei 20 de ani cât au trecut dela apariția primei sale ediții până la a II-a „studiile istorice și mai ales publicarea documentelor, au luat un avânt foarte îmbucurător și un mare număr de isvoare ce nu-mi erau cunoscute când am îndrăznit a scrie istoria neamului meu, au ieșit la lumină”³.

Ce atitudine s'a impus autorului față de aceste lucruri necunoscute la început?

„Am băgat de samă că toată această mare bogăție nu schimbă decât foarte puțin liniile fundamentale ale înjghebărei mele și slujia numai cât spre a îmbogăți materialul pe care se întemeia expunerea. Dealtfel, pătrunsesem adevărul prin o intuiție istorică, care suplinia adeseori dovezile pe care mă puteam întemeia, intuiție acum adevărită prin isvoarele nou descoperite”⁴.

Dacă față de această „mare bogăție” de informație nouă, Xenopol n'a avut de schimbat decât foarte puțin, la ceeace el dăduse la început, cred că cel puțin, în aceeași situație s'ar fi aflat și acum, când publicațiile istorice sunt cu mult mai puține.

Valoarea operei lui Xenopol constă în primul rând în „întregul” în care el a știut să organizeze faptele expuse și aceasta o cere el și o recunosc și ceilalți.

„...Cei ce se vor ocupa de lucrarea mea să o considere în întregul ei” se spune dela prima ediție, de către autor, iar d. Iorga recunoștea că „greșelile de detal pot fi nebăgate în seamă, față cu însemnătatea întregului”⁵.

Ținând seama de aceasta și de faptul că autorul a crezut că „întregul” pe care îl văzuse la început nu se schimba, am socotit că nu-mi este îngăduit mie, a schimba nimic din cele ce a făcut Xenopol, indiferent de credințele mele sau ale altora.

S'ar socoti și cu drept, o lipsă de pietate pe care tânărul o are față de bătrânul care cândva i-a îndreptat primii pași spre drumul pe care acum el însuși se încearcă a merge singur.

Am credința că am uitat prea repede pe înaintașii noștri. Prea s'a trecut în tăcere munca lor, sau nu s'a ținut samă de bunăvoința și de împrejurările grele în cari ei au lucrat.

³ Prefața la ed. II-a p. 13.

⁴ Ibid.

⁵ Arhiva... din Iași, IV, (1893) p. 553.

Înțelegerea trecutului îți inspiră cel puțin respectul dacă nu și dragostea față de lucrurile pe care el le are. Și cel care și-a înclinat munca vieții sale în lămurirea acestui trecut este dator, cred, să se deprindă cu acest respect, în locul disprețului și ironiei care se obișnuște în destul.

Deci opera lui Xenopol, va rămânea așa cum el a lăsat-o în ultima sa revedere⁶.

Eu voi adăuga însă la sfârșitul fiecărui volum, pentru fiecare capitol, o listă a lucrărilor noi cari tratează aceeași materie, dând la cele mai însemnate, poate chiar la toate, rezultatul nou pe care ele îl aduc. Niciodată nu voi căuta a discuta lucrurile noi propuse.

Caracterul pe care îl are opera lui Xenopol se opune la aceasta, și publicul mare cetitor, n'ar găsi nici un interes în aceste discuții contradictorii.

O altă parte care îmi revine mie este și punerea hărților și a ilustrațiilor la cele 9 volume ultime.

O muncă mult mai grea decât cele de până acuma este însă la controlul notelor. Au scăpat, poate la corecturi, o mulțime de note greșite ca pagină sau și ca volum. A trebuit să revăd toate cărțile la cari trimite Xenopol și să caut cu multă muncă să găsesc pagina cea bună. Sunt cazuri când munca a fost zadarnică, așa că au mai rămas note pe cari nu le-am putut îndrepta. Sunt note cari după multe ceasuri de muncă, nu le-am putut găsi. Dacă aș fi persistat în planul pe care îl făcusem la început, nici în zece ani, cartea nu putea să apară. Pentru unele note mi-au lipsit chiar cărțile la cari trimitea Xenopol.

Cele mai multe note au fost îndreptate și ca trimitere și ca text.

Mai rămâne de spus de munca la corecturile tipografice. Eu singur am făcut 3 corecturi pe lângă alte 2 sau 3 ale editurii.

Voi observa însă în viitor toate greșelile ce se vor fi strecurat.

La sfârșitul operei lui Xenopol, cred că în un alt volum al 15-lea voi da eu un indice amănunțit al tuturor volumelor,

⁶ S'a continuat însă cu numerotarea notelor până la sfârșit, la fiecare capitol, începându-se mereu dela 1 la fiecare paragraf.

o tablă de materii iarăși dela toate volumele și o errată a tuturor greșelilor ce le voi observa și le voi îndrepta. Tot acolo se vor da și notele corectate în urmă.

Pentru ușurința cetitorilor am dat hărțile nu în corpul volumului, ci la sfârșit și pe o pagină dublă, așa ca harta să fie întotdeauna în afara paginelor, spre a o putea oricând utiliza. Spre a se vedea de către cetitori cum a fost judecată valoarea operei lui Xenopol, dau la sfârșitul rândurilor mele, aprecierile d-lui N. Iorga și a lui D. Onciul, cei mai îndreptățiți, din cei cari au scris, a-și spune cuvântul asupra ei.

Așa am crezut că pot, și-mi este îngăduit a întreprinde munca pe care editura, cel dintâi regretatul C. Sfetea, și autorul, mi-au făcut cinstea să mi-o încredințeze.

„Cartea neamului românesc” cum ținea Xenopol să o nu miască, cred că nu va avea deloc o altă înfățișare decât cea voită de autor ¹.

1925, Aprilie.

I. Vlădescu

N. IORGA

Suntem datori a spune înaintea celui care a reprezentat atâția ani ceea ce avea știința românească mai activ, mai plin de inițiativă și mai amabil în stil, întâiu, fără îndoială, ce-i datorește istoria Românilor.

Odată, cu oricât entuziasm la unii, cu oricâtă naivă poezie la alții, cu oricât de fericită divinație la câte unul superior înzestrat, istoria trecutului nostru se desfăcea ca o expunere interesantă sau ca o luminoasă proiecțiune de figuri și scene. Crescut în cele mai bune tradiții ale școalei economice dela jumătatea veacului al XIX, și mai presus de toate, minte filosofică deprinsă cu abstracțiile și cu o nesfârșită iubire față de subtilele legături dintre dănsese, A. D. Xenopol a făcut, prin cunoștințele și aplicările sale de spirit, din istoria Românilor pentru întâia oară un sistem.

¹ Nefiind gata, câteva cărți, privitoare la epoca getică, din istoria noastră, notele dela vol. I, se vor da în fascicolă separată la vol. III.

Am urmărit apoi aceiași minte pe care anii n'au putut-o obosi, căutând, îndrăzneț, ultimele și supremele adevăruri private la doctrina științifică a disciplinei sale. Cartea care a rezultat din acest studiu a reprezentat fără îndoială una din cele mai mari sforțări ale spiritului românesc aplicat la știință.

Nu vom uita niciodată — și vom înfățișa aceasta ca un sublim exemplu pentru tineretul care trebuie deprins cu munca spornică și idealismul activ — acel moment eroic, epic, aș zice, din viața colegului nostru când el, smulgându-se dela speculațiile sale înalte, s'a întors spre istoria neamului său, nu numai cu acea iubire adâncă ce se ascunde sub glumele lui ușoare și sub critica lui surâzătoare, dar cu hotărârea de a-și asimila imediat rezultatul muncii de câteva decenii a unei generații întregi. Am văzut volumele revăzute ale marii sale lucrări: ele reprezintă o inițiere fulgerătoare, care inspiră respectul. Trăsnit, el însuși a căzut. Niciodată căderea unui învățat n'a fost mai nobilă decât aceasta...

(N. Iorga în An. Ac. Rom. Seria II, tom. XL, Desbaterile p. 46—47).

E o operă de îndelungată stăruință, o operă frumoasă și pentru multe părți foarte trainică.

Greșelile de detalii pot fi nebagate în seamă față cu însemnătatea întregului.

(N. Iorga, Arhiva..... din Iași, IV (1893, p. 553).

„Ar fi fost greu a lucra în mai rele condiții decât d. A. D. Xenopol. Dacă multe inedite s'au adunat de oameni vrednici de toată lauda, monografiile, fără de care lucrarea generală e aproape cu neputință, sunt fără exemplu de puține..... sărăcia fabuloasă a bibliotecilor noastre împiedică la fiecare pas pe cercetător. Acestea sunt greutățile cu care d. Xenopol a avut să lupte: ele sânt atât de mari, încât pe mulți lucrători harnici, curajoși și patrioți ele i-ar fi silit să renunțe. D. Xenopol n'a făcut așa: cu o statornicie mai presus de orice laudă, opera a fost dusă înnainte și mulțumită acestei statornicii, cartea lămuritoare, de care cei ce lucrează în marginile mai apropiate au nevoie necontenit, există astăzi.

„Cartea are părțile ei trainice și acele care-și vor pierde sau micșora cel puțin folosul. Trăinicia celor dintâi e datorită talentului istoricului, caracterul provizor al celorlalte timpului, în care sistematizarea a fost făcută”.

Cu timpul, pe baza enormului material nepublicat și neadunat se vor putea scrie pagini mai sigure dar „nu orice carte se anulează de aceea care vine după dânsa, chiar dacă aceasta are temelia mai lărgă. În afară de fapt este judecata, punerea în lumină și explicarea lui, însușiri pe care numai istoricul

de talent le posedă. Această prefacere a anunțurilor îndoebnice, confuze, contradictorii, în pagină organică, va face ca pagina aceea să trăiască“.

„Oricât s'ar îmbogăți materialul, capitolele de istorie intelectuală și socială din cartea lui Xenopol, sprijinite pe dovezi mai îmbelșugate, aduse de cei ce vor veni pe urmă, își vor păstra valoarea, fiindcă ele sunt luminoase și pătrunzătoare. Deasemenea și cea mai mare parte a considerațiunilor politice și rezumatul condițiunilor, în care a trăit poporul nostru până astăzi.

(N. Iorga în ziarul „Timpul” No. 104 (1893).

D. ONCIUL

In „Istoria Românilor din Dacia Traiană” „Alexandru Xenopol ne-a dat cea dintâi formă sintetică a istoriei naționale, în expunerea ei cea mai largă până acum, pe temeiul materialului cunoscut până atunci și adunat de dânsul din izvoare de întâia mână”.

(D. Onciul, *An. Ac. Rom. Seria II, tom. XL, Debatelile*, p. 45).

PRECUVÂNTARE LA EDIȚIA I.

Poate părea îndrăzneală întreprinderea de a scrie, în starea de astăzi a științei istorice asupra poporului nostru, o istorie a acestuia. Izvoarele pentru cunoștința trecutului său curg adeseori numai în picături; multe părți ale istoriei sale sunt încă niște ghicitori ce așteaptă o deslegare. Rodul este încă necopt pe arborele istoriei noastre. S'ar părea că culegerea lui ar fi o greșită pripire.

Și cu toate acestea nu este astfel. Istoria unui timp se clădește întotdeauna cu materialul adunat până atunci. Dacă ar fi să așteptăm ca tot materialul istoric al unui popor să fie descoperit, n'am mai ajunge niciodată să expunem cursul vieții sale; căci descoperirile se fac neîncetat; cunoștințele se întind și se adâncesc, măbind fără încetare orizontul istoriei. Timpurile din urmă îndreaptă necontenit cele ce se află greșite în expunerile de mai nainte și, potrivit cu propășirea poporului și îmbogățirea cunoștințelor, crește și se dezvoltă și arborele istoriei sale. Fiecare timp oglindește, în lucrările istorice ce le înfățișează, cunoștința de atunci a poporului asupra trecutului său. Fiecare timp este deci în drept să aibă istoria lui, începând chiar dela acela al copilăriei unui neam, când el nu a ieșit încă din fașele poveștilor.

Noi credem că chiar până acuma, cu toată pornirea unei grabnice și pripite propășiri, precum este întreaga noastră dezvoltare, izvoarele de căpetenie ale istoriei noastre sunt cunoscute, sau cel puțin adunate. Viitorul va putea fără îndoială să modeleze cu mai mare precizie corpul viu al trecutului nostru, și să înfățișeze ochilor poporului o figură mult mai deplină de cum putem s'o înfățișăm noi astăzi. Lineamentele însă obștești credem că pot fi puse de pe acuma și că viitorul va putea numai rotunzi sau polei formele pe care chiar ochiul nostru poate să le întrevadă.

Intemeiat pe această convingere am întreprins greaua îndetnănicire de a expune bătutele destine ale poporului român.

Departa de mine, falșa modestie de a mă preface că po-negresc însumi propria mea lucrare, spre a atrage laudele altora.

Totuş se poate ca mai multe izvoare să'mi fi scăpat din vedere, ceea ce este prea uşor în istoria noastră, unde trebuie să culegi ştiinţele, adeseori ca albina, depe florile cele mai îndepărtate. M'am silit însă, pe cât mi-a fost prin putinţă a fi complet. M'am jertit însă de erudiţia goală, căreia îi place să citeze, numai, cât spre a minuna pe cetitor cu cunoştinţele autorului. Citaţiile care le-am făcut erau neapărate, pentru a dovedi spusele mele, ceea ce este cu atât mai de nevoie în istoria Românilor, cu cât ea trebuie încă creată în cele mai multe puncte. Atâta pot asigura că a trebuit, pentru a o scrie, să cetesc mult mai mult, decât ceea ce rezultă din citaţiile mele.

Se va găsi poate încă un alt neajuns lucrării mele, anume de a nu fi egală în stilul ei în toate părţile sale. Aceasta însă eră peste putinţă. Când eră vorba de a fixa o dată, sau de a determina succesiunea unor domni, stilul trebuia să iee caracterul unei discuţii ştiinţifice. Aiurea unde simţiam pulsul cel mare al naţiei răsunând în inima mea, la priveliştea faptelor măreţe, sau la trecutul de durere al poporului român, fără să fi vrut mi se încălzia condeiul şi povestirea luă un caracter mai literar. Eu sunt anume de părere că istoria trebuie să scruteze spre a afla adevărul; dar că acestuia nu'i va sta niciodată rău, când va fi învălit în o haină frumoasă. Deaceea cred că, deşi istoria tinde a deveni o ştiinţă, scrierea ei nu trebuie să înceteze a rămânea pe cât se va putea mai mult şi o lucrare literară, şi în îmbinarea acestor două caractere, stă tocmai partea cea grea a formeii în istorie.

Lucrarea ce-o înfăţişez naţiei mele este un sistem întreg care caută să'şi deie seamă de succesiunea tuturor împrejurărilor prin care ea a trecut. Acest sistem însă nu este impus de o concepţie aprioristică a faptelor istorice, ci este rezultatul firesc al înlănuirii lor. Nu credem că să se poată da samă astfel de complexul tuturor împrejurărilor istoriei noastre, decât în modul în care le-am expus noi. Poate să fie de îndreptat în vreo parte, de adaos sau de prefăcut aiurea. În marile lor trăsături liniile vor fi puse, şi la atâta numai poate năzui timpul în care trăim.

Deaceea cer, şi cu drept cuvânt, ca cei ce se vor ocupa de lucrarea mea, să o considere în întregul ei, şi să nu se oprească la o perioadă oarecare; căci bineînţeles, într'o întreprindere atât de vastă, eră peste putinţă a nu slăbi câteodată. Atâta pot spune că am scris aceste şase volumuri cu o egală iubire pentru toate timpurile ce se desfăşurau înaintea minţii mele, atât acele de glorie şi măreţie, pe cât şi acele de durere şi restrişte, şi aş fi fericit dacă această carte a neamului românesc ar fi îmbrăţişată cu aceeaşi căldură cu care a fost produsă.

Am împărţit întregul curs al vieţii poporului nostru în patru perioade, care însă nu se potrivesc cu acele ale istoriei generale a popoarelor apusene. Istoria antică, medie, modernă şi contemporană se regăsesc şi la Români, însă într'un alt înţeles şi oprindu-se

aiurea decât aceleași perioade ale istoriei apusene. Impărțirea făcută de mine a fost următoarea. Istoria veche a poporului român începe la primele cunoștințe ce le avem asupra țărilor noastre și la primele neamuri ce le-au locuit, spre a se opri la descălecarea principatelor în secolul al XIII-lea. Ea cuprinde tot acel complex de împrejurări care contribui la făurirea naționalității române. Din această perioadă nația română ieși cu caracterul ei propriu, ca element deosebit în sinul popoarelor încunjurate ale cărora înriurire o suferise. În această prună perioadă se cuprinde deci marele fapt al formării naționalității române. Despre o viață politică, o istorie propriu zisă a poporului nostru nu poate fi vorba, cât timp el stătu adăpostit în munții Transilvaniei. De îndată însă ce se coborî la câmp, începând a legă iarăși firul vieții așezate, se începe pentru el istoria lui politică. Aceasta însă nu se putu desvolta peste Carpați, unde năvălirea maghiară, supunând elementul românesc, innăbuși încă din fașă pe șubredul prunc al Statului român. Partea întâi a istorii române se petrece în centrul Carpaților; a doua mai cu deosebire în câmpiile ce se întind către Nistru, Dunăre și Marea Neagră.

În această parte de a doua a istoriei poporului nostru, istoria vieții sale politice, se întâlnesc însă trei răstimpuri caracteristice care constituie, în viața lui, tot alătea perioade deosebite. Elementul osebitor al acestor perioade nu poate fi însă luat din faptele politice care nu cuprind ceva caracteristic dela secol la secol. Deși se întâlnesc domnii strălucitoare și neatârinate, totuș atât înainte de ele cât și după dănsle găsim țăările ingenuchiate, desbinate și sfâșiate prin lupte politice. Dacă căutăm însă la viața culturală care tocmai pare a lipsi din țăările române, găsim în curând o deosebire radicală între momentele ei, care constituie tot alătea perioade deosebite în istoria acestei vieți.

Dela origina statelor Munteniei și Moldova, ele trăesc sub înriurirea Slavonismului, până către jumătatea veacului al XVII, la domnia lui Matei Basarab și Vasile Lupu, când predomnirea slavonă este suplantată de cea a Grecismului, care îi ieă locul și se menține cu o putere covârșitoare până către începutul secolului în care trăim. Atunci revoluția grecească pune capăt acestei noue înriuriri străine, și poporul românesc ajunge în sfârșit după lungi zbuciumări, să intre în matca proprie a dezvoltării sale, cea românească. Începe dela 1821 perioada Românismului, în care trăim astăzi.

Așa dar, istoria Românilor se poate împărți rațional, după momentele însemnate ale dezvoltării sale, în patru perioade.

I. Istoria veche, dela origine până la 1290 d. IIr. : Formarea naționalității române.

II. Istoria medie, dela descălecarea până la Matei Basarab și Vasile Lupu, 1290—1633 : Epoca Slavonismului.

III. Istoria modernă, dela Matei Basarab și Vasile Lupu până la revoluția grecească, 1633—1821 : Înriurirea grecească.

IV. Istoria contemporană dela revoluția grecească din 1821 până în zilele noastre : Epoca Românismului.

M'am oprit cu expunerea la faptul cel mare al unirei principatelor, adică la realizarea celei dintâi din dorințele de reorganizare exprimate de divanurile adhoc. Pentru a pune în toată lumina lui, tabloul regenerărei noastre, ar fi trebuit să cuprindă în el și îndeplinirea celuiilalt punct din programul lor : întemeierea dinastiei, ba chiar să ating și încoronarea edificiului nostru politic prin proclamarea regatului ; căci deaici abia începe pentru noi era activă a vieții noastre politice, pe când, până atunci, aproape întreaga noastră istorie nu este decât reflexul adeseori neconștiut al istoriei străine.

Am crezut însă că nu este bine a intra prea adânc în timpul de față, care nu poate avea pentru propriile lui fapte privirea cea rece și nepărtinitoare ce se cere dela o expunere istorică. Aș fi vrut să mă opresc chiar înainte de anul 1848, din generația căruia mai trăesc încă bărbați care au influență asupra mersului împrejurărilor. Aceasta însă nu o puteam face, căci întreaga istorie a fostelor principate gravitând către unire, trebuia să ajung și cu expunerea până la împlinirea menirii lor seculare. Mari fapte s'au îndeplinit dela unire încoace, și când se va fi așezat pe timpurile noastre pânza limpezitoare a trecutului îndepărtat, generațiile viitoare vor privi cu mândrie la domnia lui Carol I. Dacă am socotit totuș că nu pot să o ating, am făcut-o din credința că dacă prezentul trebuie să scrie istoria trecutului, aceea a prezentului trebuie să o scrie viitorul.

LA EDIȚIA II.

Sunt acum 20 de ani, în 1893 am dat la lumină cea dintâi înjghebare a istoriei depline a poporului român. În răstimpul cel destul de lung ce a trecut dela acea alcătuire până astăzi, studiile istorice și mai ales publicarea documentelor, au luat un avânt foarte îmbucurător și un mare număr de izvoare ce nu'mi erau cunoscute când am îndrăznit a scrie istoria neamului meu, au ieșit la lumină. Am băgat însă de samă că toată această mare bogăție nu schimbă decât foarte puțin liniile fundamentale ale înjghebărei mele și slujă nuami cât spre a îmbogăți materialul pe care se întemeiă expunerea. Dealtfel, pătrunsesem adevărul prin o intuiție istorică care supliniă adeseori dovezile pe care mă puteam întemeiă, intuiție acum adevărită prin izvoarele nou descoperite. Această fericită constatare m'a îndemnat a scoate o a doua ediție a Istoriei Românilor din Dacia Traiană pe care o înfățișez publicului român, crezând că fac o lucrare folositoare poporului meu. În loc de 6 volumuri cari și așa cum erau, alcătuiau corpuri greu de mănuit, am desfăcut întinderea expunerii în 14 volumuri, adăogând și domnia lui Cuza-Vodă apărute după 1893 și voind a reduce prea marea întindere a volumurilor. Am înzestrat apoi lucrarea cu câteva ilustrații luate pe cât s'a putut după chipurile și rămășițele păstrate în monumentele vechi.

Istoria Românilor cuprinsă în aceste 14 volumuri este o lucrare științifică care nu lipsește însă de a fi încălzită de focul sfânt al iubirii de țară și neam decâteori s'a înfățișat prilejul de a o face.

Sănătate și răbdare cetitorilor iar tinerilor îndemn la cetit, căci însușirile cele mari ale unui popor nu se desăvârșesc decât prin studiul desfășurării trecutului său.

Criticilor mei însă le adue aminte cuvintele înțeleptului istoric francez Gabriel Monod care spune, că „este soarta acelor cari întreprind cei dintâi de a schița o mare perioadă istorică, de a da un mare prilej de critică și de îndreptare celor care după ei vin să adâncească amănunțimele. Nu este mai puțin adevărat că ei au pus cele dintâi îndrumări care asigură mersul succesorilor

lor și că au statornicit marile linii ale tabloului pe care alții îl vor îndeplini și aduce la desăvârșire”¹.

Deosebiriile textului de acum de acel din 1893 vor reeși dela sine pentru acel ce-și va dà osteneala de a le cercetă. Atragem luarea aminte nuunai asupra schimbărei datei la care pun încetarea părței I: Formarea naționalității române și începutul părței a II Perioada Slavonismului, dată pe care nu o mai așez la 1290, ci în secolul al IX-lea, la începutul vieței de Stat a Românilor din Transilvania, care corespunde mai bine cu acel al înriuririi slavone, de cum corespundeă descălecarea Munteniei și Moldovei.

De allfel această a II-a ediție a fost mult sporită și îmbogățită cu folosirea tuturor scrierilor și documentelor publicate dela 1893 încoace, încât ea reprezintă o nouă muncă de 20 de ani peste cea de 20 pusă la înjghebarea ediției I.

¹ *Revue historique*, XLVII. p. 347.

INTRODUCERE

Istoria unui popor este în mare parte determinată de natura în sinul căreia este așezat. De la această lege firească nu s'a putut substra nici poporul român ; ba la dănsul chiar înfrînirea naturii s'a arătat cu o putere deosebită. O cercetare a acestei înfrîniri va lumina ca un far întregul întuneric al veacurilor trecute. Deaceia deschidem cu dânsa cartea istoriei sale.

Din elementele firești, configurația și așezarea țării vor juca rolul cel mai mare în mersul istoriei unui popor, deși acest rol se poate modifica după cum se îndreaptă pasul timpurilor. Natura reprezintă, în formele ei neclintite și înfrânate, elementul statornic în viața poporului ; plămădirile minții omenești pe acel progresiv și schimbător. Din întrecerile lor mutuală se desface în decursul veacurilor pânza istoriei.

Dacă privim la o hartă a Europei, alcătuită pentru a arăta rasele ce o locuiesc, observăm că rasa latină formează în apusul Europei o masă compactă și așezată pe un teritoriu ce se ține de la oaltă, pe o întindere de mai bine de 1.200.000 de kilometri pătrați, numărând aproape de 100.000.000 de locuitori, toți împărțind aceeași religie și așezați în regiunea fericită unde cultura omenească a dat cele mai strălucite ale sale roade. De parte spre răsărit și fără nici o atingere directă cu trupul cel mare al Latinilor apuseni, se află aruncat celalalt grup de Latini ortodoxi, Românii, înconjurați de toate părțile de neamuri străine în cari niciodată sângele nu poate provoca pentru ei și o mișcare de simpatie, ci numai interesul îndreptat cu răcoare calculele sale socolitoare. Această poziție a Românilor, răzlețită cu totul de marea familie din care fac parte, este pentru ei din cele mai dăunătoare. Cu cât se accentuează mai mult politica de rasă, către care gravitează cu o nespusă putere vremurile noastre, cu atâta poporul român este expus la primejdie, căci el este lăsat singur să lupte cu uriașii ce-l înconjoară. Popoarele latine, chiar când ar vreă să-l ajute, nu o pot face, din pricina îndepărtării. Mai dăunător însă este faptul că poporul român fiind așezat în sfera de acțiune a altor popoare, acele latine mai că nu au interes

a'l ajută, și în secolul nostru cel de fier și de foc, simpatia cel mult poate să vină în sprijinul interesului, niciodată însă să'l înlocuiască. Primul neajuns al poziției noastre geografice este deci că, pe când *ginta latină formează ca un continent în apusul Europei, noi Latinii răsăriteni suntem ca o insulă pierdută într'un ocean de neamuri străine.*

În această parte deci, unde soarta a voit să arunce pe poporul român dela nordul Dunărei, el locuiește astăzi o întinsă regiune de 300.000 de kilometri patrați, aproape cât este suprafața Italiei și mai bine ca jumătate cât acea a Franței, cuprinsă între trei ape curgătoare mari, cari mărginesc între ele o formă triunghiulară. Aceste ape sunt fluviul *Dunărea* la sud, fluviul *Nistru* ca lature răsăriteană și marele afluent al Dunării *Tisa*, ca lature apusană. În această regiune Românii alcătuiesc mai pretutindeni o poporație compactă, trecând unele insule de ale lor și peste hotarele arătate.

În mijlocul acestui triunghiu de ape se ridică un alt triunghiu de munți, alcătuit din puternicele lanțuri ale Carpaților răsăriteni. Acest al doilea triunghiu întinde laturile sale aproape paralel cu cursul riurilor, stretându-le numai în două punte : la nord, prin prelungirea Carpaților către centrul Europei, care desparte izvoarele Nistrului de acele ale Tisei, și la sud, către Dunăre, unde îngustează patul fluviului la Porțile de Fier, pentru a se prelungi de cea parte de dânsul, în munții Golubinski din Serbia. Arătatele prelungiri ale munților Carpați către apus și sud, despart regiunea plană cuprinsă între munți și riuri în două șesuri : acel apusan, al Tisei care, ținându-se într'una cu șesul Dunărei mijlocii, alcătuiește ceea ce s'ar putea numi Mezopotamia europeană, și acel răsăritean care se întinde către Marea Neagră, trece Dunărea și se oprește tocmai în munții Balcani. Acest din urmă șes face un trup cu marele șes răsăritean al Europei.

O asemenea așezare a Carpaților în raport cu poporul nostru este cu totul excepțională, și a avut asupra soartei sale urmările cele mai însemnate. Într'adevăr, dacă vom observa cum sunt așezate popoarele în raport cu munții, vom găsi, cu toată nesfârșita deosebire ce întâlnim în configurația geografică a țărilor împrăstiate pe suprafața globului, o regulă obștească : că o naționalitate se întinde de obicei în basinul unui fluviu sau al unei mări, și că este mărginită de către o altă naționalitate prin un munte sau măcar prin un colnic. Formulată mai scurt, această regulă s'ar putea rosti : „O naționalitate este un basin, iar o graniță un munte”¹⁾. Pentru a lăsa la oparte Italia, Spania sau Grecia, așa de hotărit delimitate, vedem d. e. că Francezii

¹ Odysse Barot, *Lettres sur la philosophie de l'histoire*, p. 32.

se întind în basinul Oceanului Atlantic și că sunt despărțiți de Spanioli și Italieni prin Pirenei și Alpi, de Germani prin Vosgi. Germanii sunt iarăși închiși de munții Franței și ai Italiei către apus și sud, la nord de marea Baltică și aceea a Nordului; la răsărit de dealurile ce întovărășesc cursul Oderului și care îi despart de Poloni. Chiar acele nații cari s'au întins în sinul altora, precum Boemii (cu Moravii) și Ungurii, între Germani, încă au ocupat niște regiuni determinate în chip firesc de munții sau dealurile înconjurătoare. Așa Boemii s'au așezat în basinul superior al Elbei, mărginit foarte lămurit de munții numiți Pădurea Boemă spre sud, iar dinspre nord cu Erz-Gebirge și Riesen-Gebirge. Ungurii deasemenea sau așezat în regiunea Dunării mijlocii și a Tisei. Înconjurați din toate părțile de munții Carpați, și anume pe lângă Viena de Carpații mici, dinspre Slavii nordici și Români de diversele ramuri ale Carpaților mari, iar către Slavii sudici de munții Dravei (Waradin și Sirmiu). Dacă privim naționalitățile mai mici precum Serbii, Bulgarii, Albanezii, Danezii, vom găsi pretutindeni niște țări bine așternute, mărginite de munți cari despart neamurile ce le locuiesc, de neamurile vecine. Numai acolo vor lipsi margini hotărâtoare, unde pe o regiune întinsă munți nu se întâlnesc, precum în marele șes oriental al Europei, locuit fără hotare firește apreciable de Ruși, Poloni, Finii și Tătari.

Așezarea geografică a Românilor face o excepție dela această regulă. Ei sunt lipsiți de margini firești, și *muntele care ar trebui să i despartă de alte naționalități, strălăie însuș poporul lor în mai multe mădulare desbinate*, între cari ridică niște stavile uriașe, rupe continuitatea țării lor, împărțind-o în mai multe regiuni ce nu au între ele nici un soi de legătură. Carpații au într'adevăr o configurație foarte ciudată, precum n'o mai întâlnim la nici un munte de pe fața pământului. Desfăcându-se din Alpi prin ramura numită Carpații Mici, dela capătul Moraviei, se întind ca un lanț către răsăritul Europei, sfârșindu-se în parte a lor cea mai orientală, în un pumn uriaș, în care este prinsă parte din nația română ce se împrăștie apoi printre degetele sale strânse, în șesurile Nistrului și a Dunărei. Carpații nu mărginesc nici o regiune; ba nici măcar nu au rolul obișnuit al munților, de a despărți basinurile a două fluvii. Deaceea riuri pornite depe ambele lor laturi, cea nordică și cea sudică, se varsă în acelaș fluviu, Dunărea, precum sunt: Siretul, Prutul deoparte, Tisa cu afluenții săi și Oltul de altă parte.

Carpații, ridicând deci uriașa lor statură în mijlocul nației române, o împart mai ales în două trunchiuri deosebite, unul întors cu fața înspre apus, celalalt spre răsărit, cari ambele se razimă cu spetele lor de zidul cel greu de străbătut, așezat între dânsele. Puține numai și anevoioase sunt răspunderile între

aceste două părți : către Moldova pasurile *Tulgheșului*, *Ghimeșului* și acel al *Oiluzului* ; către Muntenia *Predealul*, *Branul*, *Tur-nul Roșu* și *Vulcanul* : iată aproape singurele punte pe unde își pot da mâna Românii de peste munți cu acei de dincoace. Pre-tutindeni pe aiurea, ponoare sau prăpăstii nestrăbătute, decât doară de piciorul ager și neobosit al vânătorului de munte.

Carpații sunt pricina holăritoare a desbinării politice a Ro-mânilor. Vom vedea că Românii, stând în cetatea munților un timp îndelungat, se revărsară dela o vreme în afară, către văile și șesurile dela Marea Neagră. Astfel se născură cele două State, al Munteniei și al Moldovei, pe când dincolo de munți lanțurile lăuntrice despărțeau pe Români în mai multe ări deosebite : Transilvania, Maramureșul, Crișiana și Banatul, asemenea can-toanelor svitțereune sau republicilor celor mici ale Greciei antice.

Din această revărsare a Românilor în afară de cetatea Carpaților și amme, prin două desfădături deosebite, una la sud din Făgăraș și alta la nord din Maramureș, se explică cum în câmpia răsăriteană și sudică, chiar pe o *unitate teritorială continuă*, se putură înjgheba *două* State : Muntenia și Moldova, în loc de unul singur. Și atât de puternică fusese îndreptarea divergentă, imprimată lor încă dela obârșie, încât ele trebuiră să trăiască despărțite, ba chiar dușmane, mai mult de o jumătate de mie de ani. Abia veacul nostru văzu dispărând stavila ridicată între ele și unirea lor într'un singur corp. Dar aici eră vorba numai de piedici rădicate de oameni, și de împrejurări cari dădură naștere unor greutăți politice. Asemenea stavile mai ușor se pot învinge sau cel puțin înecă. Plăzmirile naturii însă stau înaintea noastră cu o putere mult mai mare și mai greu de răpus. De câtă încordare va avea nevoie simțământul național la Români pentru ca luându-și zborul peste culmile carpatine, să prindă într'un singur lanț viața lor ca popor !

Tot așezarea Carpaților hotări legăturile în cari Românii intrară cu popoarele ce avură asupra lor o înrîurire precumpe-nitoare. Șesul sudic răsăritean va primi înrîurirea popoarelor sudice și răsăritene. Părțile de peste munți, mai deschise spre apus, vor gravita în sfera popoarelor apusene.

Dacă Carpații, în loc de a desbina pe Români în două trunchiuri lipsite de apărare, și-ar fi întins crestele în jurul naționalității lor, ei ar fi fost în orice caz un sprijin al dezvoltării lor naționale, în loc de a'i stă ca o piedică împotriva ².

² Vezi studiul nostru asupra „Așezării geografice a Românilor” în *Convorbiri literare*, XV., 1881, p. 385, reproduș și în limba franceză în *Revue de Géographie*, a lui Ludovic Drapeyron 1891. D.N. Iorga, *Studii și doc.*, 4, p. II—III. sprijine părerea neexactă că munții ar lega mai bine popoarele decât apele fără vad și câmpul fără de hotar.

Vom vedea totuși cum Carpații au fost pe de altă parte adăpostul neamului nostru în timpul vijelios al năvălirilor barbare, cum l-a ocrotit și mântuit de peire, ba l-a păstrat până la un punct ferit de multe amestecuri, și cum în acești munți s'a fiert și încheiat marea și minunata unitate a poporului român³.

Pe munți se formează norii binefăcători. cari aduc rodirea și îmbelșugarea și tot pe dânșii ieau naștere grîndina și ploile prăpăstioase ce răspîndesc pustieria și sărăcia. Natura ascultă de propriile ei legi, fără a căta dacă ele priesc sau fac rău omenirii, și acest rol nepăsător față cu omul, natura îl îndeplinește atât în viața de toate zilele cât și în lungul curs al istoriei.

Și cu toate acestea poporul român nu poate năbuși o speranță ce încolțește în el, de câte ori își aruncă ochii spre toate acele părți unde răsmăna grainul românesc, amine că din păturile adânci ale unui viitor oricât de îndepărtat, va răsări odată frumosul arbore al uniiei tuturor Românilor; că *pe căl se întinde grațul lor comun se vor înjgheba și interesele lor comune; că grănițele Statului vor cădea odată împreună cu acelea ale naționalității lor*. Poate că mult timp vor trebui Românii să mai aștepte întruparea acestei dragi vedenii; dar oricât ar fi să așteptăm, mărimea țelului să ne dea puterea de a răbdă, și întreaga noastră strădănire, întreaga noastră muncă să fie îndreptată numai și numai spre acest scop sfânt și măreț. Fericit e poporul ce poate avea în această lume un ideal de realizat; al nostru este viu în nămintea ochilor și noi să nu'l vedem!

Orice om ca și orice popor trebuie să lupte pentru ceea ce el crede că este binele, fără să cete la nșirînța sau greutatea realizării țintelor urmărite; căci nimeni nu poate ști încotro viața lui va fi împinsă de puterile istorice. Se poate întâmpla ca evoluția să îndrepte pașii mersului ei în sensul dorințelor noastre; atunci strădania pusă spre a le realiza va aduce mai repede a lor îndeplinire. Dacă însă evoluția ar tinde către o îndreptare protivnică scopurilor noastre, vom izbûti cel puțin a întârziă poate momentul morții lor, ceea ce încă este încă un câștig⁴.

³ Mai jos capitoul : *Daco-Romanii în munți*.

⁴ Vezi studiul nostru „L'Inconscient dans l'Histoire” în *Séances et travaux de l'Académie des sciences morales et politiques*, Paris, 1906, reproduș și românește în *Analele Academiei române*, 1907.

CARTEA I.

ISTORIA VECHIE

FORMAREA NAȚIONALITĂȚEI ROMÂNE
din timpurile cele mai vechi până la năvălirea Ungurilor

513 în. de Hr. — 900 d. Hr.

CAPUL I

TIMPURILE ANTE-ROMANE

513 în. de Hr. — 106 d. Hr.

I

SCIȚII ȘI AGATIRȘII

1. TOPOGRAFIA SCIȚILOR

Popoarele Sciției. — În vremile cele mai vechi despre cari istoria ne-a lăsat vreo pomenire, țările cari alcătuiesc patria liberă sau încă subjugată a Românilor, erau adăpostul mai multor popoare, pe rădăcina cărora acum adânc îngropată, s'au altoit pe rând toate acce elemente din ale cărora introlocare se urzi poporul român.

Până în vremile mai nouă când s'au desvoltat studiile preistorice, știrile asupra acestor vremuri de mult apuse se culegeau din singurul izvor direct asupra lor, din părintele istoriei, nemuritorul Herodot. ¹. Acuma însă arătările lui pot fi îndeplinite și îndreptate prin interpretarea rămășițelor lăstate de timpurile preistorice dela Dunărea de jos și din împrejurimi.

Cu toate acestea, arătările lui Herodot, nu rămân mai puțin de preț, când ne dăm sâma de iubirea de adevăr a marelui istoric elin și de silințele lui de a culege știrile ce le dă, prin el însuș, pe cât îi stă prin putință, sau din spusele locuitorilor asupra regiunilor pe cari nu le văzuse cu ochii. Unde asemenea mijloce de informație lipsesc lui Herodot, el are totdeauna grija de a da arătările lui ca nesigure. Așa, într'un rând vorbește el de un mare

¹ Vezi studiul nostru „Herodot în raport cu istoria noastră” în *Convorbiri literare*, VIII, 1875, p. 465 și urm.

vas de aramă din țara Exampea pe care el însuși l-ar fi văzut, pe când aiurea el scrie că „nu se știe nimic pozitiv asupra țărilor așezate dincolo de acest riu și nu cunosc pe nimeni care să'm fi vorbit de ele după propria'i vedere”².

Herodot a vizitat și orașele Traciei. El spune de mai multe ori : „*Am auzit* dela Grecii ce locuiesc pe țărmurile Helespontului și ale Pontului Euxin”, sau : „*Mai spun* Tracii că peste Dunăre”. Tot atât de puțin va fi călătorit el în lăuntru Traciei precum și acelu al Sciției³.

Sciția după Herodot, este o regiune foarte întinsă, din care numai o mică parte cade pe țările ocupate astăzi de Românii din stânga Dunărei. Ea cuprindea și o mare parte din Rusia meridională, mărginindu-se spre răsărit prin fluviul Tanais (Donul), care o despărția de Sauromați⁴. Spre miazăzi se mărgineă cu Palus-Maeotides (Marea de Azow) în care Tanaisul se varsă, apoi cu Pontul Euxin până la Dunăre, trecea la gurile acestui fluviu și pe dreapta lui, cuprinzând Dobrogea de astăzi, care în vechime purtă, până pe timpul Romanilor, numele de *Sciția Minoră*⁵. Astfel Herodot ne spune că „Tracia ce se ține de Pontul Euxin, este înaintea Sciției care nu începe decât în punctul unde se sfârșește golful dependent de Tracia, și că deci Istrul trece prin Sciția pentru a merge în mare”⁶. Așa dar marginea între Sciția și Tracia pela gurile Dunărei nu este determinată de Herodot prin cursul fluviului, ci prin o afundătură a Mărei Negre, un golf, dela care înainte începe Sciția, iar gurile fluviului trec *prin această țară*, nu o mărginesc. În privința celorlalte limite ale Sciției, Herodot ne spune că : spre apus, dela Istru în sus, se mărginește Sciția întâiu de către *Agatirși*, apoi de către *Neuri*, mai apoi de *Androfagi*, în sfârșit de *Melanchleni*⁷. În spre nord deci (dela Istru în sus) începând dela apus și mergând în spre răsărit, marginile Sciției sunt arătate, nu prin accidente geografice, ci prin locuințele altor popoare. Pentru a lămuri deci până unde se întindea Sciția, este de trebuință a se determina poziția geografică a acestor neamuri.

Cel întâiu din ele care ar mărgini Sciția din spre nord și ar avea tot odată așezarea cea mai apusană, sunt Agatirșii. Despre ei ne spune Herodot aiurea că sunt niște oameni cu port răsfățat și foarte de aur purtători⁸. Această descriere a poporului Agatirșilor ne dă mijlocul de a hotări regiunea ocupată de ei. Imbelșugarea aurului la acest popor și deci luxul hainelor sale

² Herodot, IV, 7, 8, 16.

³ Idem, V, 10.

⁴ Idem, IV, 21.

⁵ Ammianus Marcellinus, XXVII, 4. 12—13. *Notitia Dignitatum in partibus Orientis*, p. 11 și 134.

⁶ Herodot, IV, 99.

provenia din bogatele mine de aur ale Transilvaniei, exploatate după cât se vede încă depe atunci, și cari în vremile vechi erau de o producție mult mai mare decât astăzi. Tot acolo transpune o altă arătare a lui Herodot țara Agatirșilor. El spune anume vorbind de mai multe riuri ale Sciției : „Acestea sunt riurile ce izvoresc chiar din Sciția, cari măresc fluviul; riul Maris însă, ieșind din țara Agatirșilor, deasemenea se unește cu Istrul”. Lăsând pentru un momnet la oparte determinarea riului Maris anume cu ce riu de astăzi corespunde, observăm numai opoziția ce o face Herodot între riurile ce izvoresc din Sciția și acel Maris ce iese din țara Agatirșilor. Sciția fiind arătată de Herodot ca o țară de tot plană⁹, urmează că ea se întindea, în partea ei apusană, către nord, până în Carpați; prin urmare riurile auto-gene ale Sciției vor fi acelea ce isvorăse pe latura exterioară, sudică a Carpaților : riul Maris însă, ce curge din țara Agatirșilor, vat rebui să izvorască *de pe latura aceea a Carpaților ce nu se atingea cu Sciția*, prin urmare depe cea nordică, din Transilvania.

Pe cât timp încă popoarele nu sunt constituite în State, limitele între diversele ginți sunt de obicei acele naturale, mări și munți mai cu seamă, și aceasta cu atât mai mult că un strat din poporul scit eră nomad. Odată ce Herodot ne arată că acest popor se întindea în Rusia meridională și Moldova de astăzi, deasemenea în regiunile dela gurile Dunărei către Marea Neagră, nu avem nici un temei a ne opri la vreun punct oarecare depe întinsul șes al Munteniei; toată regiunea plană a acestei țări cel puțin până la Olutul cel cu malurile răpoase, trebuia să fi fost cutreerată de hoardele Sciților cu turmele și carele lor. Precum când turnăm apă pe o suprafață plană și lipsită de ridicături, lichidul se întinde în toate îndreptările și o acopere, astfel și toiurile de popoare nomade, când le vedem arătate ca ocupând o parte din un șes sau podiș, putem spune cu siguranță că întreaga regiune a celui șes sau podiș este țara lor, în sensul adică că este cutreerată de ele.

Din așezarea Agatirșilor în cetatea Transilvaniei se explică cum de ei singuri se putură opune Sciților, când aceștia, urmăriți de Darius, vroiră să și răsbune asupra popoarelor încunjurătoare : Melanchlenii, Androfagii, Neurii și Agatirșii, cari nu voiseră a le da ajutor contra marelui împărat. Melanchlenii, Androfagii și Neurii suferiră pustiirile Sciților; singuri Agatirșii putură să se împotrivescă, cum ne spune Herodot¹⁰, și această împotrivire le fu cu putință numai din pricina munților ce i apără.

Mai avem o indicație că Agatirșii trebuiau să locuiască departe de Dunăre, în faptul că popoarele din Tracia, depe malul

⁷ Idem, IV, 100.

⁸ Idem, IV, 104. Asupra înțelesul cuvântului ἀγρότοι vezi Hasdeu, *Ist. critică*, p. 189. El nu ar însemna : lași, moi ci mai curând luxuoși.

⁹ Herodot, IV, 47.

¹⁰ Idem, IV, 125.

drept al fluviului, aveau despre niște împrejurări, pe cari le vom vedea că se referă la țara Agatirșilor, idei foarte confuze. Ele spuneau că : „Dincolo de Istru pământul e cuprins de albine cari împiedecă pe oameni de a înainta în calea lor”. Vom vedea că Agatirșii cultivau albinele, și Tracii, auzind despre țara aceea îndepărtată unde erau albine, scorniră închipuirea că țara dincolo de Dunăre eră așa de plină de albine, încât împiedecau pe oameni în drumul lor. Tot astfel spuneau Scitii că la marginea țării lor către nord-răsărit „nu este cu putință a pătrunde mai departe, nici a vedea ceva din cauza nenumăratei mulțime de pene ce prin văzduh”, șoară ceea ce Herodot el însuși explică prin o veșnică și deasă ninsoare. Precum Scitii nu pot pătrunde mai spre nord din cauza penelor, așa și Tracii din cauza albinelor. În ambele cazuri, aceeași transformare extraordinară a unui fapt real, provenită din cauza îndepărtării și a relațiilor nesigure și rare. Despre Siginii cari locuiau în Banat lângă Dunăre, Tracii știu să spună lui Herodot relații adevărate ¹¹; iar despre Agatirși nu, pentru că erau despărțiți de ei prin toată lățimea Munteniei.

Din toate cele spuse s'a demonstrat îndestul că Scitia se întindea înspre partea ci cea mai apusună, către nord, până la Carpații Munteniei și că dincolo de acești munți, în Transilvania de astăzi, locuia poporul Agatirșilor ¹².

După Agatirși, Herodot numește, ca al doilea popor mărginaș al Scitilor, pe acel al Nenrilor. Despre acesta spune întâiu că trăia după obiceiurile scitice, prin urmare că eră păstor și nomad; Nenrii apoi sunt din acei ai căror țară a fost devastată de Darius, când acesta urmărea pe Sciti ¹³, donă semne de pe cari putem recunoaște că locuiau o regiune mai plană care, fiind mai spre răsărit de Agatirși și la nordul Scitiei, nu poate fi căutată decât în partea Moldovei numită țara de sus și până pe la izvoarele Nistrului, pe unde spune Herodot că se mărgineă Nenrida cu Scitia ¹⁴.

După Nenri veneau Androfagii (mâncători de oameni) și Melanchlenii (cei cu haina neagră) ai căror locuinți trebuiau să fie mai în spre nord-ost, către obârșiile Niprului. Și mai către răsărit încă, se mărgineă Scitia cu deosebite popoare, asupra cărora relațiile lui Herodot sunt din ce în ce mai fabuloase.

Din aceste hotare date de Herodot ca alcătuint marginile Scitiei, se vede că o parte din ea. împreună cu întreaga regiune locuită de Agatirși, cuprindea țările în cari mai târziu s'a dezvoltat viața Românilor.

¹¹ Idem, IV,

¹² Hasdeu *Ist. crit.*, p. 189, susține fără nici un cuvânt că Agatirșii locuiau „zona submunteană a Țării Românești”.

¹³ Herodot, IV, 105. 125.

¹⁴ Idem, IV. 51.

Riurile Sciției. — Afară de popoarele Sciției, Herodot ne vorbește și de riurile ce curgeau prin ea. Lucru destul de straniu, că el nu vorbește de munți. Regiunea Sciției este pentru el un șes plan, fără vreo rădicătură însemnată. Acest caracter general al țării se vede că îl stăpânește pe Herodot în toate locurile unde vorbește de ea; la munți nici pare a se gândi. După cât se vede el nu a fost informat despre existența unor asemenea și mai ales nu de acea a munților apuseni, Carpații. Dacă ne vom aminti însă că Herodot s'a oprit mai mult la gura Boristenului, de unde și-a cules notițele sale, atunci nu ne vom mira că existența acestor munți nu i-a fost împărtășită. Ea era necunoscută sau foarte puțin cunoscută și Sciților de lângă mare, care se aflau în așa de însemnată îndepărtare de dânșii. Să ne amintim că Neurii îi desparteau de acești munți și că după Neurii eră pentru Sciți sfârșitul lumii. Cel mult vor fi cunoscut ei munții cei dela sudul Transilvaniei pe unde le vor fi ieșit Agatirșii înainte spre întâmpinare; dar o atingere mai strânsă cu acești munți nu aveau. Poate că Sciții depe lângă Dunăre să fi știut mai multe despre munții ce le mărgineau țara spre nord; dar nu dela aceștia se informase Herodot, și pentru acele timpuri trebuie să ținem seamă de înceata și greaua strămutare a ideilor. Mai este de observat că Sciții au în genere mult mai bună cunoștință despre cele ce se petreceau la răsăritul și la nordul lor, decât despre cele dela apus. Astfel ei înșiră un număr însemnat de pături de popoare locuind spre răsărit și nord, și marginile lumii sunt pentru ei într'acolo foarte îndepărtate, pe când înspre apus ele încep îndată după Neurii și Agatirși. Apoi chiar poveștile ce le spun despre țările nordice au un grad de adevăr. Astfel penele cele multe ce umpleau aerul; apoi povestirea despre oamenii ce dormiau șase luni, în care vedem un răsunset despre nopțile cele lungi ale polurilor. Cauza acestei mai de aproape cunoștințe cu nordul provine, după cât credem, din relațiile comerciale ce le aveau cu acele regiuni, mai ales din comerțul cu blăni. Toate aceste împrejurări pot să explice îndestul cum se face de Carpații nu sunt pomeniți în Herodot ¹⁵.

Despre riuri istoricul grec ne vorbește dimpotrivă îndestul depe larg. El amintește pe lângă altele ce sunt mai cunoscute: Istrul (Dunărea) și Tirasul (Nistrul), și pe câțiva afluenți ai Istrului, cari trebuie să ne ocupe mai de aproape, ca unii ce curg prin țările noastre.

Locul cel mai important din istoricul grec privitor la cursurile de apă la Sciți este următorul: „Sciția procură Istrului cinci riuri: unul pe care Sciții îl numesc Porata iar Grecii Pirefus,

¹⁵ Herodot, IV, 25. Hasdeu, *Ist. crit.*, p. 206 — 207 crede că Herodot confundă Carpații cu Hemul, luându-i drept același șir de munți. Chiar dacă ar fi așa, Carpații încă n'ar fi fost cunoscuți în chip lămurit lui Herodot. †

altul Tiarantos și Araros și Naparis și Ordessos. Cel dintâiu numit dintre aceste riuri e mare și curgând spre răsărit își nmește apele cu Istrul, iar al doilea numit Tiarantos mai în partea apusană și mai mic; Araros însă și Naparis și Ordessos, curgând printre acestea, se varăs în Dunăre”¹⁶.

În Porata al Sciților sau Piretus al Grecilor recunoaștem numele de astăzi al riului ce desparte România de Bararabia, Prutul. Consoanele *p*, *r*, *t* au fost toate păstrate și numai cât vocalele au suferit o schimbare firească, întunecându-se în *u*, din sunetele mai mult deschise ale unei limbi mai apropiate de originile limbilor arice. Etimologia acestui nume se află în radicala sascrită *pâr*, zendic *pere*, grecește *πέρω* a trece, de unde indianul *pâra*-mal, persicul *perel*-pod, elenicul *πόρος*-drum, germanul *furt*-pârân. La Constantin Porphyrogenitul, împăratul Constantinoplei care face către 952 o descriere a administrației imperiului bizantin pentru învățătura fiului său, se întâlnește forma contrasă *Βροῦτος*¹⁷.

Tiarantos al lui Herodot nu este altceva decât Siretul. Acest rin mai are, în alte fântâni istorice, următoarele numiri: în Ptolemeu *Ἰεράσος* cu spiritul aspru; în Ammianus Marcellinus *Gerasus*, iar în Constantin Porphyrogenitul forma ce o are și astăzi, *Σερέτος*¹⁸. Din modul deosebit cum îi aud numele și'l reproduc cei trei geografi mai vechi, unul cu *t*, celalalt cu spiritul aspru și al treilea cu *g*, putem infera¹⁹ că consoana inițială avea un sunet cam nedeterminat, care se va fi apropiat și de *s* ce apare în Constantin Porphyrogenitul și se păstrează și astăzi. Derivația acestui nume trebuie dar cătată mai curând în o radicală începătoare cu *s* decât în una începătoare cu *t*. El își trage originea din radicala sanscrită *sru* a curge, de unde *srabvanti*-fluviu. Tiarantos al lui Herodot nu este deci decât *Sar-antus*, „de unde prin suprimarea nasalii se naște *Sar-at*, prototipul direct al Siretului nostru”²⁰.

Dacă însă Piretus și Tiarantos sunt Prutul și Siretul, unde să găsim atunci celelalte trei riuri cari „curgând printre acestea” să se verse în Dunăre, de oarece între Siret și Prut nu se află alt afluent al marelui fluviu? Pe de altă parte printre acele trei riuri arătate de Herodot ca intermediare între Piretus și Tiarantos se află enunțat și Ordessos, al cărui nume aduce așa de

¹⁶ Ibidem, 48. «Ὁ μὲν πρῶτος λεχθεὶς τῶν ποταμῶν Πιρέτος μέγας καὶ πρὸς ἡῶ βῶν ἀνακονοῦται τῷ Ἰστρῷ τὸ ὕδωρ ὁ δὲ δεῦτερος λεχθεὶς Τιαραντὸς πρὸς ἐσπέρης τε μᾶλλον ἐλάσσων ὁ δὲ δὴ Ἀραρὸς τε καὶ ὁ Νάπαρις καὶ ὁ Ὀρδησσὸς διὰ μέσου τούτων ἰόντες ἐκβάλλουσιν ἐς τὸν Ἰστρὸν».

¹⁷ Constantin Porphyrogenitul. *De administratione imperii*, Bonn p. 171. Comp. Hasdeu, *Ist. crit.* p. 183.

¹⁸ Ptol., III, 8. Am. Marcel., XVII, 13. Porphy., *Ibidem*.

¹⁹ Asupra deosebirii inferenței de inducție, vezi a noastră *Théorie de l'Histoire*, Paris, 1908, p. 465.

²⁰ Hasden. *Ist. crit.* p. 185.

bine cu acel al Argeșului. Dar atunci cum s'ar putea împacă ară-tările lui Herodot cu așezarea și cursul riurilor noastre? Argeșul să se verse în Dunăre între Prut și Siret! ²¹.

Noi credem că Herodot a fost rău informat sau a înțeles greșit lămuririle ce i s'au dat asupra cursului riurilor Sciției; căci este de observat că, pentru știrile geografice *adunate după relații*, trebuie pus ca principiu de critică, că partea cea mai sigură în asemenea relații este *numele* geografic, iar partea cea mai puțin sigură *poziția* elementului: riu, munte sau țară, ai cărui nume e pomenit.

Intr'adevăr numele e ceva simplu, o formă de sunet, care se fixează în memorie și se repetă prin graiu; din contră teterminarea unei poziții este ceva foarte anevoios. E ușor de a țineă minte că un riu se numește Bistrița; E mult mai greu însă a ști și a expune de unde isvorăște, încotro curge, în ce se varsă și alte împrejurări.

Prin urmare cu loată indicația greșită a lui Herodot asupra cursului râurilor Sciției, noi credem că Piretus al lui Herodot este Prutul, Tiarantos Siretul și poate și Ordessos, Argeșul.

Herodot mai amintește însă într'un alt loc, reproduș și mai sus, un al patrulea riu al Sciției, pe *Maris*. El zice anume că „și riul *Maris*, ieșind din țara Agatirșilor, se amestecă cu Istrul” ²².

E probabil că Herodot înțelege aici prin *Maris*, Oltul și nu Mureșul. Faptul singur că Mureșul se varsă în Tisa și nu în Dunăre, ca *Maris* al lui Herodot, nu ar putea fi un temei, pentru a nu identifica aceste două riuri, ale căror nume sunt așa de apropiate, întru cât se putea foarte ușor lua Mureșul ca riu principal și Tisa numai ca un afluent al său. Herodot însă dă pe *Maris* ca pe un afluent tributar al Dunărei *ce ieșia din țara Agatirșilor, dar trecea prin acea a Sciților*. Mureșul însă curgând în totalitatea sa dincolo de Carpați, în o țară ce nu mai eră Sciția, ne vine greu a crede că să se fi raportat călătorului elin numele unui riu atât de îndepărtat și să nu se fi atribuit acest nume Oltului care și el ieșia tot din țara Agatirșilor, dar curgea într'adevăr prin Sciția pentru a se arunca în Dunăre. Către acest argument hotărîtor se mai adaogă și următorul text din Strabon: „Se mai varsă în Dunăre, trecând prin țara Geților, și riul *Maris*,

²¹ Hasdeu, *Isl. crit.*, p. 183, urmând pe istoricul rus Nadiezdin, propune o traducere nouă a frazei «διὰ μέσσω τούτων» anume „prin mijlocirea acestora”, încât Naparis, Araros și Ordessos ar deveni *afluenții* Siretului: Moldova, Bistrița, Suceava, etc. Dar mai întâi nici un alt loc din Herodot nu învoește o asemenea traducere; apoi Herodot spune că prin mijlocirea *acestora* adică a anândurora, Siretului și Prutului, s'ar vărsa acele trei riuri în Dunăre, și Prutul n'are nici un afluent vrednic de însemnat. Vezi și Gr. Tocilescu, *Dacia înaintea de Romani*, 1880, p. 48

²² Herodot. IV, 49: «Ἐκ δὲ Ἀγαθῶρων Μᾶρις ποταμὸς ῥέων συμμίσγεται τῷ Ἰστρῳ».

pe care Romanii transportară toate cele de trebuință pentru războiu”²³. Țara Geților nu s’a întins însă nici odată în regiunea Mureșului sau a Tisei, ci a fost totdeauna în Valahia, încât și în Strabon avem aceeași indicație că riul Maris ar fi însemnând Oltul. Apoi vom vedea mai jos, la expunerea expedițiilor lui Traian, că acesta niciodată n’a atins malurile Mureșului, ci în a doua a lui călcare a Dacilor, a intrat în țara lor prin valea Oltului, încât această împrejurare confirmă și mai mult părerea că Maris al lui Strabon, și deci și acel al lui Herodot, este Oltul²⁴.

Maris este numai cât o derivare scitică a rădăcinei arice *mar*-apă de unde sanscritul *mara*, celticul *mor*, goticul *marei*, latinul *mare*, slavicul *mare*, litvanul *mares*, și prin cari se explică niște termeni ca *Marmara*, *Marna*, *Marsala*, riușor și oraș în Sicilia, *Mara*, pârau în Maramureș. Maris înseamnă deci în limba scitică tot atâta cași apă, riu. Prin urmare deși nu se poate identifica Marisul lui Herodot cu Mureșul de astăzi, se poate admite cu siguranță că dacă Oltul, care mai târziu își schimbă numele, se numia pe atunci tot Maris, cu atât mai mult acest nume de Maris trebuia să se fi aplicat, în generalitatea lui de a însemna apă curgătoare, și la Mureș care păstrează acest nume până astăzi, încât avem o dovadă indirectă că și Mureșul de astăzi se numia pe timpurile Sciților tot Maris. Nu numai atâta: pentru a explica numele *Maramureșului* suntem nevoiți a admite că și Tisa, în prelungirea ei superioară dela vărsarea Mureșului în ea, purta pe atunci tot numele generic de *Maris-Mureș*, care duplicându-se cu celalalt riușor din acea țară, *Mara* ce și astăzi poartă acel nume, dădu naștere numelui țării udată de ambele aceste două cursuri de apă²⁵.

Analiza hidrografiei Sciției după Herodot ne-au arătat deci că trei nume de riuri: *Prutul*, *Siretul* și *Mureșul*, ba probabil chiar și un al patrulea Argeșul, își au origina lor încă depe timpul când sălbaticile oarde ale Sciției locuiau pe marginile lor. După aproape două mii cinci sute de ani, Românii păstrează încă denumirile vechi ale acestor patru cursuri de apă, o continuitate

²³ Strabon, VII, 13: ‘Πεὶ δὲ δὲ αὐτῶν (Γετῶν) Μάρσιος ποταμὸς εἰς τὸν Δανοῦβιον, ὃ τὰς παρασκευὰς ἀνεκρίμειον οἱ Ῥωμαῖοι τὰς πρὸς τὴν πόλεμον».

²⁴ Aceste ne par argumentele hotărâtoare în chestie și nu acele invocate de Hasdeu (în parte după Nadiezdin) *Ist. crit.*, p. 185 și urm. Tocilescu, *Dacia în. de Romani*, p. 46, nota 94, combate, însă fără drept, părerea în sine întemeiată a lui Hasdeu.

²⁵ D. Onciul, în studiul său asupra lui „Dragoș și Bogdan” publicat în *Convorbiri literare*, XVIII, p. 304, crede că numele Maramureșului ar fi provenit din faptul că cursul superior al Tisei s’ar fi numit *marele* Mureș în opoziție, cu Mureșul celalt, cel mic. Mihaly, *Diplome maramureșene*, p. 2—3, crede că acest nume vine dela *Maramure*, cu un *a* intercalat. Noi credem că explicația numelui din cele două riuri ale țării este de preferat.

în tradiția locală care nu se poate explica decât prin o continuitate a populației ce au locuit în preajma acestor riuri, pe când la alte ape mult mai mari, precum Tirasul, Tanaisul, Boristenele, numele s'a schimbat cu totul, împreună cu elementele etnice ce se ogliundiau în valurile lor.

2. POPORAȚIA BĂȘTINAȘĂ A SCIȚILOR.

Sciții nomazi. — După descrierea lui Herodot, Sciții propriu ziși erau învederat nomazi. „Neavând nici orașe, nici sate, nici zidiri, și carul fiind singura lor locuință, transportându-și casa lor ori unde le place, ne nutrindu-se niciodată din produsele plugului ci numai din turmele lor, cum să nu fie ei neînvinși și pentru a zice astfel negășiți? Toate aceste foloase le trag și dela țara lor cea plauă, și mai găsesc și în fluviile ce o percurg mijloace de apărare. Suprafața teritoriului cu totul șesă e îmbelșugată în pășuni și izvoare, iar fluviile și riurile sunt așa de numeroase cum sunt în Egipt simplele canale”²⁶.

Acceaș stare socială a poporului scit reieșă și din povestirea lui Herodot, asupra expediției lui Darius I regele Perșilor în contra Sciților, făcută de el în anul 513 înainte de Hristos.

Depe timpul regelui med Ciaxares, sub care Sciții sunt arătați ca năvălind în împărăția Mezilor, și ținând-o în stăpânire timp de 28 de ani, ei urman regulat incursiile lor în bogatele State ale Aziei. Imperiul Mezilor fiind răsturnat de acel al Perșilor, al 3-lea împărat de după Cyrus, Darius I Histaspes, se hotărăște să pedepsească veșnicele incursii ale Sciților prin o expediție făcută chiar în țara acestora. Fiind însă că drumul prin Asia către țara Sciților eră plină de greutăți, Darius se hotărăște a-i ataca prin Europa și trece Bosforul tracic pe un pod de vase construit de arhitectul Mandrocles din Samos²⁷. Elinii din Asia Minoară, care urman pe regele pers în expediția lui, fiind trimiși înaintea, pe Marea Neagră, spre a intra în Dunăre și a așterne un pod și peste acest fluviu, ceea ce și făcură în punctul unde ea se împarte în mai multe brațe,²⁸ deci prin apropiere de Tulcea, Darius trece cu armata lui în Sciția, atingând sudul Basarabiei actuale.

Sciții trimiseră la toate popoarele învecinate: Agatirșii, Neurii, Androtagii, Melanchlenii, Gelonii, Budinii și alte multe și le înbiară la unire contra dușmanului comun. unele din popoare făgăduiră ajutorul cerut; altele, muștrând pe Sciți, pentru

²⁶ Herodot, IV. 46. 47.

²⁷ Idem. IV. 87.

²⁸ Idem. IV. 89.

că ei, prin prădăciunile lor în Persia, atrăseseră răzbunarea regelui, refuzară a lua parte la luptă. Sciții se hotărîră atunci a se retrage înăuntrul țării și a pustii totul în calea lor, astupând fântănele și arzând fânețele. Darius urmărește în zădar pe Sciți până în țara Budinilor, unde dă foc unui oraș de lemn părăsit de locuitori, și, ajungând pe marginile fluviului Oarus, (Volga ?), pune să se zidească aici opt forturi la o îndepărtare unul de altul de câte 60 de stadii, din cari se vedeau încă ruine pe timpul lui Herodot. Darius, văzând că nu poate da de Sciți, se pregătea să se întoarcă îndărăt, când primi dela ei o stranie solie. Un trimis scit remise regelui o pasăre, un clițcan, o broască și cinci săgeți, cu ordinul de a le lăsa fără a-i da nici o explicare. Mândrul rege al Persiei tâlcui această solie după dorința inimei lui, anume că Sciții îi supuneau lui pămîntul (chițcanul), apa (broasca), văzduhul (pasărea) și armele lor. Un servitor însă de ai lui Darius, Gobrias, care cunoștea limba simbolică a Sciților, dădu acestei solii o cu totul altă interpretare, anume că : „dacă schimbându-vă în pasări nu veți scăpa prin văzduh, sau prefăcându-vă în clițcani nu vă veți vâri sub pămînt, sau devenind broaște nu veți sări în bălți, loviți de aceste săgeți nu vă veți mai întoarce înapoi”²⁹. Sciții însă pe de altă parte știind armata lui Darius slăbită prin lipsa proviziilor, propun elenilor ce rămăseseră spre paza podului să’l strice și, lăsând pe Darius închis în Sciția, să redobândească libertatea lor. Tiranii însă din orașele Aziei Minoare, cari își mănțineau autoritatea asupra poporului elin numai cât prin sprijinul Persilor, nu ascultă de aceste propuneri, și marele împărat, prinzând limbă de cele ce se uneltiau la spatele lui, se grăbește a trece Istrul și apoi Helespontul în Azia înapoi³⁰. Această expediție se întâmplase pe la începutul secolului al VI-lea, 513 înnainte de Hristos.

Din toată această descriere a lui Herodot rezultă că Sciții erau popoare cu totul barbare, nomade, și deci în stadiul cel dintâiu al culturii. Crâncene scene se petreceau pe atunci sub acelaș cer care înveselește astăzi câmpiile noastre și acelaș soare, aceleaș stele lumineau adeseaori jertfe omeneshti făcute unor zei monstruoși. Astăzi s’au schimbat lucrurile cu totul, și un popor așezat se trudește spre civilizația ce înlocuiește pe bogatele’i ogoare. Nici o legătură nu pare a mai uni pe Românul de astăzi cu vechiul barbar scit, și cu toate acestea, nu stau lucrurile astfel ; că sub acest strat răătăcitor al Sciților, stăpânii pe cari mai ales îi au în vedere descrierile lui Herodot, trăiau și alte seminții de acelaș neam și de aceeaș fire cu Sciții și cărora deci li se pot aplica multe din spusele istoricului elin. Aceste seminții erau însă așezate și statornice, și ele au putut deci transmite neamurilor ur-

²⁹ Idem, IV, 132.

Idem, IV, p. 118—145.

mătoare ce i-au înlocuit pe pământul Sciției elemente din viața scitică, așa că în firea de astăzi a poporului român s'a putut infiltra și picături din sângele întâiului strat de popoare pe cari s-a înălțat naționalitatea română, și în sufletul ei pot încă răsmâna acordurile sălbatice ce încântau odată pe străbunii Sciți.

Sciții așezați. — Cel dintâiu popor așezat, de fire scitică, eran Agatirșii arătați ca locuind la nodrul Carpaților Munteniei, în Transilvania de astăzi. Că Agatirșii nu puteau fi nomazi, se vede întâiu de pe exploatarea anului, îndeletnicire care, fie că eră pusă în lucrare prin culegerea acestui metal din rinri, fie că eră scos din mine, nevoia numai decât o așezare statornică. Apoi am văzut că Herodot ne mai dă încă o arătare despre stabilitatea acestui popor, acolo unde spune că departe de Dunăre peste Carpați ar fi foarte multe albine, ceea ce am văzut că nu se poate raportă decât la țara Agatirșilor. Asupra cultivărei albinelor de către această ramură a poporului scit pe care natura țării ocupate o silise să apuce mai curând pe calea culturai, mai posedăm încă o notiță de mult preț culeasă de Elian, naturalist ce trăia în secolul al IV-lea după Hristos, din un antor grec, contimporan sau cu puțin posterior lui Herodot. Asupra fântănei sale spune Elian, că „ar merită cea mai deplină încredere, căci el ar fi cunoscut lucrurile din propria-i experiență și nu după nesigure povești, ca Herodot”. Acest scriitor atât de bine informat asupra Sciției, iată ce spune despre cultura albinelor : „La Sciți, frigul e nesupărăcios pentru albine, încât ei întrebuințează nu miere străină, ci locală, ba o și expoartă, vânzând faguri Mizilor”³¹. Cu toate că izvorul lui Elian vorbește de Sciți îndeobște, este învederat că cultura albinelor nu pnteă să existe la partea nomadă a acului popor, la Sciții propriu ziși; ea trebuia să se afle la ramura așezată a acestui neam, la Agatirșii din Transilvania. Este îndestul de curios față cu această împrejurare, că marca districtului celui mai apusean a foastei Valahii, acel al Mehedinților, să fie o albină, și că mierea și ceara să fi fost în toate timpurile producția, pentru a zice astfel de căpitenie, a țărilor române³². Și aici am avea o continuitate a îndeletnicirilor

³¹ Aelianus, *De natura animalium* rec. Herscher, Paris, 1858, II, 7, p. 37 : αμελιττας Σκυθιδας ειναι: επαειν τε του χρους οδδεν' και μέντος και πιπρασκειν εις Μουσος κομιζοντας Σκυθας ουκ υδνειδον σφισιν, αλλα αυτιγενες μελι και κηρια επιχωρια». Ap. Hasdeu, *Ist. crit.*, p. 198.

³² Astăzi apicultura e în plină decădere. Nu eră tot astfel în veacul al XVIII-lea. Peyssonnel, *Sur le commerce de la Mer Noire*, 1787, II, p. 185, spune : „La cire est le plus considérable article de commerce de sortie de Valaquie; elle est de belle qualité et la quantité en est immense”. Raicevici, *Osservazioni intorno la Valachia, Moldavia*, 1788, p. 87 spune de asemenea, „una delle piu pregevoli e ricche produzioni delle due provincie sono le api perche la cera che danno è senza dubbio la piu bella e ricercata di tutta l'Europa: la quantità è considerable”.

economice între locuitorii cei mai vechi ai Daciei și acei de astăzi, precum am găsit mai sus continuitatea cea izbitoare în denumirile geografice, ambele împrejurări cari denotă o statornicie a straltului dela care am moștenit aceste elemente.

Agatirșii însă după cât se vede cultivau și viia și cunoșteau deci fără îndoială și cultura pământului. Herodot ne spune anume că Sciții aveau obiceiul de a bea vin curat și se spuneă în Elada că deaceea înnebunise regele Spartei, Cleomen, fiindcă deprinsese acest obicei scitic. Elinii aveau o zicătoare obișnuită, ce se întrebuiță atunci când se cerea de băut vin curat : „toarnă ca la Sciți”³³. Sciții însă nomazi cari trăiau din laptele iepelor și aveau ca băutură spirtoasă una pregătită din lapte, nu puteau să aibă vinul ca băutură obișnuită, și Herodot ne spune chiar că vinul se întrebuiță la Sciți numai la ceremonii³⁴. Deaceea suntem de părere că și această notiță trebuie raportată la Agatirși.

Tot despre aceștia adaugă Herodot că au femeile în comun și că acest amestec stabilind între toți indivizii o frăție și o înrudire dela olaltă, ei trăesc într’o deplină unire, fără gelozii și fără ură.

Aristotel însfârșit ne spune că Agatirșii puneau legile lor în versuri și le învățau pe de rost cântându-le³⁵.

Herodot ne mai dă încă știri și asupra altor elemente etnice de prin Sciția, cari după arătările lui nu mai pot să se raporte la triburi nomade ci numai la de acelea așezate.

El spune bună oară că „dela Boristene înaintea locuesc Calipizii cari sunt Elino-Sciți, cu deosebire că ei seamănă grâu și se nutresc cu el ; apoi vine alt popor, Alazonii. Ei mănâncă și ceapă, usturoiu, linte și meu. După Calipizi vin Sciții plugari cari cultivă grâul, nu pentru hrana lor ci pentru a’l vinde. Sciții cultivatori ocupă o regiune de adâncime de trei zile către răsărit și de 11 către nord. După dânșii, dincolo de fluviul Panticapeu, se întind Sciții nomazi”³⁶.

Herodot mai spune încă cum Sciții nomazi, răspinuși din Azia de Masageți, ar fi trecut în Europa asupra Cimerienilor pe cari i-ar fi supus, luându-i în stăpânire. Legenda spune că după o luptă între două partide, acea a supunerii și acea a părăsirii țării, aceasta din urmă ieșind învingătoare, Masageții ar fi părăsit țara lor, lăsând-o pustie în mâinile Sciților. Că această depe urmă arătare a lui Herodot trebuie primită numai cu restrângere, se vede depe aceea că el însuș spune, cum, pe timpul lui, mai existau în Sciția orașe cimeriene ca Portmeia și Cimeria, și că o

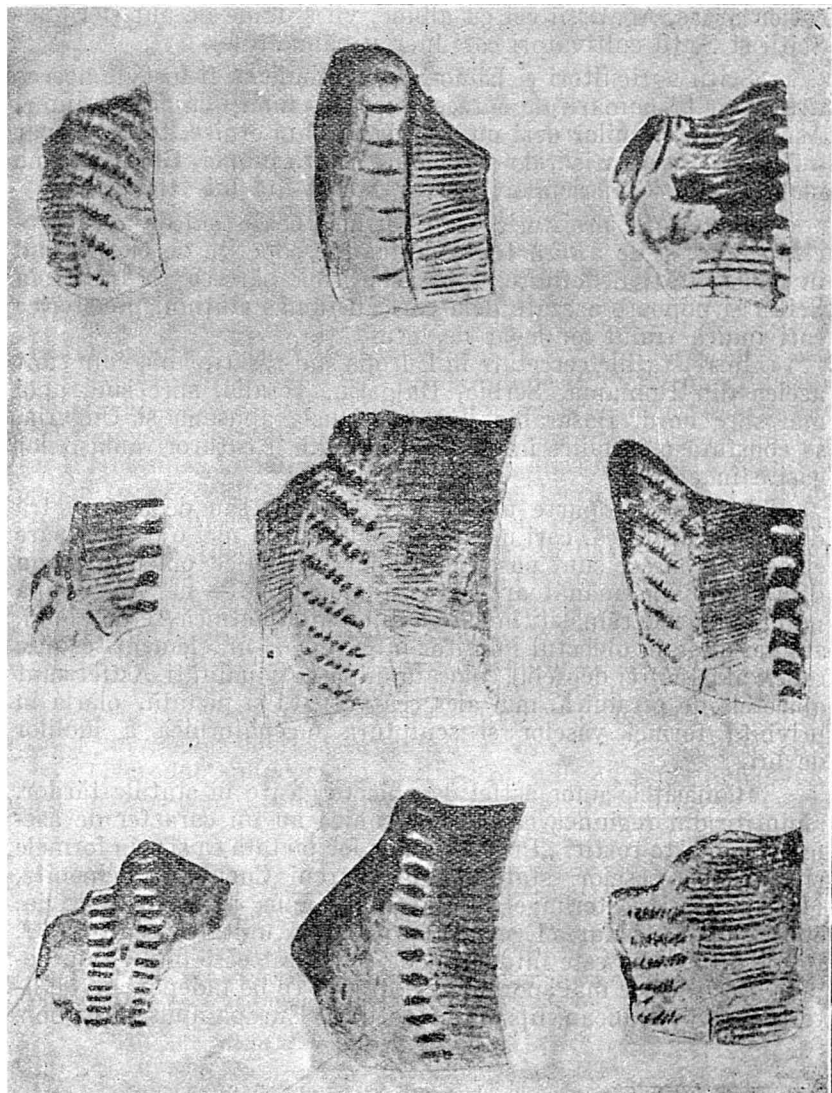
³³ Herodot, IV.

³⁴ Idem, IV, 66—70.

³⁵ Aristotel, *Problemata*, XIX, 28.

³⁶ Idem, IV, 17, 18.

parte din țară mai păstrase numele de Cimeria ³⁷, iar o strâmtoare de lângă Pontul-Euxin purtă până târziu numele de Bos-

Ceramică vărgată și pictată scilicet.

forul Cimeric (strâmtoarea de Perecop între Marea de Azov și Marea Neagră).

³⁷ Herodot, IV, 11, 12.

Din această arătare a lui Herodot, unită cu aşezarea netăgăduită a Agatirşilor, se vede că în Sciția locuiau două feluri de popoare, stăpânitori nomazi şi supuşi așezaţi cum erau Cimerienii cei cu oraşe, Agatirşii cei cu albine, vii şi mine de aur şi Elino-Sciții şi Sciții cultivatori cari lucrau pământul.

Sciții agricultori şi Elino-Sciții trebuie să fi fost de aceeaşi fire cu Sciții nomazi, de oarece sunt însemnaţi cu acelaş nume. Asupra Cimerienilor deşi nu putem da date etnice, totuşi ei par a fi fost de rasă arică, de oare ce în geneza bibliei, Gomer, nume identic cu al Cimerienilor, este arătat ca fiul lui Iafet ³⁸.

Cercetările preistorice care au însă neajunsul de a nu prezenta nimic, şi de a lăsa toate faptele descoperite de ele plutind în generalităţi nedefinite, totuşi confirmă părerea că trăiau în Sciția şi popoare aşezate dela cari au rămas staţiuni preistorice cari indică traiul lor legat de localităţi.

Între staţiile cercetate în Europa sud-răsăriteană, cum sunt acelea din România, Serbia, Bulgaria, Tesalia, spre sud, apoi mai spre nord, Basarabia, Galiția, Rusia apusană şi Ungaria, se constată o înrudire în destul de rostită a tuturor rămăşişelor găsite în ele.

Lăsând la oparte uneltele de cremene sau de altă piatră din epoca neolitică, cari unelte nu pot sluji la nici o determinare etnică, de oarece sunt născute din nevoi identice omeneşti şi au deci o formă asemănătoare la toate popoarele — ne vom ocupa numai de acele rămăşiţi în care o diferenţiere etnică se poate ivi, anume unde în obiectul folositor intervine şi un element estetic reflex al gândirii deosebit colorată după naţionalităţi. Astfel sunt obiectele de ceramică, mai ales cea vârgată şi pictată, olăria în privinţa formei vaselor şi sculptura începătornică a idolilor de lut.

Rămăşiştele unor astfel de obiecte găsite în staţiile ţărilor, amintite din regiunea carpato-balcanică au un caracter de asemănare foarte rostit. „Prin ceramica lor pictată ca şi prin formele şi tehnica vaselor, staţiile dela Petreni Cucuteni, Scipenitz, Horodnica, Priesterhugel, Turda, spre apus până în Moravia, spre sud până la Marea Egee, stau în o definită unitate de cultură” ³⁹. Pe de altă parte este interesant de constatat că idolul egean devine din ce în ce mai sporadic pe măsură ce ne îndepărtăm de litoralul mediteranean, lipsind cu totul în Europa apusană şi nor-

³⁸ Biblia, *Genesa*, X, 2, 3.

³⁹ Andrieşescu, *Contribuţiuni la Dacia înainte de Romani*. Teză de Doctorat, Facultatea de litere din Iaşi, 1912, p. 88—89.

dică pe când în stațiile din regiunea carpato-balcanică el se în-
tâlnește în număr însemnat ⁴⁰.

Aceste prețioase inidcări ne dovedesc încă pe lângă așezarea
acestor popoare și identitatea civilizației lor și deci, pentru acele
timpuri, și a rasei lor.

Rasa sciților. — Din care rasă făceau parte neamurile
scitice?

Vestitul medic elin Hipocrat ne-a lăsat o descriere a tipului
scitic în cuvintele următoare : „Corpurile lor sunt mari și greoaie,
membrele groase și flexibile, pânțelele atârănător ; au numai păr
scurt și se aseamănă foarte mult unii cu alții din cauză că sunt
grași și cărnoși. Femeile nu se pot doesebi de bărbați, capul și'l
țin încovoiat, pieptul lor e turtit, fața roșie ⁴¹.

Deși prin unele trăsături această descriere i-ar apropia de
rasa mongolă, precum scurtimea părului, și asemănarea între băr-
bați și femei, totuși caracteristica lăsată de Hipocrat nu e înde-
stul de precisă pentru a determina felul rasei Sciților, ca aparținând
celei mongole. Lipsește mai ales un punct esențial care fără îndoială
ar fi trebuit să loviască pe medicul elin, dacă l-ar fi văzut, anume
nasul turtit, ochii și sprâncenele oblice, lucru de care el nu face
nici o amintire. Apio rasa mongolă e de obicei slabă și nu are
pânțelele atârnat. Fenomenele de această natură pe cari le în-
fățișează rasa chineză, sunt datorite îngrășării prin întrebuințarea
opiului. Herodot deosebește anume pe Sciți de un popor ce ar
locui către munții Urali, tocmai prin faptul că acest popor ar avea
nasul turtit, dovadă că Sciții nu-l aveau în această formă ⁴².

Cercetarea resturilor din limba scitică, oricât de puține ar
fi ele, ne va dovedi într'un chip învederat că Sciții îndeobște
erau un popor de rasă arică ⁴³.

Herodot spune că în Sciția s'ar afla adeseori oameni lo-
viți de slăbiciune care ar ajunge să semene foarte mult cu femeile

⁴⁰ Déchelette, *Manuel d'archeologie cellique et gallo-romaine*, citat de
Andrieșescu, I. c., p. 97. Volumul urieș al def. Neculai Densușianu, *Dacia pre-
istorică*, 1912, cu toată exagerata recomandare a Doctorului C. Istrati, con-
ține numai o îngrămădire de date tradiționale, fabule, povești, și poezii popo-
rane, fără nici o bază serioasă istorică : Teoria autorului că Dacii ar fi înche-
gat întâia civilizație a omenirii, arată că avem aface cu un product al șovinismului
și nu cu unul al științei.

⁴¹ *De aere, aqua et locis*, Ed. Kühn, p. 558.

⁴² Herodot, IV, 23.

⁴³ Urmăm în demonstrarea limbistică cercetările rămase definitive în
această privință ale lui Mullenhoff, „Über Sprache und Herkunft der Pontischen
Skythen", în *Monatsberichten der konigl. preuss. Akademie*, August, 1866. Comp.
Tocilescu, *Dacia în. Romani*, pag. 119 și urm. Aducem însă numai etimologiile
sigure, nu și acele controversate.

și cari s'ar numi *Enarei*, Ἐνάρες⁴⁴. Această vorbă, explicată de Herodot prin ἀνδρόγυνος și de Hipocrat prin ἀνανδρίης înseamnă *nebărbătesc*. Etimologia cuvântului se află în limba zendică : *nar* bărbat și negativul, *e*, *a* privativ latin, care înseamnă *ne*.

Sciții dădeau, după Herodot, Amazoanelor numele de *Oior-pata*, din cauză că ele ucideau pe copiii de parte bărbătească ce se nășteau la ele⁴⁵. Herodot el însuși explică acest cuvânt prin ucigător de bărbați, căci în limba scitică cuvântul *oior* ar însemna bărbat și *pata*, a ucide. Oior nu este decât sanscritul *vira*, latinul *vir*, gotigul *vair*, litvanul *Wyras*, celticul *gwr*-bărbat ; iară *pata* este sanscritul *bad*, elenicul πατάσσω, latinul *battuere*, slavicul *biti*-a bate, a ucide.

Un topor de aramă cu două ascuțișuri se numia în limba scitică *Sagara*, Σαγάριν⁴⁶. Acest cuvânt stă foarte aproape de latimul *securis*.

Sciții fiind un popor de arcași numele lor își găsește explica-
care în germanicul *Schütze*-arcaș, și o analogie în latinul *scutum*.

Am raportat mai sus etimologiile numelor de riuri, Porata și Tiarantus, pe cari le-am găsit tot în limbile arice. La acestea mai este de adaos numele scitic al Palusului-Maeotid, dat de Pliniu în cuvântul *Temarunda*, care cuprinde silaba arică *mar*, pe care am găsit-o că însemnă apă, la numele riului Maris⁴⁷.

Inscripțiile pontice⁴⁸ conțin mai multe nume proprii scitice, ale căror etimologie se reafă iarăși numai în limbile arice :

Ἀρσάκης dela vechiul pers *arsaka*, zendic *arshan*, bărbat.

Σπαδάκης dela zendicul *spadha*, armată.

Ῥαπάκης dela zendicul *rapaka*, bucurie.

Οὐαρδάνης, dela persicul *vardanus*, nume propriu ; sanscrit *vardh*, a crește.

Ῥαδάωσος, duruitor cu trăsura ; dela zendicul *rakha*, trăsura și *ghaosha*, ureche ; scr. *ghosha*, sgomot.

Ἀδέας dela zendicul *atyas*, călăreț, scr. *atya*, cal de alergare.

Χοδαίλος dela zendicul *hu-dama*, bună lege.

Χοράδος dela zendicul *hu-roadha*, bună talie.

Κόξουρος dela zenicul *qa-çura*, prin sine tare.

Κοζατος dela zendicul *qa-zaya*, prin sine armat.

⁴⁴ Herodot, IV, 67 și I, 105. Această infirmitate se găsește și astăzi destul de răspândită la Nogai. Julius Klaproth, *Voyage au Caucase pendant les années 1807 et 1808* c. XVI. Compară a aceluiași : *Histoire primitive des peuples de l'Asie*, St. Petersbourg, 1802, p. 175.

⁴⁵ Herodot, IV, 110.

⁴⁶ Herodot, I, 215: «Καὶ τοῖόται τε καὶ αἰχμοφόροι, σαγάρεις νομίζοντες ἔχουσιν».

⁴⁷ Plinius, *Hist. nat.*, VI, 20 : „Maeotim Scythae *Temarundam* vocant, quo significat matrem maris”.

⁴⁸ Boeckh, *Corpus inscriptionum graecarum*, Berolini 1824—62 II, Comp. Tocilescu, *Dacia în. de Romani*, p. 126.

Ναβάζος dela zidnicul *navaza*, născut.

Βαιόρασπος de la zendicul *Baivar-açpa*, care are 10.000 de cai.

Σατάσπης dela zendicul *sat-açpa*, cel ce are 100 de cai.

Βορασπώκαβος dela zendicul *vara* bun, *açpa* cal și *kavan* cunoscător, adică cunoscători de cai buni.

Câteva alte cuvinte și nume prezintă o etimolgoie mai puțin sigură; dar tot în limbile arice și mai ales în zendică își găsesc analogiile cele mai apropiate; astfel sunt:

Numele zeităților: Ἀπια, pământul; compară latinul *ops*.

Οἰτοσύρος, Apollo, compară zendicul *çura*, tare, maiestos; scr. *sourya*, soare.

Παππαῖος, Jupiter; comp. vechiul persic *bab*, *babai*, noul persic *baba*, *bab*, zeul cel mare și a tot puternic.

Numele proprii:

Ἀριαπειθης, . . .

Σπαργαπειθης; comp. zendicul *paeca*, formă, figură.

Παραλάται⁴⁸, cei mai superiori dintre Sciți; cei regali; comp. zendicul *paradhata*, cei mai supremi.

Această analiză a cuvintelor celor ce prezintă etimologiile cele mai necontestate, dovedește într'un chip învederat că Sciții se țineau mai aproape de rasa iranică și că erau deci și ei o viță din marea familie arică. Fără îndoială că rămășițele limbei lor datând din timpuri foarte vechi, când încă poate nu se diferențiaseră încă bine deosebitelile limbi ce se desfășură pe rând din tulpina arică, se pot ușor găsi asemănări și în alte limbi din acest grup ceea ce întărește faptul că limba pe care o vorbeau Sciții avea caracterul aric, dovedit prin toate rămășițele limbei păstrate dela Sciți.

Cât despre Agatirși, resturile limbei lor sunt aproape nule. Cele câteva nume proprii ce ni le-au păstrat Herodot ne arată însă o asemănare cu numele scitice. Astfel numele etnic al Agatirșilor Ἀγξθύρσοι seamănă cu Ἰδανθύρσοι numele unui rege scit; Σπαργαπειθης este numele unui rege scit și al unui agatirs, și aceeași finală se regăsește la numele unui alt rege scit, Ἀριαπειθης⁴⁹.

Mai trebuie amintită încă și legenda scitică care făcea ca cele trei popoare principale ale Sciției să se tragă din trei frați: Agatiros, Gelon și Scites⁵⁰.

Prima pătură de popoare care istorisește se adeverește a fi existat prin Dacia sunt niște neamuri de rasă arică.

Câteva arătări din autorii vechi ar îndreptă încă o precizare chiar a subrasei arice de care se țineau popoarele Sciției. Anume Herodot spune despre Agatirși că „în celelalte moravurile lor ar fi îndestul de asemănătoare cu acelea ale Tracilor⁵¹, iar Ștefan

⁴⁸ Herodot, IV.

⁴⁹ Herodot, IV.

⁵⁰ Idem, IV, 9, 10.

⁵¹ Herodot, IV, 104.

din Bizanț arată că Agatirșii ar fi numele elin al poporului, pe când ei singuri iar numi Trausi, nume dat de Herodot și unui popor din Tracia ⁵². Această apropiere între Agatirși și dintre Sciți cu Tracii primește o putnică confirmare prin cercetările preistorice de oarece ele constată că populația care a locuit în epoca neolitică regiunea carpato-balcanică era de rasa aceea pe care o găsim în peninsula Balcanului unde a fost totdeauna așezată și unde a lăsat și astăzi ca reprezentant direct al ei pe poporul albanez — adevărată rasa tracică.

Ca rezultat istoric sigur, cu toată puținătatea și neprecizarea izvoarelor existente, putem spune că cel dintâiu strat de popoare pe care s'a așternut naționalitatea română, a fost niște popoare de rasă arică din subîmpărțirea tracă a acestei rase.

⁵² Idem IV, Stefan din Bizanț ap. Tocilescu, *Dacia înainte de Romani*, p. 147, nota 8, vezi și Herodot, V, 4.

II

GEȚII ȘI DACII

1. AȘEZARILE GEȚILOR ȘI ALE DACILOR.

Geto-Dacii la sudul Dunărei. — Pe când Sciții ocupau regiunile dela Dunăre în sus, în jos de acest fluviu se întindea după Herodot, țara *Tracilor* care se mărginea din spre nord cu cursul lui până la un loc, apoi cu o linie ce plecă dela un punct al fluviului până la golful din Marea Neagră, care înseamnă limita Traciei de regiunea scitică¹. „Nația Tracilor este arătată de istoricul elin ca foarte numeroasă, cea mai mare din națiile existente, după Indieni, care, dacă ar fi sub domnia unuia dintre ei, ar fi neînvinsă și mai tare decât toate popoarele. Aceasta însă le este foarte greu, ba chiar peste putință; deaceia sunt slabi. Ei au multe și varii denumiri, după deosebirea regiunilor: dar aceleaș moravuri și așezăminte se găsesc la toți, afară de Geți, de Trausi și de aceia ce locuiesc deasupra Crestonienilor”². Dintre toate popoarele Traciei, ne spune tot Herodot, „Geții fură singurii cari se încearcă să se împotrivească regelui Darius, când acesta trecu în Eurpoa; dar el îi întâlni în regiunea dintre Hemus și Istru și îi spuse. Geții după cât se vede, vroiau să îndreptățească reputația de care se bucurau la popoarele de ginta lor, de a fi cei mai nobili și mai virtuoși dintre Traci”³.

După mărturisirea lui Herodot, Geții împreună cu toți ceilalți Traci s’ar fi întins în timpurile sale în peninsula balcanică până la Dunăre. Aceeaș arătare este întărită și de alte izvoare tot atât de vrednice de credință. Astfel Tucicide (471—400 în. Hr.), în Istoria războiului Peloponezului, ne spune că: „Sitalces, plecând din țara Odrisilor, ridică mai întâiu pe Traci din muntele Hemus și Rodop peste care domnia el, până la marea Pontului

¹ Herodot, IV, 99.

² Idem V, 3.

³ Idem IV, 93.

Euxin și la Helenspont; apoi pe Geții de dincolo de Hemus precum și alte nații cari locuiau mai ales dincoace de Istru (pentru noi dincolo), lângă Pontul Euxin. Aceștia sunt Geții și alte popoare vecine cu aceștia, cari au acelaș nume și toți trag cu arcul depe cai”⁴. Dio Cassius (155—229 d. Hr.) arată deasemenea că în vechime „Mysii și cu Geții locuiau în toată acea regiune care se așterne între Hemus și Istru”⁵. Filip al II-lea regele Macedoniei (359—336) în Hr.), intrând în luptă cu regele Odrisilor, un putrenic popor trac din acele timpuri, căută alianța poporului get și luă pe Medopa fiica regelui get Cotelas în căsătorie⁶. Pe atunci se întindea puterea Geților și pe lângă gurile Dunărei, stăpânind coloniile grecești, Tomi și Odessos (Varna)⁷.

Geții cucerind Dobrogea din care respinseră pe Sciți, trecură în curând și pe malul nordic al Dunărei și și întinseră domnia asupra câmpiei muntene. Geții erau anume pe atunci un popor pe jumătate nomad, căci Herodot spune îndeobște despre Traci că „ei privesc ca cea mai mare onoare a nu munci; a ară pământul este pentru ei tot ce poate fi mai înjositor și a trăi din pradă socot ei că este îndeletnicirea cea mai nobilă”⁸. Asemenea idei însă trebuiau cu atât mai mult să fi fost împărtășite de „cei mai nobili și mai virtuoși dintre Traci”. Se vede deci că Geții, deși poate cunoșteau agricultura, o practicau puțin și trăiau ca popoare nomade, mai mult din prădăciunile vecinilor. Întărirea regatului macedonean, ne mai învoinind Geților, nepedepsiți, prădălnicele lor incursii către sud, eră firesc lucru ca ei să caute o despăgubire în o întindere către nord, unde câmpia munteană, numai rar străbătută de oardele nomade ale Sciților, așteptă liberă și fără stăpân lățirea puterii getice.

Aceste împrejurări explică cum se face că, îndată după moartea lui Filip al II-lea, găsim centrul puterii Geților, nu mai mult ca până atunci, în sudul Dunării, ci la nordul acestui fluviu. Astfel la urcarea lui Alexandru cel Mare în tronul Macedoniei, Geții, urmând exemplul Elinilor și crezând că au aface cu un copilandru, răpăd mai multe expediții, în provinciile Macedoniei. Alexandru, după ce înnăbuși începuturile de răsccoală ce se urziseră în Grecia împotriva lui, își îndreptă armele împotriva popoarelor Traciei. În luna lui Maiu 335 el pleacă din Amfipolis trece prin pasurile muntelui Hemus și atacă pe Tribali cari fug sub regele lor Sirmus în insula Peuce dintre gurile Dunării. Alexandru după ce atacă fără izbândă insula cu ajutorul unor corăbii ce veniau din Bizanț, trece Istrul pe malul stâng pentru a lovi pe Geți. Trecerea lui este acoperită de umbrele nopții și adăpostită

⁴ Thucydides, II, 96.

⁵ Dio Cassius, LI, 27.

⁶ Athenaeus, XIII, 5, Comp. Iordanes, *De Rebus geticis*, cap. X.

⁷ Iordanes, cap. X.

⁸ Herodot, V, 6.

pe malul getic de un întins lan de grâu cu spicele înalte. Geții surprinși, sunt bătuți și fugăriți până la un oraș al lor de lemn care este luat și ars de Alexandru. Regele macedonean însă, neavând de scop a urmări pe Geți mai înăuntrul țării lor, se întoarce încărcat de prăzi pe malul drept al Dunării, primește ostatici dela toți regii traci și curând după aceea, plecând în Asia împotriva Perșilor, mai multe corpuri de Traci și de Tribali sporesc armata expediționară⁹.

Această povestire a bine informatului Arrianus ne arată întâiu că, pe timpurile lui Alexandru cel Mare, Geții se aflau cu greu pe poporul lor pe malul nordic, al Dunărei; că ei începuseră a se dedă aici la lucrarea pământului și chiar la construirea de orașe, deocamdată de lemn precum face în totdeauna un popor în stadiul său de trecere dela viața nomadă la cea așezată.

Murind Alexandru cel Mare, luptele ce urmară între generalii săi, pentru împărțirea vastului său imperiu, înlesniră popoarelor tracice redobândirea neatârării lor. În 301 ajungând competitorii la o împăcare, și lui Lizimac căzându-i ca parte Asia-Mică și Tracia, el se apucă îndată de supus această de pe urmă regiune, ceea ce izbuteste a face după mai multe lupte cu noroc. Fiindcă, după cât se vede, sprijinul cel mai puternic al împotrivirii Tracilor, le venea dela Geții dela nordul Dunerei, Lizimac se hotărăște a înfrâna și pe aceștia. Trimițând pe un fiu al său în contra regelui get, acesta îl prinde și îl eliberează numai cât în schimb pentru o soră a lui, fiica lui Lizimac, pe care regele o ieă în căsătorie.

După câțiva ani izbucnește iar războiul între Dromihete și Lizimac. Acesta trece însuși Dunărea; dar pățește mai rău decât Darius, căci armata lui constrânsă prin foame, e nevoită să se deie prinsă. Totuși ginerile nu tratează rău pe socrul său, și se zice că i-ar fi dat un mare ospăț în orașul Helis, la care s'ar fi servit Macedonenilor bucatele cele mai alese în vase prețioase, iar alături de mâncau Geții fierturi ordinare în vase de lemn. Intrebând după aceea Dromihete pe Lizimac care din cele două prânzuri îi plăcuse mai bine, acela al Macedonenilor din care gustase, sau acela al Geților pe care îl văzuse, și răspunzându-i Lizimac că acela al Macedonenilor, Dromihete l-ar fi întâmpinat atunci cu dojana, că de ce caută să cuceriască o țară care hrănește așa de rău pe locuitorii ei"¹⁰?

Deși Geții se află după acest răstimp „locuind ambele maluri ale Istrului”, cum spune Strabon și Cassius, totuși centrul de greutate al Statului lor se strămutase fără îndoială la nordul fluviului, după cum mărturisesc tocmai tot acei scriitori. Așa Strabon ne spune că „laturea Germaniei care vine dincolo de

⁹ Arrianus, *Anabasis*, I. 1—4. Ct. și Strabo VII, 3, § 8.

¹⁰ Diodorus Siculus, XXI, 12, §, 8.

Elba, o țin într'una Suevii; după ei începe regiunea Geților, care se întinde spre sud până la fluviul Istru"; că „din aceste regiuni de dincolo de Istru (pentru noi de dincoace) dela Geți, Aelius Catus ar fi strămutat 50.000 de oameni în Tracia. Tot el arată că „fluviul Maris se aruncă în Dunăre trecând prin țara Geților”¹¹; deasemenea arată și Dio Cassius care însă, după cum vom vedea, amestecă pe Geți cu Dacii.

La această strămutare tot mai deplină a Geților la nordul Dunărei pare a fi contribuit și năvălirea Celților depe coastele orientale ale Mărei Adriatice, în peninsula Balcanului, întâmplată pe la 280 în. de Hr. Mai întâlnim tot la nordul Dunărei pe regele Gelților Oroles care luptă împotriva poporului german al Bastarnilor¹².

Dacă însă Geții puseseră temelia unui stat tracic la nordul Dunărei, acel popor care îi dădu caracteul său definitiv și'l duse la o dezvoltare de putere neașteptată, fu acel al Dacilor.

Dacii. — Ei apar mai târziu în istorie decât Geții. În comedia atică, după cum ne spune Strabon, numele de Dac se întâlnește sub forma *Davus*, ca apelativ pentru sclavi, împreună cu acela de *Geta*, ceea ce lasă a întrevede că robii Grecilor se recrutau cu deosebire din aceste popoare, și se explică prin obiceiul Tracilor, amintit de Herodot, de a vinde pe copiii lor la neguțitorii străini cari îi duceau afară din țările lor”¹³. Din rămășițele comediei atice ce ni s'au păstrat se constată că, pe timpul lui Menandru (342—290 în. de Hr. asemenea apelative erau în întrebuințare¹⁴. Ca popor însă Dacii sunt pomeniți, după cât se pare, pentru întâia oară de geograful Strabon. Acest scriitor, care amintește și el existența Geților pe malul nordic al Dunărei, stabilește următoarea deosebire între Geți și Daci: „Geții sunt aceia ce se înclină către Pont și răsărit; Dacii aceia ce vin către Germania și izvoarele Istrului. Partea superioară a fluviului care stă către izvoarele lui, până la cataracte (Porțile de Fier) se numește Danubiu, și trece mai ales pe lângă Daci; partea inferioară până la Pont, de care sunt vecini Geții, se numește Istru”¹⁵.

Din această arătare se vede că Geții locuiau mai către Pont, dela cataracte în jos, prin urmare în Muntenia, poate și prin Moldova, dacă luăm în considerare numele de *pustia Geților*, dat de Strabon regiunii dintre Istru și Boristene¹⁶. Dacii din

¹¹ Strabo, VII, 3, §, 1, 10, 13.

¹² Iustinus, XXXII, 3.

¹³ Strabo, VII, 3, §, 12. Herodot, V, 6

¹⁴ Fragmentele din Menandru, din Εἰσὸς pentru numele Davus și din Μεσοβρυχός pentru Geta. Ed. Firmin Didot. Paris 1838, p. 19 și 34.

¹⁵ Strabo, VII, 3 § 13.

¹⁶ Strabo, VII, 3, § 14, Γερῶν ἐρημία.

contra trebuiau să locuiască mai în spre apus și anume în partea muntoasă a țărilor din stânga Istrului, dela cataracte în sus, deci prin Banat și Transilvania.

Aceeaș indicație generală a locuinței Dacilor ne-o mai dă și Plinius care arată că „câmpia și șesurile sunt ocupate de Iazigii Sarmați, munții însă și pădurile până la riul Patissus, de Dacii cei alungați de Iazigi din câmpie”¹⁷. Credem că acest loc din naturalistul roman a fost până acuma rău interpretat în sensul că Dacii ar fi locuit la început mai către apus, prin Panonia, de unde alungându-i Iazigii ar fi ocupat munții de lângă Tisa¹⁸. Mai întâiu Iazigii nu se constată a fi locuit în aceste timpuri prin Panonia, ci tocmai în regiunea Nistrului. Așa Strabo ne spune lămurit că „regiunea întreagă care se așterne între Istru și Boristene, în cea dintâiu parte a ei este pustia Geților; apoi încep Tirigeții și după aceștia Iazigii Sarmați, cari se mai numesc și basilei adică regești”¹⁹. Acești Iazigi se strămută după aceea către Nistru și Pont și, mai târziu, tocmai pe timpul împăraților romani, trec o parte din ei *peste Carpații moldovenești* în Dacia și se așează aici sub numele de Iazigi Metanaști²⁰, locuind chiar atunci, cel mai departe spre apus, până la Tisa. Prin urmare cum s’ar putea ca Iazigii să fi respins pe Daci din câmpia Tisei către munții Carpați, când se constată că ei singuri nu au locuit niciodată în vecinătatea acestui riu *din spre apus*? Apoi Plinius spune lămurit că Dacii, alungați din câmpie de Iazigi, au ocupat munții până la Tisa. Munții însă se află numai cât în stânga acestui riu dinspre Transilvania și nu pe dreapta lui, în Mezopotamia maghiară. Prin urmare dacă Dacii ar fi locuit la început în câmpia dintre Dunăre și Tisa, și ar fi fost respinși de Iazigi în munți, Plinius ar fi trebuit să zică că ei ar fi ocupat regiunea dela Tisa până în munți, pe când el zice lămurit că ei s’ar fi întins dela munți până la Tisa.

Dacă dimpotrivă admitem șesul subcarptin ca locuință mai veche a Dacilor, atunci găsim o concordanță deplină între știrile lăsate de cei vechi asupra locuințelor Iazigilor și notița lui Plinius; căci Iazigii apropiindu-se de Carpații moldovenești, silesc pe Daci a ocupa munții și pădurile *până în Tisa*, adică Transilvania și Banatul.

De unde veniseră Dacii la nordul Dunărei? Următorul loc din Dio Cassius răspunde la această întrebare: „Dacii însă locuiesc de ambele părți ale Istrului, dintre care acei ce sunt

¹⁷ Plinius H. N. IV, 12: „Campos et plana Iazyges Sarmatae, montes vero et saltus pulsi ab his Daci ad Pathissum amnem tenent”. Restul acestui loc este cu totul stricat și nu înfățișează nici un înțeles.

¹⁸ Așa îl înțeleg Rösler, *Romänische Studien*, Leipzig, 1871, p. 29. Tocilescu, *Dacia înainte de Romani*, p. 150.

¹⁹ Strabo, VII, 3, § 17.

²⁰ Ptolemeu, I. 1: «Ιάζυρες Μετανασταί».

de această parte (dreaptă) a fluviului sunt vecini cu Tribali și aparțin de prefectura Misienilor și se numesc Misi. *Acei ce locuiesc pe malul nordic al Dunărei se numesc Daci, fie că se fi fost Geți sau Traci, dela acei Daci cari locuiau cândva în Rodop*²¹.

Că Dii lui Tucidid nu sunt decât Dacii, dovedește următorul loc din Strabon care identifică aceste două nume : „cred că Dacii au fost numiți *Dai* în vechime”²².

Prin urmare Dacii ca și Geții ocupau în timpurile mai vechi regiunile dela sudul Dunărei și anume : Geții câmpia dintre Hemus și Istru, iar Dacii împrejurimile Rodopului. Astfel se explică cum de se află ambele nume de *Davus* și *Geta* ca apelative pentru sclavii Grecilor ; căci e mai de crezut că Grecii își cumpărau robii lor dela aceste popoare, încă depe când locuiau le sudul Dunărei, decât ca ei să’i fi adus pentru prima oară din o regiune așa de îndepărtată ca cea de peste Dunăre.

Intru cât se poate reconstitui după niște notițe atât de sărace și în aparență chiar contrazicătoare șirul evenimentelor petrecute în timpuri așa de îndepărtate, credem că trebuie admise numai decât următoarele migrații ale Dacilor. Mai întâiu respinși de Macedoneni, ei trec Dunărea împreună cu Geții și se opresc în câmpia munteană. Venind aici peste Daci Iazigii, Dacii sunt grămădiți în Transilvania, unde trecând apoi și Iazigii Metanași, Dacii sunt restrânși tot mai spre apusul acestei țări și în Banatul Temișoarei.

Vom vedea mai jos că identitatea demonstrată a naționalității gete și dace, ambele de rasă tracă, cere și ea numai decât această origine a lor comună la sudul Dunărei, unde am văzut că eră sălășluința marei familii a Dacilor.

Fără îndioală că Agatirșii, pe cari i-am văzut ca popoare așezate în Transilvania, vor fi fost supuse de Daci când aceștia, alungați de Iazigi, ocupară regiunea muntoasă a Carpaților, și contopirea lor în sinul năvălitorilor va fi fost cu atât mai ușoară cu cât nu’i despărția vreo deosebire de neam.

²¹ Dio Cassius, LI, 22 : «Οἱ δὲ ἐπ’ἐκεῖνα Δάκοι κέληνται, εἴτε δὲ Γέται τινὲς εἴτε καὶ Θράκες, τοῦ Δακικοῦ γένους τοῦ τὴν Ῥοδόπην ποτὲ ἐποικήσαντος, ὄντες».

²² Thucydides II, 96 : «Οἱ Δῖοι καλοῦνται, τὴν Ῥοδόπην οἱ πλείστοι οἰκοῦντες». Că *Dii* nu este decât o formă scurtată a numelui de *Daci*, vezi D. Cantemir *Istoricul Moldo-Valahilor*, ed. Tocilescu p. 72, unde aduce ca analogie eliminarea lui *k* din numele Γραικοῖ : Γράοι. Tot așa spune și Ștefan din Bizanț : Οἱ Δάκοι οὐδὲ καλοῦμεν Δάους.

2. NAȚIONALITATEA GEȚILOR ȘI A DACILOR.

Geții și Dacii erau două ramuri ale aceluiaș popor, căci Strabo spune cu siguranță și din propria lui experiență că „Geții și cu Dacii vorbeau aceeași limbă”; iar Justin arată că „Dacii sunt din sămânța Geților”, și Pliniu adaugă că „acei Geți cari au început a locui în Dacia s’au numit și Daci”²³. Deaceea am și văzut, în locul raportat mai sus, că Dio Cassius cuprinde sub numirea de Daci pe popoarele ce locuiau de ambele maluri ale Istrului, arătând apoi că mai în special ar purta numele de Daci aceia ce locuiesc pe malul nordic al fluviului „fie că să fi fost și aceștia Geți sau Traci”²⁴. În acest loc vedem un deplin amestec între Geți și Daci, și ambele popoare poartă amândouă denumirile date și unuia și celuilalt din ele. Un alt loc tot din Cassius va adevăra și mai mult încă această amestecare a numelor sub cari erau cunoscute aceste popoare. „Li numesc Daci, spune el, căci așa se numesc ei înșiși și cu acelaș nume sunt desemnați de Romani, deși nu’mi este necunoscut că ei sunt numiți Geți de unii dintre Elini, nebăgând ei de seamă de spun bine sau rău. Eu însă știu că Geții locuiesc dincolo de Hemus, lângă Dunăre”²⁵. Și cu toate acestea în locul citat mai sus, Dio Cassius numește *Daci* pe locuitorii de pe ambele maluri ale Istrului, astfel că numirile de Geți și de Daci sunt pentru el sinonime. Nu mai puțin însemnat este faptul că pretutindenii Geții și Dacii sunt arătați ca două ramuri ale aceluiaș neam precum de exemplu, în locul lui Strabon, unde arată așezarea respectivă a acestor două popoare, anume că Geții ar locui mai spre gurile, iar Dacii către izvoarele Istrului²⁶. Acest geograf vorbește însă în două locuri despre luptele lui Boerebiste cu Critasir regele Boilor și cu Tauriștii, și spune într’unul, că „Boerebiste de *nașiune get* ar fi sfărâmat cu totul pe Boi sub regele lor Cristasir”, iar aiurea arată că „Cristasir ar fi fost bătut de *Daci*, încât se vede aceeaș identificare a acestor două popoare în mintea lui Strabon pe care am constatat-o chiar acuma la Dio Cassius”²⁷.

Cu toate că Dacii și Geții au putut fi două triburi deosebite, ele erau atât de asemănătoare, încât erau în de comun amestecate unul cu celalalt.

²³ Strabo, VII, 3, § 13: «Ὁμόγλωττοι δ'εἰσιν οἱ Δάκοι τοῖς Ἕταις».

Justin și Plinius aduși de Cantemir, *Hronicul* citat, p. 70—71.

²⁴ Mai sus p. 46

²⁵ Dio Cassius, LXVII, 6.

²⁶ Mai sus, p. 44.

²⁷ Strabo, VII, 3, § 11: «Βοιρεβίστα, ἀνηρ Γέννης..... Βοιούς καὶ ἄρδην ὑψάνουσ τοὺς ὑπὸ Κριτασίρω, καὶ Ταυρίσκους». Comp. VII, 5, § 2 «Δάκοι καταπολεμήσαντες Βοιούς καὶ Ταυρίσκους».

Rasa Geților și a Dacilor. — Asupra acestei întrebări s'au susținut teoriile cele mai deosebite : Germanii, după exemplul lui Iacob Grimm, au susținut că Dacii și Geții ar fi de obârșie germană, întemeindu-se pentru a sprijini această teză, întâiu pe părerea greșită că patria originară a Dacilor ar fi fost Germania ²⁸, apoi pe confuzia cea intenționată a scriitorului got, *Jordanes*, care, în dorința de a afla pentru nația lui un început mai strălucit, consideră pe Geți ca Goți, de oarece numele lor se deosebiau prin o singură vocală unul de altul, și ieă istoria poporului getic, cum o găsește expusă în pierduta scriere a lui Dio Cassius, *Getica*, drept obârșia și începătura poporului gotic ²⁹. Ce valoare însă se poate pune numai pe o simplă asonanță a două nume ? Dacă ar fi să se pună temeiul pe asemenea lucruri, ar trebui să se găsească legături între Danezi și Daci, deoarece găsim adeseori, în cronicile veacului de Mijloc, pe poporul din Dania însemnat cu numele de Daci în loc de Dani ³⁰ ; deasemenea între Lechii din Armenia și Lechii poloni, între Γερμανοί ai lui Herodot din Persia și Germanii Europei, între Veneții din Armorică (Bretagne), Venzii din Prusia și locuitorii Veneției, și așa mai departe. Această teorie a germanismului popoarelor băștinașe din vechea Dacie a și fost cu desăvârșire părăsită în vremile mai nouă ³¹.

Slaviștii în dorința lor de a scormoni rădăcinile rasei lor în timpurile cele mai vechi, pentru a adăogi astfel și dreptul istoric la predominarea numerică a neamului lor în părțile Europei răsăritene, se silesc a dovedi că vechea populație a peninsulei balcanice, Tracii și împreună cu ei Geții și Dacii, ar fi fost de obârșie slavă. Ei invoacă mai ales în sprijinul părerei lor elasticul țărâm al etimologiilor numelor proprii. Nu se poate tăgădui că unele din ele au, la prima vedere, oarecare aparență de seriozitate, încât ar putea lesne înșelă.

Vom analiza aici patru nume geografice cari vin mai ales în sprijinul teoriei slaviste : *Strumon* un vechiu riu al Traciei care apare încă în Herodot (I, 64) și se regăsește în polonezul *strumon-rii*, gârlă ; *Bilazora* un oraș în nordul Macedoniei, pomenit de Polyb (V, 57) și de Tit-Liviu (XXI, 26) pentru care se aduce etimologia slavonă: biela-zera=zorile albe. *Uscudama*, cetate a Be-

²⁸ Mai sus, p. 44.

²⁹ Titlul cărții lui Iordanes este : „*De Getarum sive Gothorum origine et rebus gestis*”.

³⁰ Pertz, *Monumenta Germaniae I*, p. 552, Chron. *De gestis Normannorum* (secolul al X-lea) : „Northmanni procedentes de Scanzia insula, quae Northwegia dicitur in qua habitant Gothi et Hunni atque Daci” ap. Tocilescu, *Dacia înainte de Romani*, p. 156, nota 39.

³¹ Această teorie a găsit însă și înainte de Grimm susținători în Germania. Așa, într-o carte foarte rară : *Das alte und neue teutsche Dacia, das ist Beschreibung des Landes Siebenbürgen*, Nürnberg 1666, (Bibl. Academiei, Colecția Sturza No. 1680), Sarmizagethusa este numită *Sarmiz Gothuza*, și Decebal *Dilschwaldi*, p. 323).

silor lângă Hemus în Tracia amintită de Eutropiu (VI, 10) și de Ammianus Marcellinus (XIV, 11), a căreia silabe ar corespunde cu două vorbe slavone : dama-casă și uscu-strămt, și *Dierna sau Tierna*, riușor din Dacia, nume pomenit de Ulpian în Digeste (L, 15, 1" 8), de Ptolomeu (III, 8), de Tabula Peutingeriană și de alte izvoare. Acest cuvânt n'ar fi altceva decât numele de apă atât de des întrebuințat la Slavoni : Cerna-(apă) neagră.

Asupra lui Strumon observăm că rădăcina cuvântului *sru* sau *stru* este arică și înseamnă a curge. Această rădăcină s'a păstrat aproape la toate popoarele arice în forme mai mult sau mai puțin pline : Așa la Latini avem forma *ru* în *Rumon*, numele cel vechiu al Tibrului și al Romei : Ruma din care formă veche, rămasă în latina poporană, se explică numele poporan al Românilor-Rumâni ; la Greci avem *ῥώ* care înseamnă a curge ; la Germani forma *stru* în *Strom*, fluviu, și tot așa și la Slavi în forma *strumon*, riu. Strumon ar putea sluji de dovadă aproape tuturor raselor arice spre a revendica pe Traci.

Cât despre Bilazora, aducem aminte întâiu observația făcută de mai mulți autori, că un nume așa de poetic nu se potrivește deloc ca termen geografic. Nu se întâlnește pe toată suprafața pământului un al doilea nume geografic care să conțină în sine elemente cerești, ci toate sunt compuse numai din acele culese pe pământ. Ar fi deci mai mult decât extraordinar ca pentru singura Bilazora să se întâlnească o excepție, și singur numele acestui oraș să fie rupt din ceruri, mai ales când observăm că zorile nici nu sunt albe, ci roșii. O etimologie mult mai prozaică, dar mai verosimilă, este aceea care derivă acest cuvânt din *Velesura* ce s'a schimbat în *Bila-zora* în ortografia celor vechi, și unde *ura*, *ure* la Albanezi înseamnă punte, iar *Veles* va fi fost numele propriu al localității³².

Uscudama conține într'adevăr pe *dama* care în slavonește sub forma *domu* înseamnă casă. Însă același cuvânt se regăsește în forme aproape identice la toate popoarele arice : scr. *damas*, zend. *damana*, lat. *domus*, grec. *δῆμος*, celt. *damh*. Pentru ce să se pretindă oare că dama a fost împrumutat anume dela Slavi și nu dela celelalte popoare arice ? Cât despre uscu, acest termen are deasemenea însemnarea de strimt și în alte limbi arice și prin urmare și în cea tracică, comp. germanul *eng*.

Venim acuma la argumentul principal al teoriei slaviste, la Cerna. Aici avem oarecum etimologia dată prin însuși natura lucrului, întru cât apa la care se aplică această denumire și de a cărei nume e vorba în termenul nostru, are din pricina colorei datorite patului prin care curge, o aparență într'adevăr neagră. Asupra acestui nume observăm întâiu că nici o fântână veche nu scrie *Cerna* cu *c* inițial, ci Ptolomeu *Διέρνα*, Tabula Peut.

³² Jirecek, *Geschichte der Bulgaren*, 1876, p. 70.

Tierna, Ulpian în *Digeste Zerna* (*Zernensium colonia*), iar o inscripție descoperită la Mehadia, *Tsierna*³³. Este deci înverdat că în limba dacă, sunetul inițial al numelui se apropie mai mult de *z* sau de *ʃ* decât de *c*, pe când terminul negru este redat în toate dialectele slavice prin *cern*, *ciarn*, *ciorn*, aducând cu sunetul pe care-l are *c* înainte de *e* și *i*. Limba tracică, fiind și ea o ramură a limbilor artice, nu ar trebui să ne minuneze chiar dacă am găsi în ea un cuvânt pe deplin identic cu unul al limbilor slave. Am văzut mai sus identitatea aproape perfectă în toate limbele arice a terminului care înseamnă casă și a celui ce vroiă să zică a curge. Deasemenea ce încheiere s'ar putea deduce din acel ce înseamnă fiică, și care în scr. se numește *duhitar*, în grecește *θυγατήρ* și în germana *Tochter*? Toate aceste limbi, fiind ieșite din o tulpină comună, trebuie să înfățișeze între ele asemănări cari adeseori sunt surprinzătoare. Dar în cazul *Cernei*, deși avem o mare asemănare, nu există identitate, din cauza deosebirii sunetului inițial însemnat mai sus. Pentru faptul că sunetul inițial al Diernei dace nu eră *c* ci mai curând *z* avem și altă dovadă. Există la Daci o plantă *ποδιόρνα*, (*Elleborum nigrum*), soiul de elebor cu foile negre³⁴. Această plantă se numește până astăzi la poporul român *zârnă* (cu *z*), de unde terminul întrebuințat despre plante : a se *zârni* adică a deperi la umbră. Este de observat că numele de *zârnă* se aplică în românește tocmai la aceeași plantă care purtă în limba dacă pe acel de *ποδιόρνα*, încât nu este de admis ca Românii să-l fi împrumutat dela slavicul *zerna*, cu toată forma sa aproape identică, pentrucă la slavi *zerna* înseamnă bob sau mazăre, și în acest caz cum s'ar explică cuvântul derivat a se *zârni*, a deperi la umbră, în cazul când s'ar admite ca *zârna* românească să derive dela bobul slavon? Din contră, dacă admitem originea dacă a cuvântului, care înseamnă negru, atunci avem explicarea terminului a se *zârni*, adică a se întuneca, și din cauza întunecării, a deperi. Cerna de astăzi curgând tocmai pe acolo pe unde se află vechea Dierna, este înverdat că numele dac a fost slavizat, fiind ambele așa de apropiate.

Dacă însă aceste patru etimologii pierd, la o cercetare mai de aproape, orice putere doveditoare pentru slavismul Tracilor, ce să zicem despre o sumă de alte etimologii, cari de cari mai fantastice? Astfel sunt, bună oară : Crovizii popor din Tracia ce nu ar fi decât Croații slavoni ; Carpații cari ar veni dela crapii-tare ; Cotensiia trib al Dacilor dela slavicul cât-unghiu ; Timeșul dela rădăcina tim-ud ; Clepidava dela clepati-a sună ; Oroles numele

³³ *Corpus inscriptionum latinarum*, ed. Mommsen, Berolini III, 1, Nr. 1568 pag. 925 „Statio Tsierniensis”. În tabula cerată. Nr. 1. (C. I. L. III, 2), găsim un magister colegii Jovis „*Cernen*”. S'ar putea crede că este un nume derivat din Cerna și scris ca *c*. Jupiter *Cernenus* este însă Jupiter *Văzătorul* dela *cerno* — a vedea.

³⁴ Dioscrides, IV, c. 149, ap. Tocilescu, *Dacia înainte de Romani*, p. 210.

unui rege get dela oril-vultur ; Zamolxis, profetul get dela za-după și mrukati-a întunecă ! Cu asemenea etimologie s'ar ajunge în curând cum spune Miklosich, și el un Slav însă cuminte, a se slaviză și Mekka și Medina.

O a treia ipoteză că Daco-Geții ar fi Celți a fost susținută dintre învățații români de Ioan Maiorescu și Obedenaru, precum și de mai mulți Francezi dintre cari cel mai nou este d. de Rosny. Argumentul principal al partizanilor acestei teorii este că Celții au rătăcit și prin orientul Europei, strămutându-se până în Asia unde alcătuiră poporul Galaților. Deși acest fapt este netăgăduit, el nu este îndestulător pentru a dovedi originea celtică a popoarelor dela Dunăre. Cel mult s'ar putea induce o înrăurire celtică asupra lor. Cât despre apropierea limbicte făcute între limba Românilor și acele celtice, ele sunt, dacă se poate, încă mai fantastice decât acelea ale teoriei slave. Așa se invoacă bunăoară următoarele analogii : Deva cu Devonshire din Anglia, Timișul cu Tamiza, Giurgiul cu Gergovia lui Caesar (de Bello gallico), Bucegii cu mons Vocetius din Tacitus (Germania), Galații orașul dela Dunăre și poporul Galaților din Asia, Deșiu cu Desio din Lombardia, Clusiu cu Clusium din Etruria, Putna, nume înverderat slav și de origine post-romană, cu Pidna, în fine Palanca cu Palanqua numele unui deputat din camera spaniolă !³⁵. Tot așa de puțin concludente sunt identitățile de schimbări fonetice ce s'ar observă între limbele celtice și limba română, precum de exemplu prefacerea lui *c* latin în *p*, quattuor-patru sau a lui *f* în *h* precum ferrum-hier, întru cât asemenea transformări se întâlnesc spre exemplu și în dialectele italice, precum acel sabin și acel oscic, cari nu sunt în nicio legătură cu limbile celtice³⁶.

Toate aceste încercări de a grupă pe poporul geto-dac în una din cele trei mari rase ale Germanilor, Slăvilor și Celților, nu au condus la nici un rezultat științific mulțamitor. Cauza acestei împrejurări trebuie căutată mai ales în faptul că nu interesul curat științific au împins pe susținătorii acestor teorii a le da ființă, ci că poate chiar fără de voia lor, s'au amestecat în cercetările lor și preocupări de altă natură : dorința de a da rasei din care făceau parte cercetătorii, întinderea cea mai mare. Așa învățații slavi susțin originea slavă a vechilor popoare dunărene ; acei germani sprijinesc pe acea germană și în sfârșit acei francezi

³⁵ Această de pe urmă asemănare a fost făcută de B. Maniu, *Studii asupra scrierei profesorului Dr. J. Jung* 1878, p. 89. Hasdeu susține că Dacii ar fi fost un popor celto-trac, sprijinind această părere pe etimologia unui singur nume de plantă dac : *προνεδόβλα* ! „Originile păstoriei la Români” în *Columna lui Traian*, 1874, p. 102. Comp. combaterea lui V. M. Burlă în *Conv. literare*, XXII, 1888, p. 992, și XXIII, 1889, p. 44.

³⁶ Vezi mai pe larg discuția asupra naționalității Geților și Dacilor în Van den Gheyn : *Les populations danubiennes, études d'ethnographie comparée*, Bruxelles 1886, p. 135 și urm.

în genere pe acea celtică. Noi credem că adevărul stă aiurea : că Geto-Dacii nu erau nici slavi, nici Germani, nici Celți, ci popoare de rasă tracică grupă deosebită de popoare arice cari ocupă colțul sudic-răsăritean al Europei.

Geto-Dacii sunt Traci. — Mărturisirile unanime ale scriitorilor vechi sunt sprijinul cel mai puternic al acestei păreri. Toți mărturisesc într'un glas că Geto-Dacii ar fi Traci. Am văzut pe Herodot cum clasează pe Geți între popoarele tracice, spunând despre ei că ar fi cei mai nobili și mai virtuoși din acea gintă. Menandru în un loc raportat de Stabon spune că : „Toți Tracii și mai ales Geții, noi toți (căci dintr'înșii mă mândresc că mă trag și eu) ne abținem dela căsătorii”, în care iarăși se vede atestarea unui scriitor contemporan că Geții ar face parte din marele popor al Tracilor. Tucidid numește deasemenea Traci pe Dacii din muntele Rodop, și mai lămurit decât toți vorbește Strabon care, după ce spune că Dacii ar avea o limbă comună cu Geții, adaugă că și „aceștia ar vorbi aceeaș limbă cu Tracii” ³⁷. Față apoi cu amestecul adeseori nevoluntar pe care scriitorii cei vechi îl fac între Geți și Daci și între aceste popoare și Traci, nu ne rămâne decât a admite o deplină identitate de rasă a acestor trei ramuri de popoare. Mai este de observat că toți scriitorii contemporani cu existența lor, le dau drept locuință la început, regiunile din sudul Dunărei, patria netăgăduită a întinsei rase tracice.

La aceeaș încheiere duce și etimologia fluviului *Dunărea* nume absolut particular Românilor în această formă cu *r*. Acest fluviu purtă numele de *Istru* până în părțile Moesiei unde i se schimbă numele de către pământenii și se numește *Danubiu* : pe românește *Dunăre*. În limba strămoșească a Tracilor *Dună-re* va să zică ducător de nori-νεφελοφόρος. Intru cât în limba albaneză *re* înseamnă *nori* iar *dano*, *dane* înseamnă, în toate limbile indo-europene, a *da* a *duce*. *Dună-re* înseamnă tocmai purtător de nori, adică redă în limba tracă înțelesul de νεφελόφορος. Avem deci explicarea etimologică a numelui românesc al Dunărei, în limba albaneză care este rămasă păstrată a unui dialect tracic ³⁸.

Pe lângă acest argument de mare valoare, și mărturisirea unor oameni de știință care au cunoscut din propria lor experiență popoarele de cari vorbesc, se mai pot adăogi câteva considerații limbistice, cari deși curgând din un izvor foarte sărac, de oarece atât limba Geto-Dacilor cât și acea a Tracilor sunt aproape di-

³⁷ Strabon, VII, 3, § 10 : «παρά τῶν Γετῶν ἡμογλώττοι τοὺς θράξην ἔθνοους».

³⁸ Hasdeu *Ist. crit.*, p. 293 ; Papadopol—Calimak, „Dunărea în literatură și în tradițiuni” în *An. acad. rom.*, II, tom. IV, p. 322, unde sunt citate și izvoarele vechi.

spăruite, totuș puținele lor rămășiți învoesc niște apropieri mult mai naturale decât acele ce sunt nevoiți să și închipuiască apărătorii teoriilor slaviste, germane sau celtice; căci dacă acele puține rămășiți înfățișează asemănări, ele ar fi sporit dacă am avea mai multe.

„Un nume analog celui al orașului Αῤῥῖς din Dacia este citat de Hecateu din Milet sub forma Αῤῥικῆ în o regiune tracă, Samus numele dacic al fluviului Someșul este idenitic cu acel de Σαμαῖοι popor din Tracia și cu acel de Sama, Samus, purtat de principii traci. Nu se regăsește în Dacia numele de Bersovia și Berzame aflător la poporul Selaților din Tracia? Numele tribului dac al Amadocilor se reafă în acel de Ἀμάδοκος purtat de mai mulți principii traci din nația Odrizilor. Există Biesii în munții Carpați și Besii traci din Rodop. Numele Diegis la Daci corespunde cu Dieghytis al Tracilor. Cotiso numele unui principe dac și κοτήσιοι. acel al unui trib dac, nu amintește el pe Cothelas al Geților și pe Cotu, numele mai multor capi traci din tribul Odrizilor și al Sapunilor și Κότος zina iubirei la Edonienii din Tracia? Sufixul porus, poris, πολις, por, (Triporus, Petoporus, Natoporus, Diudiporis, Aulupor, Mucapor) se regăsește la Sapuni, trib trac, unde se întâlnesc regi cu numele de : Ἀβρούπολις, Πησκούπορις. În sfârșit sufixul dava, care sfârșește cele mai multe din numele orașelor din Dacia (Doci-, Aci-, San-, Ziri-, Rami-, Comi-, Corsi-, Clepi-, Patri-, Sargi-, Petro-, Rusi-, Argi-, Buri-, Marco-, Tamasi-, Saci-dava), se regăsește în Moesia : Succidava, Sagadava, Scaudava, Capidava, Netindava, Piroboridava, Utidava; în Dalmația Thermidava, în Dardania Quimedava și chiar pe granițele Macedoniei, la Mizii din Tracia, strămoșii Bitinilor, în numele orașului Desudava”³⁹. Apoi, cum am spus, dacă în niște rămășiți așa de puține găsim asemănări atât de puternice, ce ar trebui să fie atunci când limbile Tracilor și a Geto-Dacilor ne-ar fi mai cu deamă-nuntul cunoscute?

Că toate aceste rămășiți de limbă pot găsi analogii și în alte limbi arice, se explică din faptul că în acele timpuri îndepărtate, apropiate de originile societăților, când nici rasele nu se deosebiseră, sub-rasele ce s’au caracterizat cu atât mai puternic cu cât au propășit cursul istoriei, erau încă departe de a înfățișa acele puncte hotărâte de deosebire ce le despart astăzi. Diferențele începuseră a se arăta, însă erau departe de a determina cu siguranță caracterul grupelor etnice. Părerea că popoarele arice din Europa sud-răsăriteană ar fi de rasă tracică găsește și ea un puternic sprijin geografic, de oarece Tracii au fost ultimul popor aric ce s’a desfăcut din trunchiurile aziatice, pentru a veni în Eu-

ropa ⁴⁰, o concluzie către care suntem împinși de așezarea Tracilor în acest continent, în puntele cele mai apropiate de Azia, începând dela strâmțurile Bosforului, oarecum la gura vasului celui mare al Europei umplut de ultimele neamuri izvorite din adâncă Azie ca din o nesecată fântână.

⁴⁰ Asupra acestei chestii : vezi I. Van den Gheyn, *Les populations danubiennes*, p. 187 și urm.

ORGANIZAREA GEȚILOR ȘI A DACILOR¹.

1. VIAȚA MATERIALĂ.

Agriculi și păstori. — Geții și Dacii cari trăiau pe jumătate nomazi cât timp stătură la sudul Dunărei, trec la viața așezată când se strămută la nordul fluviului. Devenind agricultori ei se organizează într'un Stat, care ieă forma neapărată tuturor Statelor începătoare, absolutismul monarhic.

La începutul traiului lor la nordul Dunărei, Geții avură precumpenirea, și autorii vechi ne vorbesc de regii lor într'un timp când Dacii nu apar nici măcar cu numele în scrierile lor. Cel dintâiu rege get ce se întâlnește în câmpia munteană este acel Dromichete, contemporanul lui Lizimac (301 — 281 în. de Hr.), pe când cel mai vechiu rege dac pomenit, Boerebiste, trăește mai bine de 300 de ani după Dromichete (pe la 44 d. Hr.).

Totuș aceste popoare, Geții și Dacii, se contopesc mai apoi în unul singur, care ieă numele tribului domnitor, acel al Dacilor, încât autorii vechi cari și mai înainte amestecaseră adeseori pe aceste două nații, urmează înaintea a lua, în arătările lor, pe una drept cealaltă. Deaceea cu toate că se găsesc științi deosebite asupra Geților și a Dacilor în scrierile vechi, ele nu trebuie luate numai decât ca referindu-se la poporul arătat, putând fi atribuite fără deosebire și la celălalt popor îngemănat.

Pentru a înțelege organizarea unui popor, trebuie studiate elementele vieții saale, căci numai din combinarea acestor elemente rezultă forma generală a traiului său.

Să începem cu temelia existenței ori căru popor, starea sa materială sau economică, pentru a ne urcă apoi treptat către manifestările mai superioare ale vieții omenești.

¹ Pentru acest capitol, am întrebuințat, în ceea ce privește faptele, mai ales scrierea enciclopedică a lui Gr. Tocilescu, *Dacia înainte de Romani*.

Schimbarea traiului Geților și a Dacilor, din nomad în așezat nu se făcù deodată și într'un chip năprasnic, ci mai mulți ani trecură în cari ei zăboviră în o stare mijlcie. Așa știm că pe timpul lui Alexandru cel Mare, ei posedau numai orașe de lemn și că viața lor eră așa de puțin întemeiată încât se pututră ușor retrage la venirea Macedoneanului și scăpa de el în pustietățile lăuntrice ale țării lor, unde Alexandru nu voi să'i urmărească. Chiar pe timpul lui Lizimac, armata acestuia este nevoită să se dee prinsă, din cauza lipsei de hrană, ceea ce rar se întâmplă în o țară agricolă și așezată, dar este îndestul de firesc lucru în una locuită de un popor ale cărui avuții de căpitenie sunt turmele de animale.

Potrivit cu această stare a Geto-Dacilor, în primele timpuri ale așezării lor la nordul Dunărei, găsim notițe la scriitorii contemporani cari par a atribui acestui popor un traiu cu desăvârșire nomad. Așa Columella care trăiește prin secolul întâiu după Hristos, în tratatul asupra *Agriculturei*, ne spune că „oarecari nații necunoscătoare de grâne, trăesc din turme de oi, din care cauză *cei mai mulți din nomazi și din Geți* au fost numiți mîncători de lapte”².

Cu toate acestea am văzut cum Geții, încă din primele timpuri ale strămutării lor, în Muntenia, cultivau grăul, și aceeaș cultură se vede mai târziu și la poporul dac; căci pe columna lui Traian găsim legionari secerând grâu pe ogoarele dace și un alt tablou ne arată grâne găsite de Romani în un lagăr părăsit de Daci³; iar printre dregătorii cei mai mari ai Statului dac întălnim și supraveghetori ai agriculturii⁴. Deși grăul se vede că a fost cultivat în Dacia, totuși credem că hrana națională a Dacilor eră meiul sau mălaiul. Plinius anume ne spune că „popoarele pontice preferă meiul tuturor celorlalte mîncări”. Sub numele de popoare pontice, el trebuie să fi înțeles cel puțin pe Geți cari se întindeau până pe malurile mării, dacă nu și pe Daci. Naturalistul Aelian din secolul al II-lea d. Hr. după ce arată hrana națională a mai multor popoare spune că: „Meotii și Sarmatii s'ar hrăni cu meu”⁵. Priscus când descrie călătoria lui la Attila, spune că într'un sat locuitorii bășinași iar fi adus meu în loc de grâu și mied în loc de vin. Meiul pare a fi fost temelia hranei locuitorilor din țările române până adânc în timpurile moderne, când popușoiul (porumbul) veni să înlocuiască această antică cereală. Așa un misionar catolic care vizitează Muntenia

² Comp. Horatius, *Carmina* III, 24.

³ *La colonne trajanne*, ed. Fröhner, Paris, pl. 142—143, 159—160.

⁴ Suidas, s. v. *Βωτῖταις*.

⁵ Aelianus, *Variae historiae*, III, 39. «κέγχρον δὲ Μαῶται καὶ Σαρματῖται».

pe la 1670, spune că, „tot acel popor se hrănește din pâne de meu” și Mihaiu Viteazul este poreclit de Sași în bătaie de joc : „Malai-vodă”⁶.

Pe lângă numele de meu, se află la Români și acel de mălaiu, care pare a fi rămășița formei dace a cuvântului, după un proto-tip *malana*, pe când meu este format din latinescul *milium*, precum teu din *tilia*. Din cuvântul mălaiu s'a format apoi prin duplicare *mamalaiu*, care a dat naștere numelui mâncărei de astăzi naționale a Românilor : *mămăliga*⁷.

Ca băutură Geto-Dacii cunoșteau vinul, pe care l'am găsit încă de mai înaintea cultivat de Agatirși în Transilvania⁸. Se știe că patria cea veche a Geto-Dacilor, Tracia, eră o regiune vinicolă, cauză pentru care și eră considerată ca locul de naștere a zeului vinului, Dionisos⁹. Chiar dacă n'ar fi găsit Geto-Dacii cultura vinului aclimatată în părțile nordice ale Istrului, ar fi introdu-so ei din sud. Imbelșugarea vinului la popoarele tracice explică vițiul lor național, beția. Autorii vechi ne spun chiar despre Geți că la ei, bărbați și femei beau vinul după moda scitică, neamestecat cu apă, slujindu-se în loc de pahare, de cornuri mari de cerb și de bou, cari se treceau din mână în mână”¹⁰. Atheneu și Platon adaog că au obiceiul de a bea până la deplină îmbătare¹¹. Corneliu Nespos asigără că „Tracii au obiceiul de a lupta cu paharul ca cu armele, fiind oameni foarte dedați la băutură”¹². Boerebiste, organizatorul Statului Dacilor, pune un frâu acestei patimi necumpătate, ordonând Dacilor, prin organul profetului Deceneus, ca să stârpească viile, de care ordin lucru îndestul de extraordinar, Dacii ascultară¹³.

Din industriile agricole se pare că Dacii nu cunoșteau morile mecanice, cu apă sau vânt ; căci Ovid care a fost în țara Geților, în surgun la Tomi, spune despre femeile gete că „în loc de lână ar frânge darurile Cererei”¹⁴, ceea ce trebuie raportat la faptul că ele măcinau grâul în moriște de mână. Instrumentele lor de arătură nu ne sunt cunoscute ; numai secerile de bronz ce

⁶ Priscus, *Excerpta de legationibus*, Bonn, p. 183 : ἀντὶ μὲν αὐτοῦ κέρχρος, ἀντὶ δὲ οἴνου δ μέδος ἐπιχωρίως καλούμενος». Comp. V. Burla, „Dl. Paul Hunfalvy și teoria lui Rösler” în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie* a lui Gr. Tocilescu, București, 1883, II, p. 294 și urm. Hasdeu, *Originele agriculturii la Români* în *Columna lui Traian*, 1874, p. 53.

⁷ Hasdeu, I. c.

⁸ Mai sus, p. 34.

⁹ Homer, *Iliada* VI, 130 ; *Odisea* XXIV, 74 ; Diodorus Siculus, III, 65.

¹⁰ Xenofon, *Anabasis*, VII, 2 § 23 ; Plutar, *Alcibiade*, 23 ; Plato, *De legibus*, I, 9.

¹¹ Plato, I. c., Atheneus, VII.

¹² Cornelius Nepos, *Alcibiades*, VII, 11, § 4.

¹³ Strabo, VII, 3 § 11.

¹⁴ Ovidius, *Ex Ponto*, III, 8 : „Femina pro lana cerealia munera frangit”.

s'au găsit în Transilvania, au o formă apropiată de acea a secerilor de astăzi. Grânele se păstrau în gropi de pâne, ca până mai odinioară în țările române¹⁵.

În afară de agricultură își trăgeau Geto-Dacii hrana lor din creșterea animalelor. Am văzut pe Geți numiți mai sus mănători de lapte. Ei posedau înaintea de toate herghelii foarte bogate de cai cari probabil vor fi servit într'un timp mai vechiu ca și Sciților la hrana animală, singura de care dispun poparele nomade. După așezarea Geto-Dacilor, caii serviau pentru călărie. Boii erau întrebuințați pentru lucrarea câmpului și cărături, probabil și carnea lor pentru hrană. Vacile pentru laptele lor, din care știau a extrage untul¹⁶, prin urmare și smântâna și brânza.

Oile erau deasemenea îngrijite atât pentru laptele cât mai ales pentru lâna lor, foarte trebuitoare spre investmântare, în o țară așa de friguroasă în timp de iarnă, ca Dacia. Afară de acestea se mai ocupau locuitorii Daciei și cu străvechea îndeletnicire a creșterii albinelor, din produsul cărora ei chiar dobândiau un articol de export.

Casele Geților și ale Dacilor, în primele timpuri ale vieții lor în pământul Daciei, erau de lemn, de oarece am văzut pe Alexandru cel Mare dând în Muntenia peste un oraș al cărui nume nu ni s'a păstrat, construit din asemenea material. De aceste orașe, sunt amintite în istoria primitivă a Geților, încă alte două; unul este orașul Helis, unde Dromichete aduse pe Lizimac; celalalt Genucla al regelui get Ziraxis¹⁷. Dacii cari vin mai târziu au și ei construcții de lemn făcute din garduri de nule căptușite cu lut. Cele mai adeseori ei clădeau zidurile prin lut apăsat între doi pereți de scânduri și apoi ars¹⁸. Cele mai multe din clădirile lor, mai ales cele militare, fiind ridicate de meșteri romani, erau de piatră și închegate cu puternicul mortar roman cari au lăsat până astăzi urme în mai multe ruine¹⁹.

¹⁵ Varro, *de re rustica*, I, 57: „Quidam granaria habent sub terris, speluncas quas vocant *οστρος* ut in Cappadocia ac Tracia”. Plinius, *H. N.*, XVIII, 73. Compară Miron Costin în *Letopiseșele* publicate de Mihail Cogălniceanu, Iași 1852, II, p. 11 ed. II, v. II, p. 10; Pânile scotea de pin gropi”, „Un doc. din 1643 vorbește de prădarea unei gropi de pâne. Ghibănescu, *Ispisoace și Zapise*, II, 2, p. 40.

¹⁶ Atheneus X, zice că Paeonii de lângă Strimon se ung cu un fef de oloiu scos din lăpe. Idem IV, spune că un poet Anaxandridos râde despre „oaspeții cu părul vulvoi și mănători de unt, (*Βουτοποφάγοι*) de la masa regelui Cotis”.

¹⁷ Dio Cassius, LI, 26.

¹⁸ Cesar Boliac a constatat asemenea pereți la *Nedați*, pe malurile Vedei. *Trompeta Carpaților*, 1869, No. 739.

¹⁹ Victor Hehn, *Culturpflanzen und Haustihere*, Berlin, 1874, p. 131—132. Unele lucrări de piatră se văd a fi fost făcute de meșteri greci, dovadă monogramele grecești aflate pe pietrele ruinelor. Vezi Akner, „Bericht über einen Theil der südlichen Karpäthen” în *Archiv für siebenbürgische Landeskunde*, I, 1884, p. 18 și urm. Asupra cetăților rămase de la Daci, vezi T. Antonescu. *Columna lui Traian*, 1910, p. 35 și urm.

Geții și Dacii duceau, în locuințele lor, o viață destul de simplă. Despre această simplitate avem o dovadă în descrierea mesei date de Dromichete regelui Lizimac, la care masă se spune că Geții ar fi mâncat din blide de lemn mâncări ordinare. Totuși din această descriere chiar se poate vedea că obiectele de lux, tacâmuri de aur și de argint, nu erau necunoscute Getilor, de oarece ei ospătează pe Macedonenii în de aceste, prefăcându-se că le desprețuiesc, pentru a putea da regelui străin o lecție de morală. Și la Geto-Daci, ca și astăzi, va fi fost mobilierul deosebit după condiția de avere a claselor societății: simplu și sărac în casa țărănească; bogat și scump în cele avute. Că luxul nu era străin întregii populații geto-dace, se vede din bogatele prăzi de războiu luate de Traian la cucerirea Daciei. El putu ridica mărețul său for numai cât din prada de *mână* făcută dela Daci ²⁰. Pe bazo-reliefurile Columnei lui Traian se văd soldați romani ducând mai mulți catări încărcăți cu vase de metal, fără îndoială vase de argint sau aur. Aiurea se vede o căpetenie dacă, oferind lui Traian o tavă plină cu juvaeruri, pentru a'și răscumpăra viața ²¹. Traian hărăzește apoi două vase de argint și un corn de zimbru împodobit cu pietre scumpe, probabil cornul de băut al lui Decebal, lui Jupiter Casianul, din templul de lângă Seleucia, în timpul expediției sale aziatice ²². Tot pe columna lui Traian se văd sculptate pe pedestal, înaintea de a se începe scenele războiului un număr însemnat de vase, cari sunt cu siguranță reproducerea unor bucăți luate dela Daci ²³. Deși se poate ca aceste lucrări de argintărie să fi fost executate în afară de Dacia, sau în această țară chiar de meșteri străini, s'ar putea totuși admite, față cu arătările lui Pausanias, și Herodot asupra perfecțiunii artei făurăriei la Sarmați, Masageți și la Sciți, că nici Geto-Dacii, cari erau un popor cu mult mai civilizată decât celelalte, nu vor fi rămas mai pe jos în arta argintăriei ²⁴.

Dacă forma acestor juvaeruri putea fi dată obiectelor găsite în Dacia și de mână străină, materialul principal din cari erau făcute, aurul, era un product indigen al țării. Am văzut încă pe Agatirși lucrând, din aurul aflat de ei în Transilvania, felurite podoabe. Dacă nu se poate hotări întrebarea de au cunoscut chiar Agatirșii minele de aur ale țării lor, sau dacă ei culegeau acest metal prețios din nisipul riurilor, vom vedea că pentru Daci se dovedește într'un chip învederat cunoașterea și exploatarea

²⁰ Gellius. *Noctes atticae* XXIII, 23. Inscriptia forului purtă: „Ex ma nobiliis”. Ioanes Lidus, *De magistratibus*, II, 28 arată că Traian ar fi luat de la Daci suma, fără îndoială exagerată, de 5 milioane de lire de aur, și 10 milioane de lire de argint.

²¹ Fröhner, tab. 171—172.

²² Suidas, s. v. *χάσιον ὄρος*.

²³ 23. Fröhner, tab. 7—25.

²⁴ Pausanias, I, 21, § 5. Herodot, I, 215.

minelor. Deasemenea vom vedea că atât Geții cât și Dacii se foloseau de bogatele ocne de sare ale Munteniei și Transilvaniei.

Îmbrăcămintea. — Îmbrăcămintea Geto-Dacilor era după cât se vede identică la ambele popoare. Cel puțin bazo-reliefulile Columnei lui Traian, nu ne dau decât un singur soi de vestmânt, civil la toți barbarii reprezentați pe ele, și între cari fără îndoială că a trebuit să fie și Geți. Un vers al lui Ovidiu vorbește într'altele despre „Geții purtători de pantaloni”²⁵, și tocmai pantalonii erau partea caracteristică a vestmântului Dacilor. Acești pantaloni erau largi și lungi până la căpută, unde erau legați cu o sfoară. În picioare purtau un soi de opinci prinse cu nojițe; capul la cei nobili era acoperit cu un soi de căciulă frigiană, care nu se vede însă a fi fost făcută din piele de miel, ci din o stofă moale, de oarece înfățișează creți și ieă prea exact forma capului ce acopere. Corpul era îmbrăcat cu o tunică lungă până la genuchi și încinsă peste brâu, iar pe deasupra era aruncată o manta fără mâneci, prinsă pe umăr cu o agrafă. Atât Geții cât și Dacii purtau barbe pline și după cum se vede nu se tundeau nici se grijeau mai niciodată, pentru care îi și numește Ovidiu negrijiți, netunși și zburliți”²⁶. Părul îl purtau retezat în frunte și în plete lungi pe tâmple și pe ceafă. Femeile aveau două tunici, una lungă până în călcăiu, și alta deasupra până la genuchi, prinsă într'o agrafă la piept, iar pe cap purtau o legătoare cam slobodă, care le acoperea părul în totul. Mai știm că Geții obișnuiau a se tatuă²⁷.

S'a susținut de unii scriitori că costumul țăranului român ar reproduce cu exactitate îmbrăcămintea vechilor Daci²⁸. Asupra acestei asemănări observăm că ea se reproduce aproape numai la portul părului, care se vede într'adevăr a fi și astăzi, tot acel ce era obișnuit pe atunci, anume tăiat în frunte și în plete lungi pe spate, pe când Romanii purtau părul tuns scurt. Țăranul român consideră din contră de cea mai mare nenorocire când își vede retezată podoaba capului. Cât despre părul de pe obraz, observăm că Romanii umblau cu totul rași, musteți și barbă, și că țăranul român de astăzi rade numai barba, dar nu se atinge de musteți ale căror tăiere se consideră ca un semn de rușine. Cât despre elementele îmbrăcămintei lor, este de observat că berneviciul sau ițarul este strâmt și încrețit pe picior, iar nu larg ca braca Dacilor; acoperirea corpului se face cu cămașa care,

²⁵ Ovidius, *Tristia*, IV, 6: „Braccata turba Getarum”. Pantalonii se numesc în limba greacă *βράκται* și în cea latină, *bracca*. În unele tablouri se văd și niște cavaleri îmbrăcați în zale. Aceasta însă este o îmbrăcămintă de războiu.

²⁶ Ovidius, *Ex Ponto*, I, 2; I, 5; IV, 2: „hirsuti, intonsi, squalidi”.

²⁷ Plinius. *H. N.*, VII, 50.

²⁸ Fröhner, p. IX: „De nos jours encore l'ancien costume des Daces se voit parmi les paysans de la Transylvanie et des principautés danubiennes”.

deși seamănă cu tunica internă a Dacilor, nu are nimic caracteristic; pe deasupra însă țărani români poartă bondița, cojocul sau sumanul, iar nu mantaua dacă. Căciula nu seamănă pe de altă parte întru nimic cu acel fes fără ciucur al Dacilor. Brăul de cură lat și împodobit cu alămuri este pe de altă parte străin îmbrăcăminteii străbunilor Românilor, precum nu se află la ei cămașa cu alțițe, nici fotele reținute de un brâu, părțile cele mai osebitoare ale vestmântului femeilor române.

Portul național al Românilor nu este nici român, nici dac. Deși cuprinde multe elemente slavone, el este, mai ales în ce privește toaleta femeiască, o plămuire proprie a gustului național, determinate până la un punct de condițiile climatului în sinul căruia a luat naștere.

Cu toate că Ovid pare a tăgădui femeilor dace îndeletnicirea cu țesutul, alți autori arată dimpotrivă că ele se dedau la această lucrare. Așa Hesichiu ne spune că „este o plantă, cânepa, ce are o oarecare asemănare cu inul; femeile Traciei fac dintr'ânsa vestminte”²⁹. Intru cât vedem pe Columna lui Traian popoarele Daciei îmbrăcate cu stofe țesute, putem admite cu siguranță că aceste țesături nu erau importate, ci pregătite de femeile lor.

Comerțul. — Despre comerțul pe care Dacii îl făceau încă din timpurile ante-romane, cu deosebitele popoare ale lumii vechi, putem culege indicii îndestul de sigure, din monedele aflate pe pământul Daciei și cari datează din vremile mai vechi decât cucerirea romană³⁰.

Pe lângă monedele dace bătute într'un chip cu totul grosolan din o amestecătură de aur și de argint, având caefigie figura unui cal fără urechi, cu 5 bobiti în loc de coamă și cu câteva linii informe închipuind pe un călăreț³¹, s'a mai găsit pe pământul foastei Dacii monede dela poporul Tasienilor din insula Tasos al Archipelagului, niște tetradrachme cu capul lui Bacus și Hercul, din cari o samă au fost aflate în Muntenia Mare, lângă Giurgiu și București; apoi multe monede de ale regilor macedoneni, statere de aur de ale lui Filip al II-lea, Alexandru cel Mare, din cari iarăși s'au găsit lângă Giurgiu vreo 250 de bucăți, și mai ales o mare câtime de Lizimahii. De aceștia ne spune Wolfgang Lazius că s'ar fi găsit deodată 30.000 lângă riul Streiu; mai multe alte mii s'au aflat lângă Muncel, la Grădiștea nouă.

²⁹ Hesichius, s. v. *κάνναβις* Hesichiu trăește prin secolul al IV-lea d. Hr. și este autorul unui dicționar important prin culegerea de notiți din o mulțime de scriitori vechi, acum pierduți. Comp. Herodot, IV, 74.

³⁰ Asupra întregii acestei chestii vezi Tocilescu, *Dacia înainte de Romani*, p. 442—509.

³¹ Asupra câtor-va exemplare studiate de d-l Bieltz, vezi *Archiv. für sieb. Landeskunde*, XI, 1873, p. 454.

Ele poartă inscripția Βασιλέος Λισίμαχος și au o greutate obișnuită de 3 galbeni ³². Numeroase sunt și drachmele dela Apolonia (Avelona), Dirachium (Durazzo) și din Iliria (Albania). În sfârșit s'a mai găsit monede de bronz din Corcira, Panormus din Sicilia, Scodra (Scutari), Issa (insulă din Marea Adriatică lângă coasta dalmatină), Hiponium din Brutium, Cizic; din aceste din urmă, 15 la Galați.

Comerțul Daciei eră deci îndestul de întins, de și nu trebuie conchis numai decât, dela aflarea unor monede, la relațiile cu poporul căruia acele monede aparțin, întrucât se putea ca unele monede străine să fi venit în Dacia prin popoarele acelea cu cari Dacia erau în legături de comerț mai nemijlocite, precum coloniile grece depe malurile Pontului-Euxin. Acest comerț va fi constat din exportul grânelor către orașele maritime cari le trimiteau, la rândul lor, mai departe spre țările grecești, de obicei sărace în cereale. Nu mai puțin se exportau și cai cari încă de pe atunci par a se fi bucurat, mai ales în părțile Moldovei, de reputația pe cari o posed până aproape de timpurile noastre. Așa găsim că Filip al II-lea cumpără 20.000 de iepe din câmpiile dela gurile Dunărei pentru a regenera rasa din Macedonia ³³. Deasemenea exportau, ca și mai înainte Agatirșii, mierea și ceara către popoarele de peste Dunăre. Importul trebuia să fi stătut din arme, stofe mai scumpe ³⁴, apoi bronz și obiecte de bronz, întrucât unul din elementele alcătuitoare ale acestei metal, cositorul, lipsește din țările dunărene.

Mai însemnată însă poate pareă împrejurarea că s'au găsit în Dacia multe monede roamne din epoca republicană sau anterioare cuceririi romane. Astfel s'a găsit mai multe sute de denari anteriori lui Iuliu Cesar, dintre anii 217—49 în. de Hr., din cari 9 bucăți consulare din timpul celui al doilea război punic, anul 217, 38 anteriori anului 154, 246 anului 81, 47 anului 50, 61 anului 48 și 12 din anul 38 în. de Hr., toate acestea la Apoldul mare. La Cerbel, în cercul Orăștiei, s'au găsit iarăși 49 de denari, anteriori lui Iuliu Cesar și nenumărați alții, toți din timpurile înaintea expedițiilor lui Traian. Aceste monede romane nu pot fi considerate ca fiind aduse de Romanii ce colonizară Dacia după prefacerea ei în provincie, căci ar fi curioasă se fi aflat în Dacia atâția colecționatori de monede vechi. Este de admis că cele mai vechi din ele vor fi fost aduse tot de neguțitorii din coloniile grecești ale Mărei Negre, cari aveau legături comer-

³² Acest tezaur a ajuns în proprietatea călugărului Martinuzzi, episcopul lui Ioan Sigismund, principele minor al Ardealului. La moartea lui nu s'a mai găsit decât 1000 de Lizimahii. Vezi Hurm., *Doc.* 1552, II, 4, p. 683, (Comp. p. 686).

³³ Iustinus, IX, 2, § 16. Vopiscus, *Probus*, VIII.

³⁴ Dio Cassius, LXVIII, 14, spune că Decebal ar fi ascuns vestmintele sale cele mai prețioase în peșteri.

Daci bărbați și femei roagă pe Traian de iertare

ciale cu Romanii și cu Dacii; cele mai noue au putut fi aduse chiar de Romani pe care'i vom vedea intrând în relații cu Dacii, mai ales pe timpul lui Decebal.

Starea materială a poporului geto-dac ne arată deci numai începuturi de dezvoltare. În o țară însă bogată precum era Dacia, aceste începuturi chiar trebuiau să pună pe popor în o poziție materială îndestul de favorabilă, cauză pentru care și vedem în Dacia stâmpărându-se mai curând decât aiurea viața nomadă și alipindu-se omul de pământul roditor, precum cu multe veacuri înaintea darnica vale a Nilului oprise pentru prima oară oardele vagabonde ale omenirii, împingându-le către pârgurile civilizației.

2. RELIGIA ȘI MORAVURILE.

Religia lui Zamolxis. — Dacă temelia unui Stat este traiul material al poporului său, nu este mai puțin adevărat că formele în care se va încheia viața lui, vor fi determinate în mare parte prin moravurile sale și că inteligența lui va veni numai să încorporeze tendințele sale morale în forme anumite, în așezăminte văzute. Deaceia după ce am studiat viața economică a Geto-Dacilor, trebuie să trecem la acea morală, pentru a ajunge apoi la cercetarea așezămintelor create de spiritul lor, condiționat prin asemenea elemente.

Întreaga viață morală a poporului geto-dac era dominată de formele religiei, împărțându-se astfel și ea caracterul general al civilizațiilor antice. Observăm că deosebirea între rolul religiei în societățile antice și acele moderne este că, pe când la cei vechi religia se confundă cu Statul și cu viața socială, fiecare act politic sau civil trebuind să fie îndeplinit sub ocrotirea religiei, la moderni religia este ceva deosebit de Stat și de viața comună, adeseori dușmană acestora. Deaceia la cei vechi nu s'a văzut niciodată religia în luptă cu Statul, un fenomen care însoțește mai în tot decursul său istoria popoarelor de astăzi. Și religiile vechi tindeau la dominarea oamenilor; însă aceasta se făcea tocmai prin mijlocirea Statului, pe când astăzi biserica se pune în antagonism cu Statul pentru stăpânirea omenirii. La cei vechi, când decăzu religia, ea atrase numai decât după dânsa decăderea vieții politice; la cei noi dimpotrivă, Statul și civilizația apărută de el se dezvoltară numai atunci, când slăbi și se desfăcu ideea religioasă.

La Geți și la Daci găsim întreaga manifestare a vieții sociale dominată de religie. Trebuie deci, înaintea de a intra în cercetarea moravurilor, să ne ocupăm cu acea a credințelor lor.

Forma cea mai înaltă a religiei la Geți se întemeiea la acest popor încă cu mult timp înainte de Herodot, de oarece el singur observă că Zamolxis, urzitorul credinței de căpetenie a Geților, trebuie să fi existat cu mult înainte de Pitagora, și adăogă că Geții trăiau sub așezămintele create de Zamolxis încă pe timpul expediției lui Darius, în 513³⁵.

Religiile s'ar putea împărți în două clase mari : acele naturale, pornite din mintea obștească a poporului și acele reflexive, pornite din învățăturile unei personalități marcante care devine apoi înzeită de generațiile următoare. Astfel în India, pe lângă vechea religie a Vedelor, născută din adâncul instinctului omenesc care l'împinse a se închina la tot ce el nu înțelegea întâlnim pe Buda, întemeietorul unei doctrine reflexive și filosofice. În Persia aflăm pe Zaratrusta și mai încoace avem la diverse popoare pe Moise, Hristos și Mahomed, fără a vorbi de Luter, Calvin și alți reformatori de a doua mână a credințelor existente.

Religia Geților, deși la începutul ei politeistă ca aceea a tuturor Tracilor, s'a schimbat prin învățăturile lui Zamolxis în o religie reflexivă care vom vedea că poartă în sine caracterul dualistic al învățăturii lui Ormuzd și Ahriman a rasei eranice de care Geto-Dacii se apropiau mai mult. Asemenea părăsire a unei religii naturale pentru una reflexivă s'a mai întâmplat în omenire. Amintim numai cât transformarea idolatriei Arabilor în religia curat monoteistă a lui Mahomed și primirea creștinismului de vechea lume păgână.

Zamolxis, propagatorul acestei credințe, fu adorat mai târziu el însuși ca zeu. S'ar părea că Zeul către care Zamolxis învățase pe poporul său a se închina se chemă *Gebeleizis* care nume apoi, când Zamolxis el însuș fu înzeit, se confundă cu acel al noului zeu³⁶. Vom vedea mai jos când vom studia înrudirea și geneza acestei nouă religii, că zeitatea lui Zamolxis (mai târziu însuși acesta) nu eră decât o nouă formă a lui Dionisos sau Bacchus, confundat el însuș cu Zevs sau Jupiter și cu Phoebus sau Apollo, cu alte cuvinte o formă antropomorfică a soarelui, izvorului vieții în univers. Că Geții adorau într'adevăr soarele, sub numele și închipuirea lui *Gebeleizis* sau *Zamolxis*, reiesă din următorul obicei al lor, amintit de Herodot : „Toți acești Traci (adică Geții), au obiceiul, când tună sau scapără, a trage cu săgeți către cer pentru a l'amenința”³⁷ Pe cine voiau ei să sperie prin săgețile lor ? Inverdat că pe nourii aceia cari, ca niște balauri urieși, înaintau asupra soarelui, stingând vile sale raze în neagra lor întunecime. Umbra, întunecul venia să ascundă lumina ; natura toată părea că se întristează când dragul astru dispărea

³⁵ Herodot, IV, 96. Aceasta o credea Herodot. Grecii spuneau altfel.

³⁶ Herodot, IV, 94.

³⁷ Idem.

de pe firmament. Omul în pruncia lui, necunoscând neputința sa față cu legile naturii, încordă arcu, aruncă săgeata și credeă că va alungă pe geniul cel rău ce învingea pentru un moment pe geniul binelui ce plutia în văzduh.

Notițele rămase dela cei vechi ne înlesnesc a întrevedea că Geții într'adevăr mai aveau și un al doilea zeu, în care se încorporă principiul răului, precum în Zamolxis eră întrupat acel al binelui. Acest al doilea zeu, al cărui nume național getic nu ni s'a păstrat, eră tălmăcit de către scriitorii greci și romani ca Ares sau Mart, zeul distrugerii, războiului și al morții. Astfel ne spune Virgiliu, că „părintele Mart ar păzi ogoarele Geților”; Ovidiu ne vorbește despre „Geții închinătorii lui Mart”. Tot deasemenea numesc Martialis și Statius pe Mart zeu getic³⁸. Din această pricină chiar umblă la cei vechi o tradiție, că Mart se născuse în țara Dacilor, Moesilor și a Tracilor³⁹. Mart însă, în credințele antice, eră considerat tocmai ca zeul cerului turburat, al furtunei, nourilor și al vijeliei, adică tocmai acei monștri împotriva cărora Geții aruncau săgețile lor⁴⁰. Că Dacii considerau furtuna ca un semn rău pentru ei, se vede de pe aceea că, în lupta dela Tapae contra lui Traian, intervenirea unei ploii vijelioase le ieă curajul și îi face să piardă mai curând cumpătul față cu Romanii.

Prin urmare, cu toată încredințarea lui Herodot că „Geții nu ar admite ca să existe alți Dumnezeii decât al lor”⁴¹, ceea ce i-ar arăta oarecum ca monoteiști, noi credem că religia lui Zamolxis nu eră de cât o reproducere, în o formă nouă, a cultului lui Zaratrasta, amestecat cu alte elemente, după cum vom vedea din cele ce urmează.

Celelalte zeități trace precum Çotis, Bendis, (Diana), Molis, Atartis și Hermes nu le găsim de loc amintite la Geți, încât religia lor se pare că a îmbrăcat, într'un chip mult mai curat, forma dualismului religiei eranice.

Zamolxis, după tradiția culeasă de Herodot la Grecii Pontului-Euxin, ar fi fost „un sclav din Samos și robul lui Pitagoras, de unde fiind eliberat și adunându'și mari bogății, se întorsese în țara sa. În timp ce Tracii, afundați în neștiință, duceau un traiu mișelesc, Zamolxis învățase felul de viață al Ionienilor și deprinsese moravuri mai dulci decât acelea ale patriei sale, fie prin relațiile ce le avuse cu Grecii, fie prin învățăturile lui

³⁸ Vergilius, *Aeneida*, III, 35: „gradivumque patrem, geticis qui praesidet arvis”. Ovidius, *Tristia*, V, 3; *Ex Ponto*, V, 14: „Marticolis Getis”. Martialis, VII, 2: „Martis getico tergore fida magis”. Statius, *Silvae* I, 2: „Mars geticus maritus Veneris”. Alma Venus thalamo pulsa modo nocte jacebat amplexu duro getici resoluta mariti (52—53).

³⁹ Vegetius., *De re militari*, I, 28.

⁴⁰ Preller, *Griechische Mythologie*, I. p. 263.

⁴¹ Herodot, IV, 94.

Pitagoras. Întors în patria lui, el înființă acolo o așezare în care adună pe fruntașii cetățeni, le da mese și, în timpul ospățului, învăță că acei pe care'i primea la masa lui nu ar fi niciodată să moară, ci ar fi numai strămutați într'un loc unde s'ar bucura pentru vecie de toate bunurile dorite. Pe când îi învăță astfel, puse să i se zidească în taină o cameră subpământeană și, când ea fu sfârșită, dispărură și se retrase în acea ascunzătoare unde trăi timp de trei ani. În tot acest răstimp Tracii îl plângeau ca pe un mort; dar în al patrulea an el apărură, întărind astfel el însuși cele ce învățase pe compatrioții săi”⁴².

În această tradiție transmisă lui Herodot și pe care el o redă, fără să o creadă, trebuie să deosebim două părți: una de obârșie getă, aceea care se referă la doctrina lui Zamolxis și la forma în care această învățătură eră împărtășită; cealaltă datorită iscodirei grecești care nu putea admite ca o învățătură așa de înaltă ca aceea a nemuririi să fie ieșit de aiurea decât dela un discipol al teoreticianului metempsicozei.

Strabon adaugă la povestirea lui Herodot câteva puncte caracteristice, anume că Zamolxis, întors în patria lui, se bucură de stima celor mai însemnați, din cauza prezicerilor ce știe să le tragă din starea cerului; că încredinșase pe rege ca să'l iee pe el de coleg la domnie, ca unul ce cunoștea cele plăcute zeilor, și deci pe acest Zamolxis, luându'l la început drept preot al zeului care mai ales eră în onoarea la Geți, după aceea a luat el însuși numele de zeu. Acest obicei, adaogă Strabon, ține până în vremurile noastre, totdeauna aflându-se cineva care să fie sfetnicul regelui și să se considere de Geți ca zeu. Astfel când Boerebiste a luat domnia asupra Geților, contra căruia Cesar voi să pornească o expediție, Deceneu eră în onoare”⁴³. Despre acest Deceneu se spune că, imitând în totul pe Zamolxis, s'ar fi retras și el în peștera muntelui Cogaeonum⁴⁴.

Zamolxis se vede deci că a fost un spirit superior ca toți întemeietorii de religii; el a speculat asupra instinctului celui mai puternic ce se mișcă în adâncurile ființei omenești, acel al păstrării sale indefinite, căruia îi place să transporte și dincolo de mormânt farmecul nespus al acestei existenți. Știind pe poporul său incult și barbar, el întrebuiță și mijloace înșelătoare pentru

⁴² Herodot, IV, 95.

⁴³ Strabo, VII, 3 § 5.

⁴⁴ *Dicționarul* lui Frunzescu conține numele unui munte *Cocaionul* (p. 124), arătat ca așezat în județul Argeș lângă Olt și spunând că ar avea o peșteră în care se zice că Zamolxis s'ar fi retras. Ar fi foarte însemnat de a se putea constată păstrarea acestei denumiri. Rugând pe D-l Zugrăvescu, învățător sătesc din comuna Zeblea, plaiul Loviștei, jud. Argeș, a cercetă dacă există într'adevăr un munte cu asemenea numire, d-sa după o minuțioasă cercetare a tuturor munților din județul Argeșului, care vin spre Olt, nu a putut descoperi nici pe unul cu numele de Cocaionul. Indicația lui Frunzescu este deci greșită.

a'l face să primească noua învățătură; astfel erau prezicerile viitorului și retragerea sa în subteran. Petru a îndrumă și mai ușor triumful învățăturilor sale, el ieă ajutorul puterei lumesti și asociază pe rege la lucrarea de regenerare morală a popoului său.

Fără îndoială, că o asemenea religie care făgăduia nemurirea celor ce o împărtășiau, trebuia să pună oarecari condiții închinărilor ei. Aceste condiții par a se referi mai ales la cumpătarea în mâncări și băuturi, la înfrânarea dela viciul beției, pe care l-am cunoscut la Traci ca păcat național. Deaceea Zamolxis întruniă pe ucenicii lui la niște oștețe, de unde carnea eră cu desăvârșire depărtată⁴⁵ și fără îndoială că și vinul trebuia să fie alungat, întru cât găsim mai târziu pe Deceneus întrebuițând, pentru a ajunge la acelaș rezultat, un mijloc și mai radical, stârpirea viilor.

Am văzut că ideea nemuririi eră cunoscută și la Sciți, căci ea pare a nu fi lipsit niciodată de sub titva omenească. Pe când însă, la celelalte popoare ale vechimei, această idee fusese aproape întunecată de desvoltarea prea bogată a odaslelor secundare, ca la Greci, și la Romani, sau mai trăia numai cât înțelenită în niște obiceiuri oarbe apucate din vechi, la Geți ea deveni centrul în jurul căruia se învârtiau toate concepțiile lor religioase, toată viața lor morală.

De unde venia oare la Geți și mai târziu la Daci o accentuare atât de energică a ideii nemuririi?

Această idee alcătuia fondul religiei tuturor popoarelor de rasă tracică din care am văzut că Geții și Dacii făceau parte întregitoare. La Traci zeul național eră *Sabazius*, numele trac al zeului aric universal care la Greci se numia Dionisos și la Romani Bacchus, zeul veseliei, al vinului și inspirației profetice⁴⁶. În misteriiile sale se reprezentau scenele simbolice ale morței și învierii naturei care, repetându-se în fiecare an, conduce dela sine la ideea nemuririi. Este cunoscut că, religiile politeiste confundă și schimbă adeseori înțelesul și atributele zeilor lor; că fiecare popor, fiecare oraș chiar aveau câte un zeu favorit care covârșia în curând pe toți ceilalți în însemnătatea ce o dobândia pentru mintea poporului. Astfel găsim la Atenieni pe Pallas-Atene sau Minerva, la Romani pe Mart și așa mai departe. În Egipt fiecare nomă adoră un zeu deosebit. Tracia, regiunea vinului, adoptase ca zeu național pe Dionisos. Pe acesta îl confundau cu zeul cel mai mare, Zevs sau Jupiter, și cu Phoebus sau

⁴⁵ Herodot și Strabo, l. c.

⁴⁶ Marcobius, *Saturnalia* I, 18, arată că un autor din secolul I, on de Hr. ar spune că Tracii numesc pe Bacchus, Sabazius. Scholiastul lui Aristofan, *in Vespis*, 9 zice: «Σαβάζιον δὲ τὸν Διόνυσον οἱ Θράκες καλοῦσι».

Apollo, adică soarele ⁴⁷. Tot după o reminiscență eranică i se ridică acestui zeu temple rotunde, cu o singură deschidere în vârf, pe culmile munților ⁴⁸. Herodot ne spune că Satrii un popor din Tracia, au la dânșii un oracol al lui Bacchus pe munții cei mai înalți, unde un neam dintr'ânșii, Besii, sunt profeții templului și o preoteasă dă răspunsul oracolului, ca la Delfi, și nu mai puțin întunecos ⁴⁹.

Cutul lui Sabazius, ca și al zeului din care el derivă, Dionisos, se făcea, în afară de partea lui publică, și în niște misterii dintre cari deveniră celebre ale celui din urmă, prin faptul că dădură naștere teatrului antic, precum misteriile religiei creștine dădură ființa celui modern. În aceste misterii se proclamau între alte principii mai înalte, ascunse de comunul lumii, și ideea nemuririi. Astfel Plutarc, în mângâierea îndreptată către soția lui, la moartea unui copil al lor, spuneă către dânsa că : „misteriile lui Dionisos i-ar fi învățat pe amândoi că sufletul se se aseamănă în timpul vieții cu o pasăre în colivie, este nedestructibil și înzestrat cu simțire și după moarte”⁵⁰. Asemenea ideii se răspândiră și afară din acele învățături secrete, devenind o parte din credințele obișnuite. Tragedianul Euripid spune că „corpul rămâne în pământ, iar sufletul se duce în aer, fiind mântuit în acea lume nevăzută de relele acestei vieți”. O inscripție, între multe altele, spune, că „pământul ascunde în sinul său acest corp care este acel al lui Platon ; dar sufletul său se bucură de viața liniștită și veșnică păstrată pentru cei fericiți”. O alta spune iarăși că mortul de sub ea n’ar fi locuind în Tartar unde cei mai mulți erau trimiși, dar în locuința cea sfântă a eroilor și zeilor unde sufletul său participă, în mijlocul astraelor, la fericirea divină ⁵¹.

Asupra ideilor arătate în cultul lui Sabazius, zeul trac, nu avem nici un text antic ; dar se află în catacomba cea mică din Roma, niște frescuri pe mormântul unuia Vicentius care se intitulă de preotul zeului Sabazius. Tabloul înfățișează întâiu oaspățul celor 7 preoți ai colegiului zeului, între cari figurează și Vicentius. Apoi se vede o scenă privitoare la soarta după moarte a Vibiei, desigur soția lui Vicentius. În ea se reprezintă mai întâiu moartea Vibiei, redată prin o înfățișare alegorică a răpirei Proserpinei. Pe urmă Vibia, întovărășită de Alcest, este dusă de Mercur înaintea tribunalului unde judecă Platon, de

⁴⁷ Macrobius, *Ibidem* : „Item in Thracia eundem habere solem atque Liberum. accipimus (Liber pater=Dionysos), quem illi Sabadium nuncupantes magnifice religione celebrant”.

⁴⁸ Macrobius, *Ibidem* : „eique deo (Sabadio) iu colle Zilmisso aedes dicata est specie rotunda cuius medium interpatet tectum”.

⁴⁹ Herodot, VII, 111.

⁵⁰ Plutarchus, *Consolatio ad uxorem*, X.

⁵¹ Vezi citațiile în Alfred Maury, *Histoire des religions de la Grèce antique*, Paris 1857, I, p. 583 și urm.

unde în sfârșit trece, condusă de bunul ei înger, în sala banche-
tului celor trecuți prin dreapta judecată ⁵². O inscripție găsită
în Macedonia ne arată și mai clar că această învățătură a nemu-
ririi eră o credință națională la Traci. Inscripția spune că : „du-
rerile mele mari nu te răpesc dela moarte, deși pierderea unui fiu
îmi dă îndeajuns dreptul de a plânge”. Se vede deci că eră o in-
scripție pusă de un părinte, mai curând o mamă, pe mormântul
copilului ei. Mai departe ea urmează : „și cu toate acestea, reîn-
noit în ființa ta, tu trăiești în Câmpiile Elisee. Așa este decretat
de zei să trăiască sub formă eternă acela care a binemeritat de
lumina divină” ⁵³.

Din toate acestea, rezultă îndestul că Tracii, având ca zeul
lor național pe Sabazius, care nu eră altul decât Dionisos, și că
acest zeu fiind cel mai în onoare la ei, urma numai decât ca *nota*
caracteristică din cultul acestui zeu, ideea nemuririi, să fie mai
cu putere accentuată la Traci, notă care fu apoi ridicată de Geți
la principiul fundamental al religiei lor, în doctrina lui Zamolxis.

Această idee însă eră deosebită de metempsicoza lui Platon
și a Egiptenilor, întrucât metempsicoza admitea puțința curățirii
sufletului prin trecerea sa în corpul mai multor ființe, pe când am
văzut că învățătura lui Zamolxis, admitea numai pe aceia în
sinul vieții eterne, care după expresia inscripțiunii de mai sus
„binemeritaseră de lumina divină”.

Din o asemenea idee a nemuririi și fericirii pe lumea cea-
laltă se explică și obiceiul raportat de Herodot care se află la Trausi
„că atunci când se naște un copil, toate rudeniile lui înconju-
rându-l, plângeau asupra relelor pe cari aveă să le sufere, din mo-
mentul ce văzuse lumina zilei și numărau gemând toate mize-
riile omenești care' îl așteptau. La moartea însă a unuia din
concetățenii lor, ei se dădeau dimpotrivă veseliei, îl acoperiau
cu pământ, în mijlocul glumelor și' l fericiau de a se fi sfârșit,
fiind mântuit de relele acestei vieți” ⁵⁴.

Este îndestul de curios că un atare obicei se regăsește
astăzi la Românii din Macedonia, căci „la botezul unui prunc,
femeile bătrâne plângă, având în vedere nefericirile ce' l așteaptă
în viață, după ce se face om” ⁵⁵. Un asemenea obicei este atât

⁵² R. P. Garrucci, „Tre sepoliri con pitture ed iscrizioni appartinente
alle superstitione del Bacco-Sabazio e del persidico Mithra”, Neapoli, 1852,
în Tocilescu, *Dacia înainte de Romani*, p. 313, nota 243.

⁵³ Heuzey, *Mission archéologique de Macédoine*, p. 121, ap. Tocilescu,
l. c., p. 317.

⁵⁴ Herodot, V, 4. Comp. versurile traduse de Cicero, din *Cresfontes* al
lui Euripid, în *Tusculanele*, I, 48 :

„Nam nos decebat coetus celebrates, domum
Lugere; ubi esset aliquis in lucem editus.
Humanae vitae varia reputantes mala;
At qui labores morte finisset graves
Hunc omni amicos laude et laetitia exsequi”.

⁵⁵ Bolinteanu, *Călătorii la Românii din Macédonia*, București, 1863.

de caracteristic încât nu ne îndoim că el este o rămășiță dela Traci, peste care se așternu mai târziu pătura Românilor din Macedonia. Obiceiul arătat nu se regăsește la Românii dela nordul Dunărei, ceea ce ar fi îndestul de extraordinar, în cazul când Românii de aici ar fi niște imigranți veniți de peste Dunăre.

Ce a devenit oare religia nemuririi la poporul Dacilor? Fără îndoială că ea a fost primită și de poporul lor, poate încă depe când trăia la sudul Dunărei, în Rodop; în orice caz însă după constituirea sa în Stat împreună cu Geții, în țările carpatine. Aceasta se vede mai ales depe împrejurarea că găsim continuându-se la Daci îngemănarea autorității civile cu cea religioasă, pe care o aflăm întemietă la Geți de însuși Zamolxis. Strabon, care confundă chiar în totul pe Geți cu Daci, ne spune că pe timpul lui Boerebiste eră pe lângă el un profet *Deceneus*. După Deceneu urmează un alt profet *Comoizicus*, care pare chiar a fi întrunit în persoana sa și puterea civilă⁵⁶; apoi alături de Decebal întâlnim pe profetul *Vezinas*⁵⁷. Astfel se introduse la poporul geto-dac acea ocărnuire originală, care își găsește asemănarea tocmai în veacul de Mijloc la sultanii Seldjucizi cari stăteau pe tron alături de califii arabi, și mai bine poate la împărații germani, cari conduceau destinele lumii de mână cu papa din Roma. Poate că și la vechii Geto-Daci, regele își împrumută puterea dela pontifici, precum „luna împrumută lumina ei dela soare”; poate că și la ei ar fi îmbrăcat ocărnuirea acea formă teocratică, pe care Europa o luă pe timpul lui Grigore al VII, dacă fulgerul spadei romane n’ar fi trăsmit, depe tronurile lor, zeu și rege deodată.

Mai reieșă adoptarea religiei lui Zamolxis de către Daci, și din următoarele cuvinte pe cari împăratul scriitor Iulian Apostatul le pune în gura predecesorului său Traian: „Am subjugat chiar pe acești Geți (adică pe Daci), cea mai războinică nație din toate neamurile ce au existat vreodată, nu numai din cauza puterii corpului lor, dar și din aceea a învățăturilor lui Zamolxis care este între ei așa de slăvit. Acesta le-au întipărit în inimă că ei nu mor, ci numai cât își schimbă locuința, și deaceea merg la moarte mai veseli decât la orice altă călătorie”⁵⁸.

Dacii totuși par a fi introdus o reformă în cultul lui Zamolxis. Se spune anume că Deceneu, profetul lui Boerebiste, după ce călătorise în Egipt și învățase oarcare semne naturale după care se cunosc cele divine, s’a constituit zeu în scurt timp, precum

⁵⁶ Iordanes, XI: „Decedente vero Diceneo, ‘pene pari veneratione habuere Comoizicum, quia nec impar erat solertiae. Hic enim et rex illis et pontifex ob suam peritiam habebatur”.

⁵⁷ Strabo, VII, 3, § 5. Dio Cassius, LXVII, 10.

⁵⁸ *Iulianis imperatoris quae supersunt*. Ed. Teubner, I, p. 420.

fusese și Zamolxis; iar drept semn de supunere cătră dânsul este că după sfatul lui se învoiră a stârpi viile și a trăi fără vin ⁵⁹. Se pare în adevăr că cu toată cumpătatea ordonată de Zamolxis ospetele sale cele modeste degenerau în niște orgii în chipul Bacanalelor romane și că atari desfrânări loviau în puterea Statului dac. Aceste obiceiuri pierzătoare trebuiau înfrânate și la Daci, precum fuseseră la Greci și la Romani ⁶⁰. Fiind însă că cumpătarea, recomandată de Zamolxis numai prin predică și exemplu, fusese uitată de Geți, apoi organizatorul statului dac, Boerebiste, împreună cu colegul profetul său Deceneu, apucară un mijloc mai energic al stârpirei răului, înlăturarea cauzei naturale a beției, prin nimicirea viilor.

Ca și Geții, Dacii se închinau lui Mart pe care, după cum am văzut, îl credeau născut chiar în țara lor, încât este probabil că, și pe timpul Dacilor, religia lor păstrase caracterul dualistic pe care l-am desemnat mai sus.

Dacii aveau totuși și un cult exterior, un simbolism al ideii nemuririi, reprezentat prin *cultul Cabirilor* ⁶¹ care a lăsat urme destul de numeroase în bazo-reliefurile care-l reproduc. Toate conțin aceeași scenă din legenda acelor ființi închipuite. Un frate din cei 3 Cabiri este ucis de ceilalți doi, dar el învie din moarte cu ajutorul unui zeu. Credința în nemurirea sufletului și a preînnoirii lui succesive, ca și a întregii naturi, a fost și în acest cult, ca pretutindeni, dogma cea mai înrădăcinată a religii geto-dace. Această nemurire însă omul trebuia s'o dobândească prin jertfe; iată partea morală și înălțătoare a acestui cult în religia rasei trace.

Se mai amintește la Daci și un cult al apelor, păstrat din religia lor anterioară, politeistă, care cult se regăsește la toate popoarele arice, de la Indieni până la Romani, și eră mai ales în mare onoare la popoarele eranice, căci spune Herodot, că „fluviile și râurile sunt sfinte la Persi; nu permit nici să scuipie în ele nici să le necurățească, nici să-și spele mâinile în ele” ⁶². O urmă despre această închinare se vede în obiceiul dac „de a nu întreprinde un războiu înainte de a fi luat apă în gură din Istru, în chip de vin sfânt, și a fi jurat că nu se vor întoarce în țară decât după ce vor fi tăiat pe dușmani” ⁶³. Oare să nu fi rămas dela acel obicei dacic zicătoarea și blestemul poporan al Românilor: „bată-te Dunărea”, de oarece numai Dunărea apare în mintea poporului nostru ca înzestrată cu puterea de a pedepsi, și nu vre-un alt riu.

⁵⁹ Strabo, VII, 3 § 11.

⁶⁰ Pentru greci vezi ce spune Cicero, de *Legibus* II, 15. Pentru Romani Senatusconsultul de *Bacchanalibus*.

⁶¹ T. Antonescu, *Cultul Cabirilor în Dacia*, 1889.

⁶² Herodot, I, 138.

⁶³ Iunius Phylargirius, *Comentarius in Vergilii Georgica*, II, 493.

Ca toate regiunile ce pun centrul greutatei lor în viața viitoare și impun condiții de moralitate pentru câștigarea aceleia, așa și religia lui Zamolxis dădă naștere unei clase de oameni ce se abțineau dela mai multe din plăcerile acestei lumi, unei clase de călugări. Aceștia nu mâncau carne și trăiau în celibat; ei purtau la Geți și Traci numele de *Ctiști*, iar la Daci acel de *Polisti* ⁶⁴. Printre acești călugări se vede că circulă o idee încă mai severă a doctrinei lui Zamolxis, care o apropie chiar de nirvana lui Buda. Pomponius Mela ne spune anume că : „disprețul

Un altar cabric.

morței la Geți provine din cauze variate : unii cred că se vor reîntoarce sufletele celor morți ; alții că de și nu se întorc, totuși nu se stâng, ci trec către locuri mai fericite ; alții în fine *că pier, dar că aceasta este mai bine decât a trăi*” ⁶⁵.

Despre formele cultului știm numai atâta că Geții trimiteau la fiecare cinci ani câte un sol la Zamolxis pentru a-l informa de nevoile lor. Regele desemnă pe acela ce trebuia să fie jefit : Acesta apucat de mâini și de picioare, eră aruncat în sus, spre a

⁶⁴. Strabo, VII, 3, § 3. Flavius Iosephus, *Antiquitates judaicae*, XVIII, a. § 5.

⁶⁵. Pomponius Mela, II, 2.

cădea pe niște săgeți pe cari alții le țineau în mâni. Dacă muriă îndată din rănilor sale, atunci ei credeau că zeul le este favorabil; dacă nu, atunci respingând pe acel ce nu murise, ca om rău, trimitea pe un altul ⁶⁶.

O religie ca acea îmbrățișată de poporul Geto-Dacilor trebuia să aibă o puternică înrăure asupra manifestării întregii lor vieți. Ideea nemuririi, atât de adânc înrădăcinată la ei, trebuia să încorde mult puterile lor în viața pământească. Moartea pentru ei nu eră decât mântuirea de suferințele lumii reale și eliberarea lor către lumea fericirii. Nu se puteau deci teme de ea, ci o doriau și o binecuvântau când ea sosiă, mai ales pe câmpul de războiu, unde luptau pentru patrie și libertate. Deaceia și vedem pe scriitorii antici spunând într'un glas că aceste popoare erau foarte curajoase și aproape neînvins prin disprețul ce'l arătau pentru viață și *apetiul* lor de moarte ⁶⁷. Deaceia ei singuri din toți Tracii îndrăznesc a se opune oardelor nenumărate aduse de Darius cu sine în Europa. Tot de aici se explică ușurința cu care ei părăsiau viața de bunăvoie ⁶⁸. Așa regele get Dapix, văzându-se trădat de un Elin și silit a se predă împreună cu armata sa, se ucide împreună cu toți tovarășii săi ⁶⁹. Tot din această împrejurare se explică mândria cea nespusă a Dacilor. Cine nu se teme de moarte n'are nevoie să sufere înjosirile vieții. Deaceia Dacii când văd patria lor căzută, Statul lor nimicit, dau foc ei singuri capitalei lor, și la lumina flăcărilor mistuitoare, se îngrămădesc pe lângă vasul cu otravă, își implântă pumnalele în inimi sau roagă pe prietenii lor să le facă această de pe urmă îndatorire; iar regele lor, după ce a mai încercat încă odată soarta armelor tot fără noroc, își curmă și el viața fizică, a cărei legături morale le desprinsese sabia romană ⁷⁰. Un popor ce știe astfel să moară merită respectul posterității și acest respect nu le-a fost tăgăduit nici chiar de dușmanii cari i-au biruit.

Părerile lor că moartea ar fi o fericire, îi făcea cruți pentru alții, căci a omori numai pe un dușman, eră după părerile lor a'i face un bine; trebuia deci să'l chinuiască pentru a'l pedepsi. Deaceia ei erau cumpliti cu dușmanii lor; chiar femeile lor luau rolul de călăi pe lângă nenorociții prinși de războiu romani. Ele se văd pe tablourile columnei arzând pe aceștia la cap și la umeri cu niște făclii. Innaintea zidului unei cetăți se văd înțepate mai multe capete de soldați romani și rămășițele corpului unuia sunt arătate ca aninate de roatele unui car.

⁶⁶ Herodot, IV, 94.

⁶⁷ Pomponius Mela, 2: „Quidam Thraces feri sunt et ad mortem paratissimi Getae utique”. Martianus Capella, VI: „Sequitur Thracia, cuius incolae barbari habent *appetium* maximum mortis”.

⁶⁸ Solinus, X. 1: „Thracibus barbaris inest contemptus vitae et ex quadam naturas sapientiae disciplina concordant omnes ad interitum volutarium”.

⁶⁹ Dio Cassius, LI, 26.

⁷⁰ Fröhner, *La colonne trajanne*, tab. 155 -156, 171—178. Vezi mai sus reproducerea bazoreliefului în fruntea volumului.

Moravuri. — Tracii și Geții admiteau poligamia ca formă de conviețuire a sexelor. Menandru în niște versuri raportate de Strabon, spune :

„Tracii toți și dintr’înșii Geții mai cu samă,
Noi toți (căci mi-e fală în ei să mă prenumăr),
Nu suntem tocmai modele de moralitate ;
Căci nici unul din noi nu se mai mulțumește
Nici cu zece femei ; mai mulți duc unsprezece,
Alții douăsprezece și încă și mai multe ;
Iar care nu poate să aibă peste patru
Sau cinci, se crede acela că a trecut prin viață
Fără să fi gustat plăcerile conjugale”⁷¹.

Solinus ne spune, că „Geții ar socoti ca lucru de onoare căsătoria înmulțită”⁷².

Alături cu poligamia se vede că femeile trace, gete și dace nu prea aveau moravurile aspre, și cum ar fi putut stă lucrurile altfel, când eră la ei obiceiul, raportat mai sus, ca părinții să’și vândă fiii și fiicele la străini și învoiau fetelor a umbla liber cu orice bărbați, păzind numai pe femeile pe cari le cumpărau, sub un control mai de aproape⁷³. Deaceea găsim într’o inscripție din Tracia arătat anume, că ar fi dedicată părinților *legitimi* ai celui ce o pusese, ca și când o asemenea împrejurare ar fi fost o excepție⁷⁴.

Tocmai această destrăbălare a relațiilor dintre sexe unită cu viciul beției, explică pe de o parte reacția firească reprezentată prin clasa Ctiștilor, precum și nevoia în care se găsi Boerebiste, organizatorul statului dac, de a pune un capăt acestor neorânduiri. Strabon ne spune anume că Boerebiste a restatornicit puterile poporului său prin *disciplină, cumpătare și activitate* așa că în puțini ani au constituit o vastă împărăție⁷⁵. Poetul latin Horatius arată, în una din odele sale, pe femeile Dacilor ca modeluri, pentru a putea biciui pe cele romane⁷⁶. El cântă :

„Trăesc și Geții cei aspri ce cresc a Cererei daruri
Pe neîmpărțite ogoare ; iar munca lor e împărțită
Astfel că unii înlocue pe alții la finele anului.
Acolo muma păzește pe nevinovata copilă ;
Iar neînestrata femeie bărbatul nu’și stăpânește
Nici adulterul cel neted nu turbur’a casei odihnă”.

Cu toate că Horatius, mai mult în scopul de a ocări moravurile corupte ale Romanilor timpului său, arată într’o așa de

⁷¹ Strabo, VII, 3, § 4.

⁷² Solinus, I, 3. Acelaș lucru îl spune și Heraclide Ponticul, XXVII, care fiind din Odesios (Varna), putuse observa mai ales pe Geți

⁷³ Herodot, V, 6.

⁷⁴ Heuzey, *Mission archéologique de Macédoine*, p. 137, ap. Tocilescu, *Dacia înainte de Romani*, p. 365, nota 496.

⁷⁵ Strabo, VII, 3, § 11.

frumoasă lumină traiul casnic al Geților (Dacilor), totuș trebuie să admitem că tabloul ce l'facea el despre virtuțile gospodărești ale Dacilor, eră măcar până la un punct adevărat ; de altfel cine l'ar fi împedecat de a căuta mult mai departe, în țări cu totuș necunoscute, exemplele de moralitate pe cari voia să le pună în fața societății romane ? Pe Columna lui Traian vedem femeile dăce, ca bune mame, ducând de mână sau purtând în brațe pe copiii lor ⁷⁷.

De altfel femeile dăce și gete trebuia să se afle în ceea condiție înjosită în care există întotdeauna sexul cel slab la popoarele necivilizate ; căci o măsură a civilizației este între altele, și respectul pentru sexul femeiesc. Iustinus ne spune că Bastarnii, bătând într'un rând pe Geți, regele lor Oroles, îi osândi să se culce cu capul în locul picioarelor și să slujească ei pe femei ⁷⁸, dovadă că în starea normală a lucrurilor acestea erau servitoarele bărbaților.

Asupra organizării sociale atâta numai aflăm, că poporul eră împărțit în două clase : nobilii și oamenii de rând, din cari cei dintâi purtau capul acoperit cu acel fes fără ciucur, de cari am vorbit mai sus. Scriitorii greci numeau pe aceștia *πιλοφόροι*, cei latini *pileati* ; iar în limba dacă se numeau *tarabostes* ⁷⁹. În acești nobili se deosebeau ranguri mai înalte, probabil neamurile principelui și preoții cei mari cari purtau un soi de tiare mai înalte decât fesurile nobililor comuni ⁸⁰.

Oamenii de rând se numeau *comati* sau *capillati* și umblau cu capul gol. Este cunoscut, din povestirea lui Dio, că Decebal, în întâiul războiu, trimise lui Traian, o solie din oamnei de rând, capilați, și numai când văzu că nu poate înduplecă pe împăratul roman, se hotărî a-i trimite o alta, compusă din pileați. Mărturisirea lui Dio este adevărată de figurile Columnei lui Traian, care reprezintă în un tablou întâia solie fără fesuri și apoi, mai sus pe corpul Columnei, pe a doua cu capetele acoperite, încât această confirmare a spuselor istoricului prin bazo-reliefurile Columnei, pune într'o vie lumină adevărul povestirii lui ⁸¹.

⁷⁶ Horatius, *Carmina*, III, 24.

⁷⁷ Fröhner, *tab.* 53—54, 63—64, 118—120.

⁷⁸ Iustinus, XXXII, 3, § 16.

⁷⁹ Iordanes, X : „primum Tarabostes, deinde vocitatos Pileatos hos qui inter eos generosi existabant, ex quibus eis et reges et sacerdotes ordinantur”. Dio Cassius, LXVIII, 8 : Δεκέβαλος πρέσβεις πέμψας τοὺς ἀρίστους τῶν πηλοφόρων, καὶ δι' αὐτῶν τοῦ ἀποκράτορος δεηθεὶς, οὐδὲν ὅτι οὐχ ἐτοίμως τῶν προσταχθέντων ἔρχεσθαι 68,8.

...ὁκνέει τῶν κλητῶν, ὥσπερ πρότερον, ἀλλὰ τῶν πηλοφόρων τοὺς ἀρίστους 68 9.

⁸⁰ Compară figurile din Fröhner, *tab.* 82—83, 101—104 și 177—178.

⁸¹ Dio Cassius, LXVIII, 9. Comp. Fröhner, *tab.* 51—52 și 82—83.

Este curios însă că nici în unul din tablourile cari înfățișează soliile Dacilor către Traian, solii nu sunt arătați cântând din harfă, după cum spune Teopomp că obișnuiau Geții a'și aduce ambasadale lor⁸². Poate că la Daci acest obicei nu eră cunoscut, sau poate că împrejurările erau prea serioase, pentru a mai introduce și muzica în desbaterile lor.

3. ORGANIZAREA STATULUI.

Predomnirea Dacilor. — Insușiri ale minței și caracterului ca acele ce le-am găsit la poporul Geto-Dacilor trebuiau să'i îndrepte activitatea spre războaie și cuceriri. La început, cât timp nu erau încă organizați, ei avură nevoie de toată energia lor, spre a se împotrivi popoarelor barbare ce îi înconjurau la nordul Dunărei. În curând însă Dacii căpătară predominarea asupra întregului neam. Această precumpenire a elementului dac se explică prin poziția mai tare a țării ocupată de ei, cetatea Carpaților, înconjurată de munți aproape din toate părțile. Și pe atunci, ca și în timpurile mai noue, Transilvania eră adăpostul firesc al populațiilor alungate din câmpii, de către oardele barbare. Stăpânii adăpostului însă deveniră cu timpul stăpânitorii firești ai câmpiilor învecinate, și acest raport întâiu trecător se schimbă în curând în unul statornic. Astfel ajunseră Dacii, mai mult poate decât prin cucerire, domni și peste văile carpatine ce se prelungiau către Dunăre, și aceasta pare a reieși chiar din Strabo care spune numai atât, că Boerebiste „supuse puterei sale pe gințele gete cele mai apropiate”, fără a adăogi însă că această întindere a stăpânirii Dacilor fusese datorită unor izbânzi războinice, lucru ce el dimpotrivă însemnă anumit despre Boi, sub regele lor Critasir, pe care Dacii i-ar fi „sfărâmat precum și pe aliații lor, Tauriștii”⁸³. Boii erau o poporație celtică ce locuise mai înainte în Cisalpina și, fiind bătută de Romani după al 2-lea războiu punic⁸⁴, în care ei luaseră parte alături cu Cartaginezii contra Romanilor, ieșiseră din țara lor și venind pe cursul Dunărei în jos până pe la porțile de fier, unde se uniseră cu Tauriștii spre a se război cu Dacii, fuseseră cu totul nimiciți de Boerebiste, așa că țara locuită mai înainte de ei, luă numele de pustia Boilor⁸⁵. Boerebiste trece însă și Dunărea, pustiind Tracia, Macedonia și Iliria, după cât se vede însă nu cu scopul de a le cuceri, și mulțămindu-se deocamdată cu întinderea marginilor imperiului său până la Dunăre.

⁸² Teopomp, *Fragmente*, Ed. Firmin Didot, p. 419.

⁸³ Strabo, VII, 3, § 11.

⁸⁴ Livius, XXXVI, 38.

⁸⁵ Plinius, II. N., III, 27.

Am văzut mai sus măsurile de îndreptare ale moravurilor luate de Boerebiste pentru a întări pe poporul dac. Izbânzile militare ale Dacilor, apar ca o urmare a acestor reforme. Moralizarea și întinderea Statului dac trebui să i dea o vază și o însemnatate deosebită în ochii popoarelor barbare din vecinătate. Totuși această unire a triburilor geto-dace în un singur Stat pare a fi fost prea timpurie, de oarece după moartea lui Boerebiste, aflăm că regatul său se împarte iarăși în patru părți⁸⁶. Una din aceste părți a fost fără îndoială Geții din câmpia Dunărei; alta va fi fost regiunea locuită de Iazigii din Moldova și munții răsăriteni ai Transilvaniei; a treia va fi cuprins pe Sarmati, iar a patra reprezintă pe tribul până atunci domnitor al Dacilor.

Un pericol însă mult mai amenințător se apropia de Dacia dinspre sud, cucerirea romană, și atunci popoarele ce fuseseră odată introlocate de Daci sub domnia lor, se uniră iarăși față cu primejdia, precum trebuiau să o facă, peste 2000 de ani, strănepoții acelor popoare, când amenințarea de a fi înghițite de monarhiile vecine se întâlnește la ei cu redeşteptarea conștiinței naționale.

Deși nu se știe când se întâmplă această reîntoarcere la unirea odată încercată, atât este sigur că ea se înlăptuie înainte de domnia lui Decebal, care când veni la tronul părăsit de Duras în favoarea lui, găsi Dacia iarăși în limitele în care se întinsese pe timpul lui Boerebiste. Deaceia când Decebal ieă conducerea poporului Dac, nu l mai vedem ca pe Boerebiste, supunând triburile vecine pentru a „constitui un mare imperiu” ci, bazat pe puterea unei domnii tari și întinse, el atacă îndată provinciile transdunărene, îndrăznind să înfrunte chiar și legiunile romane.

Decebal introduse în viața poporului său o înnoire însemnată, anume civilizarea Dacilor prin însuși acel popor ce se apropia amenințător de hotarele lor. Prin pacea încheiată între Decebal și Domițian, împăratul se îndatoră a da regelui dac, pe cât o însemnată câtime de bani, pe atâta meșteri iscusiți în deosebite meșteșuguri ale păcii și ale războiului, nu mai puțin și mai multe obiecte din mobilierul împăratesc⁸⁷. Decebal voia tocmai să procure poporului său luminile și dibăcia de care avea nevoie, elementele culturale ce îi lipseau.

Ce s'ar fi putut naște, dacă Dacii ar fi trăit și ar fi fost civilizați prin Romani, cine ar putea-o spune? Ce fel de produse

⁸⁶ Strabo, VII, 3. § 11.

⁸⁷ Dio Cassius, LXVII, 7: «συχνὰ μὲν καὶ αὐτίκα χρήματα, καὶ δημοῦρους παντοίας τέχνης, καὶ εἰρηνικῆς, καὶ πολεμικῆς, τῷ Δεκεβάλῳ δούς». Plinius (cel tinăr), *Panegyricul lui Traian*, XI și XII.

erau să iasă din agera lor minte? Cu ce poezie, cu ce artă, cu ce filosofie erau să înlățească ei tezaurul gândirii omenești? Dar istoria nu se îndealță cu ceea ce ar fi putut fi; ea studiază numai ceea ce a fost și *ceea ce a fost a trebuit să fie*. Așa eră scris în „cartea oarbelor destine”, ca Dacii, popor tânăr și vânos, să fie răsturnat și copleșit de Romani, popor bătrân și în mare parte istovit. Totuș neamul Dacilor nu pieri în totalitatea ființei lui; numai coroana arborelui fu retezată; trunchiul rămase plin de o hrănitoare sevă, și pe el, altoindu-se elementul roman, se puse temelia celui popor care astăzi poartă, pe un corp și o energie dacă, predispoziția spre civilizație moștenită dela Romani.

Trăsătura cea mai caracteristică a poporului geto-dac eră pornirea războinică. Statul său eră un Stat militar; ca atare iar nu ca stat cultural a dobândit el o însemnătate istorică, și ceea ce a făcut nemuritori pe Daci și a ridicat pe Decebal în rândul oamenilor mari a fost crâncenul războiu purtat de el, pentru a-și apăra țara și poporul său, opunând Romanilor o împotrivire atât de cerbicoasă.

Pregătirea militară a Dacilor. — Armata dacă, astfel cel puțin cum ea apare în luptele ei cu Romanii, eră mai toată pedestră. Numai în rari tablouri întâlnim călăreți, precum în acele unde se vede o trupă de cavalerie dacă, căzută într'un riu a cărui ghiață s'a rupt ⁸⁸. Acești călăreți par a fi fost Geți care din vechime sunt arătați cu toții drept călăreți ca și Sciții, semănând cu ei până și în modul de luptă, care ar fi fost de a arunca îndărăt, prefăcându-se că fug de inamic, săgeți înveninate, după obiceiul Sarmatilor ⁸⁹. Afară de arc, ei mai aveau ca arme lancea, numită în limba tracă *ρομφαλα*, măciuci și săbii numite *σάμμη* ⁹⁰ și purtau la brâu ca și Dacii, încă depe când locuiau în Rodop, un cuțit întors, în forma hangerului albanez ⁹⁰. Ca arme de împotrivire aveau un mic scut, numit *πίρμα* cu care se apărau din toate părțile, învârtindu-l repede în jurul lor. Cu toate că cele mai multe din aceste științe se referă la Traci, ele pot fi aplicate și la Geto-Daci. Ovidiu ne descrie astfel pe un luptător get :

„Glas selbatic, față cruntă, lui Mart imagine vie
Cu pletele, cu barba de fer neatinsă,
Dreapta lui, nu leneșă, rănește cu cuțitul,
Purtat de tot barbarul, la coastă atârnat” ⁹¹.

⁸⁸ Fröhner, *tab.* 54—55.

⁸⁹ Thucydides, II, 96. Ovidius, *Ex Ponto* I, 2; III, 1; *Epistolae* I, 2 *Tristia*, III, 10.

⁹⁰ Herodot, IV, 94.

⁹¹ Thucydides, IV, 96. Comp. VII, 27. Ovidius, *Tristia*, V, 7. Juvenal o compară cu o secere încovăiată: *falx supina*. Vezi reprezentarea unor figuri trace în statuete antice care înfățișază această armă caracteristică a tuturor Tracilor. (Fröhner, *apendice*, inscripția No. VI).

Sistemul de luptă al Geților, de călare, se potrivea la locuri șese, nu însă la acele muntoase precu cră centrul țării Dacilor, tocmai unde ei fuseseră atacați de Romani. Deaceea se vede pe Columna lui Traian predominând infanteria. Nu poate fi vorba despre o vârstă la care se începea recrutarea, precum nici despre o recrutare propriu zisă. Toți oamenii valizi îndată ce puteau purta arma, luau parte la luptă. Așa se vede pe Columna lui Traian un războinic foarte tânăr, care, lovit de moarte, este transportat de alți doi tovarăși⁹³. S'ar părea, după niște versuri ale lui Horațiu, că nu tot poporul luă parte deodată la expedițiile militare, ci că poate din el rămâneă la cultura pământului, lucru ce bine înțeles n'ar fi de admis decât pentru expedițiile ordinare, și nu pentru lupta de moarte ce o duseră în contra poporului roman. Poetul spune anume despre Geți, că „munca câmpului la ei este împărțită, astfel că unul înlocuiește pe altul la finele anului”⁹⁴.

Nu vom discuta nămolul de îndreptări ce s'au dat acestui loc. Atâta numai vom observa că el amintește prea bine un sistem analog urmat de poporul Suevilor în Galia, cari și ei lăsau pe cultivatori numai un an la muncă și apoi îl înlociau cu alții, ca nu cumva, deprinzându-se cu așezarea, să schimbe pentru agricultură gustul lor de luptă⁹⁵.

Deși nu posedăm asupra organizării tactice a armatelor dace nici o știință, totuș depe Columna lui Traian se poate vedea, că poporul de rând, Dacii comai, stătea sub pileați cari tot ei aveau și onoarea de a fi purtătorii steagului național, reprezentat prin un balaur zburător. Capul acestuia era de bronz sau de argint și figură pe acel al unui lup cu gura căscată, în care se vedeau dinții și limba. Corpul balaurului era încovăiat, luând chipul unui șarpe, în mișcare. Unii autori susțin că acest trup al balaurului, era de stofă colorată ce se umflă la suflarea vântului, dând din el un sunet șuerător, încât ar fi semănat cu semnul militar al Sciților, descris de Ammianus⁹⁶. Alții, bazându-se pe faptul că un balaur dac, pus într'un car, ar păstră totuș forma încovăiată, sprijin părerea că trebuia să fi fost și corpul lui de metal sau de lemn⁹⁷. Pe lângă acest semn în formă de ba-

⁹³ Ovidiu, *l. c.*

⁹⁴ Fröhner, *tab.* 49.

⁹⁵ Horațiu, *Carmina.* III, 24: „Nec cultura placuit (Getis) longior annus. Defunctumque laboribus Aequali recreat sorte vicarius”.

⁹⁶ Caesar, *De bello Gallico*, VI, 22. Compără Tocilescu, *Dacia în. de Romani*, p. 372.

⁹⁷ Ammianus Marcellinus, XVI, 10, 7 „purpureis subteminibus texti circumdedere dracones, hastarum aureis gemmatisque summitatibus illigati, hiatu vasto perflabiles et ideo velut ira perciti sibilantes caudarumque volumina reliquentes in ventum”. Comp. Rösler, *Romänische Studien*, p. 55.

⁹⁷ Fröhner, *tab.* 81, și 50—51. Comp. Tocilescu, *Dacia în. de Romani*, p. 387.

laur, mai eră încă unul de stofă, patrat, pus în vârful unei cozi în formă de prapur care se vede mai totdeauna alături cu balaurul dac. Se cunoaște de pe întrebuințarea acestor semne că armata Dacilor eră împărțită în oarecari corpuri, că deci eră o armată organizată și nu numai o grămadă nedeosebită, de luptători.

Această armată cunoștea însă și oarecari mișcări determinate, provocate în mijlocul yuetului bătăliei prin niște semne date de instrumente de muzică, precum eră tuba, un fel de bucium drept, lung și mare; buciumul propriu zis sau răsrânt cu cornul îndoit în formă de semicerc, împodobit la deschizătura lui prin un cap de balaur sau de alt animal ⁹⁸.

Armele lor erau următoarele :

Acele pentru atac constau din arme tăietoare și aruncătoare. Cele dintâiu numărau :

a) Sabia îndoită la vârf, uneori în forma unei secere, arma națională a Geto-Dacilor, de care am pomenit mai sus și care eră moștenită dela Perși ⁹⁹.

b) Spada lungă și dreaptă, adeseori cu o teacă frumos lucrată în ornamente, care se vede cu deosebire la șefii pileați ¹⁰⁰.

c) Sabia scurtă, dreaptă și cu două tăiușuri, în formă de pumnal pe care Dacii par a o fi împrumutat dela Romani care ei înșii o introduseseră dela Spanioli ¹⁰¹.

d) Lancea lungă, cu coada de lemn iar vârful de bronz sau de fier ¹⁰².

Dintre cele aruncătoare aflăm :

a) Sulița, o lance mai scurtă, pentru aruncat (javelot) cu mâna sau balista, o mașină de aruncat ¹⁰³.

b) Arcul, arma națională a Sciților, și chiar a Geților în timpurile mai vechi, rămâne totdeauna în întrebuințare la Daci. Săgețile se purtau în o tolă atârnată la spate; adeseori tolbele erau frumos săpate ¹⁰⁴.

c) Praștia cu care aruncau pietre sau plumbi ascuțiți la ambele capete ¹⁰⁵.

Afară de aceste două feluri de arme ofensive, Dacii mai purtau topoare, ciomege și măciuci ¹⁰⁶.

⁹⁸ Vezi aceste instrumente muzicale în Fröhner, *tab.* 3—25.

⁹⁹ Fröhner, *tab.* 91—93; Mai toate medaliile antice, care reproduc în alegorie figura Daciei, o reprezintă ținând în mână cuțitul îndoit. Ekhel, *Doctrina nummorum veterum*, VII, pag. 243.

¹⁰⁰ Fröhner, *tab.* 48.

¹⁰¹ Fröhner, *tab.* 49 și 66—67.

¹⁰² Fröhner, *tab.* 97—99.

¹⁰³ Fröhner, *tab.* 47—50.

¹⁰⁴ Fröhner, *tab.* 123—124.

¹⁰⁵ Fröhner, *tab.* 91—93.

¹⁰⁶ Fröhner, *tab.* 4—23, 53—54.

Armele de apărare ale Dacilor constau din :

a) Scutul (παρμα Geților), de formă ovală, împodobit cu deosebite figuri sau flori ¹⁰⁷.

Cavalerie înzăoată.

b) Casca, care pare totuși a fi servit numai clasei de sus a nobililor, de oarece pe oamenii de rând îi vedem pretutindeni luptând cu capul gol. Că trebuia să fi fost întrebuințate și căștile în armata dacă, se vede depe aceea că, între trofee luate de Romani dela Daci, se află și căști ¹⁰⁸.

¹⁰⁷ Fröhner, *tab.* 165—166.

¹⁰⁸ Fröhner, *tab.* 3—23 și 107.

c) Lorica, sau cămașa de zale, compusă din verigi de fier care se purtă pe trup de către călăreți¹⁰⁹.

d) Zeaua complectă care acoperea tot corpul, precum se vede la unii călăreți, ai căror cai sunt deasemenea îmbrăcați.¹¹⁰

Dacii cunoșteau însă și arta de a întări orașele sau lagărele lor precum și acea de a silui întăriturile văjmașilor.

La întăriturile ridicate de Daci se pot deosebi două sisteme: unul național, dac; altul învățat dela meșterii romani atrași în Dacia prin Decebal. Sistemul dac constă în înconjurarea locului ce eră de întărit, cu un zid construit din mari bârne de lemn, așezate cruș, orizontal și vertical, și lăsând între ele spații umplute cu mari bolovani de piatră, construcție în totul asemănătoare zidurilor dela Avaricum (Bourgés) în Galia, care sunt descrise de Cesar. Asupra lor observă marele general și scriitor roman că „această lucrare nefiind lipsită de oarecare formă și varietate, alternând bârnilor și pietrele, care și păstrează fiecare rândurile lor prin linii drepte, este încă foarte potrivită și de folos pentru apărarea cetăților, fiindcă și piatra o apără de foc și lemnul de berbece, și fiind legate adeseori pe dinăuntru prin bârne de aproape 40 de picioare, nu poate nici să se rupă, nici să se despică¹¹¹.

Aceste întărituri sunt îndeobște încunjurate și de un șanț, peste care duce un podeț ce se poate ridica¹¹².

Întăriturile construite după sistemul roman, constau din lagăre întărite, patrate sau dreptunghiulare, construite din pietre cioplite, cu patru sau mai multe porți, cu șanțuri, valuri și propugnaculum roman¹¹³.

La atacul precăt și la apărarea cetăților, Dacii întrebuițau aproape aceleași mijloace ce se văd puse în lucrare și de Romani și care constituiau oarecum zestrea comună a mecanice de războiu a popoarelor vechi. La asediu se întrebuițau berbecele, o bârnă lungă și puternică de lemn, prevăzută la capul cu care lovea cu un cap de berbece de fier și care, purtat de mai mulți oameni, prin repetate lovituri date în zid, producea o spărtură¹¹⁴.

Pe când Romanii aduseseră această mașină de războiu la mare desăvârșire, punând-o sub un acoperemânt care apără pe cei ce o purtau, prevăzând-o cu roate, așa că se putea mișca cu mai mare ușurință, apoi atârând berbecele de niște otgoane cari făceau ca loviturile lui să aibă mai mare putere¹¹⁵, la Daci

¹⁰⁹ Fröhner, *tab.* 3—25 și 47—50.

¹¹⁰ *tab.* 61—62.

¹¹¹ Caesar, *De bello Gallico*, VII, 23

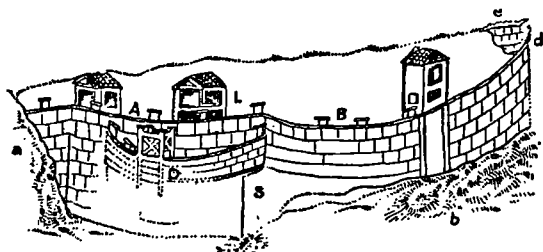
¹¹² Vezi fortificații de aceste în Fröhner, *tab.* 145—151 și 50—51.

¹¹³ Propugnaculum eră un fel de construcție ridicată deasupra porții care slujiă pentru apărarea intrării. Vezi Fröhner, *tab.* 123—124.

¹¹⁴ Isidor, *Origines*, XVIII, 11: „Arboris caput ferro vestitur eaque suspensa funibus multorum manu ad murum impellitur”.

¹¹⁵ Lucanus, *Pharsala*, I, 383: „Aries actus lacertis”.

această unealtă de războiu rămăsese în formă ei primitivă, purtată de mâni. Mijloacele mecanice, întrebuințate de Romani făceau cu puțință întocmirea ei în mărimi uriașe. Așa la asediul Cartaginei, lucră un berbec de 200 de picioare de lung, care eră mănuit de 3000 de oameni ¹¹⁶. Despre toate acestea se vede că Dacii n'aveau nici o idee și lucrul se înțelege ușor, cum de ei nu putuseră introduce asemenea înnoiri în vechiul lor sistem, deși Romanii aduși de ei, după încheierea tratatului cu Domițian, ar fi putut să'i învețe aceste meșteșuguri. Timpul de când meșterii și instructorii romani începuseră a veni în Dacia eră prea scurt, abia vre o 12 ani, căci tratatul cu Domițian se încheiase în 89 d. Hr., și la Daci fiind totul de transformat după sistemul roman, le lipsise timpul pentru a învăța toate. Apoi fără îndoială că Dacii, având deocamdată de scop de a se întări pentru împotrivire, nu aveau așa de neapărată trebuință de a'si construi

Cetatea dacă după sistemul roman.

instrumentele de asediu, necrezând ei că vor avea nevoie ba încă așa de curând, a lua întărituri dușmane ridicate în propria lor țară. De aceea pe când sistemul întăriturilor romane se vede aplicat la cetățile dace, mașinele întrebuințate de Romani nu se văd a le fi fost cunoscute în aceeași măsură.

Nu se știe dacă Dacii cunoșteau și celelalte unelte întrebuințate la Romani pentru baterea cetăților, precum fâlcile murale, un soi de instrumente cari slujiau spre a scoate pietrele din ziduri; terebrele, un fel de berbeci care, în loc de cap de animal, spre a lovi, se sfârșia cu un vârf ascuțit spre a găuri zidul; turnurile mișcătoare și altele mai multe.

Ca mijloace de apărare contra asediului cetăților lor de Romani, Dacii întrebuințau fără îndoială mașinile acelea ce aruncau pietre foarte grele, asupra asediatorilor, mașini numite la Romani *baliste* sau *catapulte*. Astfel se văd pe Columna lui Traian doi soldați daci, încărcând niște asemenea arcuri mecanice ¹¹⁷, deși este probabil că la Daci aceste mașini nu ajunseseră nici la

¹¹⁶ Appianus, *De rebus punicis*, XCVIII. Comp. Polybius, IX, 41.

¹¹⁷ Fröhner, *tab.* 91—93.

desăvârșirea, nici la efectul cel covârșitor ce-l aveau în armata romană. Pe zidurile Sarmisagetuzei se mai văd un fel de instrumente a căror natură încă nu a fost determinată. Unele din ele constau din niște forme ovale înșirate pe un drug de lemn; altele sunt un fel de cară cu trei roți, înarmate cu niște seceri și sulii care probabil se puneau în mișcare odată cu învârtirea roților și, aruncate asupra dușmanului, aduceau desordinea în rândurile sale. De acestea fuseseră probabil carăle acelea pe care Geții le aruncaseră asupra lui Alexandru cel Mare din piscurile Hemului ¹¹⁸. Pentru a apăra mai ales întăriturile cetăților, se construiau înaintea porților niște movili înalte făcute din pământ întărit prin legături de nuiiele (fașine) precum și prin bârne. Un asemenea *agger* se vede lângă zidurile capitalei regatului dac ¹¹⁹. Romanii întrebuițau însă aceste metereze și pentru a închide o cetate dușmană, reducând-o prin foame, precum puneau în lucrare catapultele cu care bombardau cetatea. Este probabil că Dacii întrebuițau și alte mijloace de apărare pe lângă catapulte, precum smoală aprinsă și alte materii arzânde pe cari le aruncau asupra încunjurătorilor.

Din toate cele spuse rezultă, că Dacii deprinseseră, dela înaintata artă militară romană, mai multe mijloace de luptă, fie pentru atac, fie pentru împotrivire; că ei în scurt timp aduseseră organizarea lor militară la un grad de dezvoltare într'adevăr neașteptat care îi puse în stare a lupta contra Romanilor cu o vâjnă neasemănată.

Astfel eră acest popor, Geto-Dacii. Plini de energia barbară a rasei lor, oțeliți prin credința în nemurire, uniți într'un corp mare și compact, într'o poziție din cele mai tari atât pentru atac cât și pentru apărare, cu mintea lor ageră, predispusă pentru primirea civilizației pe care însuși dușmanii lor firești se însărcinau să le-o comunice, ei deveniseră pentru stăpânii lumii o primejdie din cele mai mari, și dacă nu ar fi luat un Traian în mână conducerea destinelor poporului roman, apoi este de crezut că, în loc de a vedea pe Romani mergând asupra Sarmisegetuzei, am fi aflat pe Daci apucând drumul către cetatea eternă.

¹¹⁸ Arrianus, *De exped. Alex.*, I, 1.

¹¹⁹ Fröhner, *tab.* 151—152.

IV.

LUPTELE DACILOR CU ROMANII

1. ÎNAINTE DE TRAIAN.

Dacii în desbinare. — Să trecem la expunerea seriei istorice care aduse popoarele din Dacia sub stăpânirea romană.

După ce poporul roman cuceră Macedonia la anul 146 în. de Hr. și o prefăcă în provincie, el caută să-și întărească stăpânirea acestei țări pe care o biruise după un șir întreg de cele mai crâncene lupte. Pentru a ajunge la pacificarea noii lor agonisite, trebuiau numai decât să liniștească triburile barbare, de același neam cu Macedonenii cari, după firea lor prădătoare, neliniștiau provincia romană. Ei întreprinseseră supunerea popoarelor tracice „cari nu se mulțămiau numai de a năvăli în provinciile mai apropiate, Tesalia și Dalmația, ci veniau până lângă Marea Adriatică,”¹ Poporul roman încercă și el blestemul popoarelor cuceritoare, de a nu mai găsi răgaz și odihnă pe lungul câmp al izbânzilor lor. Un războiu atrage pe un altul; cucerirea unui popor cere numai decât supunerea celui ce se află îndărătul lui, și așa din cucerire în cucerire se tot lățește împărăția lui, slăbindu-se în proporție puterea de coeziune ce ține la un loc mădularele sale, Energia lui, consumându-se în lupte necurmăte, vine un moment unde legătura internă se sfărâmă, și corpul cel mare desmembrat, se desface iarăși în elementele primordiale din care el se alcătuisese. Aceasta a fost și va fi istoria tuturor popoarelor ce nu s’au mulțămît cu granițele firești ale țării și neamului pe care natura le-au însemnat desvoltărei lor.

Macedonia fusese, ca țară mai civilizată, întotdeauna expusă loviturilor popoarelor barbare cari, stând la nordul Dunărei, adăposteau mai cu ușurință aici prăzile lor. Romanii, pentru a apăra stăpânirea lor din peninsula Balcanului, sunt nevoiți să întâmpine în mai multe rânduri oardele barbare ce se revărsau de peste Istru, ca un potop, peste frumoasele țări dela sudul Hemului. Astfel îi găsim de mai multe ori în luptă cu Bastarnii,

¹ Aeneus Florus, *Epitome*, III, 5.

și Scordistii, unul popor german, celalalt celt, care și aveau locuințele la nordul fluviului²; nu mai puțin și cu Tribalii cari, deși originari din sudul Dunărei (de prin Serbia de astăzi), trecuseră mai toți, împinși de niște popoare ilirice, la Geți pe malul stâng al Istrului³. Într'un rând vedem pe Romani apropiindu-se iarăș de acest fluviu, sub consulul Curio în anul 89 în. de Hr. și venind în fața Daciei, în care însă nu îndrăznesc să treacă, temându-se de întunecimea pădurilor ei⁴.

Dintre toate popoarele prădătoare dela nordul Dunărei, nici unul nu eră așa de periculos ca Dacii, mai ales de când ei se organizaseră în un corp puternic sub regele lor Boerebiste. Ei întreprind excursii prădănice până prin Iliria, Tracia și chiar în Macedonia⁵; Cesar se gândia a porni împotriva lor, când muri sub cuțitul senatorilor (44 în. de Hr.)⁶.

Murind însă Boerebiste, împărăția lui prea timpuriu încheată din elemente deosebite, nealipite unul de altul prin nici o legătură, se desface în patru părți, cum am văzut mai sus.

Moartea lui Cesar aruncând imperiul Roman iarăși în groazele războiului civil, Dacii reîncep pustiirea provinciilor romane. Totuși găsim pe Daci că astădată caută să dobândească nu numai pradă, ci și foloase politice. Innainte încă de izbucnirea luptei între Octavian și Antonius, Dacii trimit soli la Octavian oferindu-i ajutorul lor. Neîmpăcându-se cu el, Dacii se pleacă în partea lui Antonius⁷, pe când Octavian știe să câștige pe Geți în folosul lui. Se vorbea chiar prin Roma de o îndoită încuscrire între regele Geților Cotiso și împăratul roman, fiecare din ei având să iee de soție pe fiica celuilalt, încât să și devină mutual socri și gineri⁸. Nu știm de erau serioase aceste planuri matrimoniale. Se adeverește însă alianța Dacilor și a Geților cu câte unul in cei doi rivali pentru omnipotență, în Roma; o politică de desbinare, care se explică din dușmănia în care trebuia să trăiască triburile Daciei, după despărțirea lor. In zadar căutase *Roles* sau *Oroles*, regele unui trib al Geților, a face să înțeleagă neamurile poporului său, că ar trebui să se uniască cu toții contra dușmanului comun; în zadar ilustrase el chiar sfatul său prin un exemplu viu, asmuțând doi câni unul asupra altuia și dând drumul unui lup înna-ntea lor, în momentul când se mâncau mai tare. Câinii încetară lupta lor și se luară după lup⁹. Deși morala acestei fabule în

² Eutropius, IV, 27.

³ Appianus, *Illiricum*, 3.

⁴ Florus *Epitome*, III, 5: „Curio Dacia tenus venit; sed tenebras sal-tuum expavit”.

⁵ Strabo, VII, 3 5 11: «ἤδη δὲ καὶ Πρώμασις φοβερός τῇ διαβαίνων ἀδελῶς τὸν Ἰστρον καὶ τὴν Θράκην λεηλατῶν μέχρι Μακεδονίας καὶ τῆς Ἰλλυριῶν».

⁶ Suetonius, *Iul. Caes.*, XLIV: „Dacos qui se in Pontum et Thraciam effuderant coercere...mors praevenit”.

⁷ Dio Cassius, LI, 22.

⁸ Suetonius, *Aug.* LXIII.

⁹ Frontinus, I, 11.

acțiune eră învederată, Geții și cu Dacii stăruiră în îmbucătățirea lor.

Dacii anume sub regele lor *Dicomes* și cu Bastarnii mergând în ajutorul lui Antonius, atacă Tracia în care Octavian câștigase ca aliați pe tribul Denteleților, între Nestus și Strimon ¹⁰. Octavian trimite în ajutorul aliaților săi pe Marcus Licinius Crassus care se puse în legătură cu acel Oroles, regele Geților. Acesta, după ce încercase înzadar unirea între Geto-Daci, se dăduse în partea lui Octavian. Crassus bate, cu ajutorul lui, pe Daci și pe Bastarni și îi respinge peste Dunăre. Pe când îi fugărea prin Moesia către Dunăre, Crassus aruncă mrejele sale și prinde în clientela romană mai multe triburi din popoarele trace ce se aflau aici, cele mai multe Geți ce nu trecuseră încă Dunărea. Când se întorcea Crassus înapoi din expediția lui, niște popoare din Tracia pe care el le credea prietene, atacă pe neașteptate armata lui și îi răpesc cea mai mare parte din prada făcută. Asemenea purtare dușmănească a triburilor trace aduce o îngreuiare a poziției în care ele se aflau față de Romani.

După cât se vede însă nu numai Geții și cu Dacii erau desbinați în politica ce o urmau cu Romanii, ci chiar Geții însuși erau despărțiți în mai multe triburi dușmane unul altuia, căci vedem pe regele get Oroles, aliatul lui Octavian, cerând ajutorul lui Crassus contra unui alt cap get *Dapix*. Crassus răspunzând la chemarea lui Oroles, închide pe Dapix în o cetate și o face să capituleze prin trădarea unui Elin, când atunci Dapix cu ai săi se sinucid cu toții. Căderea marei nații a Tracilor sub Romani se explică mai ales din aceste certe și dușmăanii launtrice care nu numai că îi împiedecaseră de a se uni într'un corp înaintea primejdiei, dar provocaseră chiar pe Romani a se amesteca în luptele lor, slăbindu-se ei mutual pentru folosul poporului rege. Astfel se adevărește prin aceste desbinări, față cu cucerirea romană, observația făcută încă de Herodot asupra acestei mare dar frământat popor care, dacă ar fi fost unit într'un singur corp, ar fi fost una din națiile cele mai puternice ale pământului, dar ale cărui lupte și rivalități interne îi paralizau cu totul puterile ¹¹.

Crassus, cu prilejul luptei contra lui Dapix supune prin deosebite mijloace și sub deosebite forme pe toți Geții dela sudul Dunărei, anume și pe acei ce nu făceau parte din domnia lui Dapix și vine până la Genucla, oraș de lângă Dunăre, capitala unui al treilea rege get, numit *Ziraxis* ¹².

Astfel ajunsese de fapt atât Tracia cât și Moesia provincii romane, deși ele nu erau denumite oficial ca atare ¹³.

După ce August devine stăpânul imperiului roman, se ridică la Daci regele *Cotise*, altul decât regele Geților cu același

¹⁰ Plinius, *H. N.*, IV, 11. Dio Cassius, LI, 23. Plutarh. *Ant.*, XIX.

¹¹ Mai sus, p.

¹² Dio Cassius, LI, 23—26.

¹³ De aceea lipsesc ele din enumerarea provinciilor romane făcută de Dio Cassius, LIII, 12.

nume, pe care l-am văzut mai sus în vorbă de a se încuscri cu Octavian. Acest rege neliniștit atât de mult pe Romani, trecând mai ales în Moesia peste Dunărea înghețată, încât una din grijile de căpetenie ale Romanilor pe acel timp eră : „Ce se mai aude de Daci” ? ¹⁴ August trimite pe Lentulus care îl gonește pe cealaltă răpă. Romanii atunci se fericesc a fi răpus armata lui Cotiso și a fi ucis trei capi de ai Dacilor, între cari poate eră și Cotiso ¹⁵.

Fiind însă că Romanii tot pe timpul lui August prefac și Panonia în provincie romană (15 în. de Hr.—6 d. Hr.), apoi imperiul roman deveni prin două părți expus loviturilor poporului dac, și ei, alegându’și țărâmul de operație, după cum una sau alta din aceste provincii erau mai lipsite de armată de apărare, deveniau pe fiecare zi mai îndrăzneți în loviturile lor. Romanii îi atacă într’un rând chiar peste Dunăre, prin Aelius Catus, și strămută pe răpa dreaptă a fluviului vreo 50.000 de oameni cari dispar curând în sinul neamurilor de aceeași rasă ce locuiau aici. Strămutarea o făcuse spre a spori numărul populației transdanubiene, după cum vom vedea mai jos ¹⁶.

În anu 6 d. Hr. se revoltă însă popoarele panonice și acele din Dalmația, și pe când prefectul Moesiei Cecina Severus eră ocupat cu combaterea lor, Dacii, Geții și Sarmații năvăliseră în Moesia. Ovidiu, care tocmai pe atunci fusese sargunuit la Tomi ¹⁷, descrie după însuș a lui vedere incursiile lor :

„Atuncea dar când Pontul și Dunărea spumândă
De iarnă îmbrățișate prind peliță de ghiță
Pe-a Istrului lucioasă și măturată cale
Călări pe cai sălbateci vrăjmașii vin încoace
Vestind a lor sosire săgețile ce zboară
Și rămânând drept urmă pământul despoiat.
Țăranii fug departe lăsând câmpia pradă.
Și barbarul răpește puțină-i avuție
Tot ce putea să strângă săteanul prin sudoare
Și carele și turma și sărăcia-i toată.
Apoi pe robi îi leagă cu mânila la spate ;
Se duc, se duc sârmanli, privind cu disperare
În urma lor ogoare ce nu or să mai vadă,
Și focul ce se ’nalță din șubrede colibe ;
Căci barbarul aprinde, doboară, mistuește
Tot ce nu poate duce, tot ce nu vra să ducă,
Și stoluri de victime cad moarte sub săgeata
În vârf încârligată, al cărui fer subsese
Din ierburi ucigașe un suc înveninat”¹⁸.

¹⁴ Horatius, *Satirae*, II, 6. v. 53 :

„Quicumque obvisus est me consulit : o bone nam te
Scire, deos quoniam proprius contingis, oportet
Num quid de Dacis audist” ?

¹⁵ Suetonius, *Aug.* XXI.

¹⁶ Vezi mai jos nota 24 și Strabo, VII, 3, 5 10.

¹⁷ Cel mai mulți pun Tomi în locul unde este acum Constanța în Dobrogea. Este însă curios că lângă Akermann sau Cetatea Albă există un lac care a purtat în timpurile mai vechi numele de *lacul Ovidiului*.

¹⁸ După frumoasă traducere a lui Hasdeu din Ponticele lui Ovidiu, *Istoria critică*, p. 218.

Această descriere admirabilă reînvie în chip plastic scenele de groază ce se petreceau la năvălirea barbarilor de peste Dunăre, și cu toate că înspre Tomi vor fi trecut mai ales Geții și Iazigii, nu trebuie să credem că aspectul și purtarea Dacilor să fi fost mai puțin înfricoșată.

După ce Romanii înăbușe această răscoală amenințătoare, ei ieau măsura prea înțeleaptă de a declara în mod oficial Moesia drept provincie romană, a căreia întâiu proprietar se găsește amintit în anul 15 d. Hr.¹⁹. Fiindcă Dacii începuseră a ataca Moesia, Tiberiu, fiul vitreg al lui August, lovește și biruește tribul dac al Apulilor²⁰. Malurile Dunărei sunt întărite prin o mulțime de castele și se așează în ele puternice garnizoane. Părților sudice ale peninsulei, adică Traciei proprii, îi lasă Romanii încă pentru câțva timp o autonomie amăgitoare sub principii indigeni cari, fiind însă în deplină atârnare de Romani, aceștia trăgeau folosul că stăpâniau țara fără a ține în ea o armată²¹. Răscoala Odrișilor, înăbușită prin consulul Sabinus în anul 26 d. Hr., aduce prefacerea și a Traciei în provincie romană²².

Pe timpul ultimilor ani ai domniei lui August, el trimite pe Lentulus contra Dacilor. Florus istoricul spune asupra acestei expediții că „Dacii ar locui munții și că de câte ori Dunărea își unește malurile prin ger, ei obișnuiesc a incurge și a pustii vecinătățile fluviului. Lui Caesar August i s'a părut că această gintă este greu de răpus. Trimițând deci pe Lentulus, i-a respins pe râpa cealaltă; de ceastalaltă parte a făcut întărituri, așa că dacă Dacii nu au fost chiar învinși, cel puțin au fost îndepărțați. Această întărire este începutul limesului dunărean de care pomeneste Sextus Rufus²³.

Până pe timpul lui Vespasian (69—79), Dacii urmează înaintea a neliniști provinciile romane așezate pe malul drept al Dunării, ceea ce împinge pe acest împărat a repetă operația executată cu câțiva ani mai înainte, de Aelius Catus. Aname proprietarul Moesiei, M. Plautius, mai strămută încă vreo sută de mii de Geți depe malul stâng al Dunărei pe acel drept. O inscripție a timpului său ne spune că „legatul proprietarului Moesiei a transportat aici mai mult de o sută de mii dintre transdanubieni, spre a plăti dărilor, cu femeile, copiii, principii și regii

¹⁹ Appianus, III, 30. Tacitus, *Annales*, I, 80.

²⁰ *Consolatio ad Liviam* de poetul Peda Albinovanus: „Danuvius que ripa et Dacius orbe remoto Appulus (huic hosti perbreve Pontus iter)” citat de D-na Virginia Vaschide, *Conquête de la Dacie*, 1903, p. 2.

²¹ Dio Cassius, LIV, 20. Tacitus, *Ann.*, II, 67.

²² Tacitus, *Ann.* III. 39; IV, 46.

²³ Florus, *Eptome*, IV, 12. Sextus Rufus, *De Victoriis*, adus de D-na Vaschide, în lucrarea citată.

lor, a înăbușit revolta Sarmaților orientali, a pus în libertate pe fiii regilor Bastarnilor și a Roxolanilor precum și pe fratele celui al Dacilor și a luat ostatici dela ei. Pentru toate acestea, a fost onorat cu ornamentele triumfului de către Vespasianus”²⁴. Din această inscripție culegem mai multe știri importante : întâiu că Romanii voiau să îndesească populația Moesiei, deșertată neconținut prin emigrarea Geților către partea liberă a poporului lor, la nordul Dunărei, din care cauză inscripția mărturisește că transferarea populației gete la sudul Dunărei se făcuse spre a o pune să plătească dări. Al doilea că și la nordul Dunărei, ca și la sudul ei, Geții erau împărțiți în o mulțime de triburi, cu regii lor deosebiți, și numărul acestora trebuie să fie fost indestul de mare, de oarece se găsesc mai mulți regi în o sută de mii de oameni. În sfârșit din faptul că Plautius eliberează pe fratele regelui dac din mâinile Geților, se vede că desbinarea acestor două popoare, întâmplată după moartea lui Boerebiste, ținea încă cea ce se vede și din mulțimea triburilor în cari Geții, probabil și Dacii, erau împărțiți.

Dacii uniți. — Până acuma Dacii îndrăzniseră a înfruntă în repetite rânduri pajurile romane, uneori chiar nu fără izbândă. Împărțiți însă și desbinați în mai multe triburi, ei nu puteau să și manifesteze toată puterea de care erau plini. Le lipsia apoi omul care să știe a trage din puterile lor tot folosul putincios ; lipsia artistul care să scoată din darabul de marmură, greoiu și inform, minunata statuie. Pe timpul lui Domițian se suise pe tronul Dacilor, un om de o puternică fire, *Decebal*, cedându-i-se de bună-voie domnia de către predecesorul său *Duras*, precum lui Traian i-o trecuse Nerva. Cu măiestrie îl zugrăvește Dio Cassius în puține trăsături : „Priceput în cunoștința războiului și dibaciu în mănuierea lui, înțelegând când trebuia să lovească și când să se retragă, meșter în așternerea curselor și iute la faptă, știutor atât a se folosi de izbândă cât și a îndreptă înfrângerea suferită, el deveni pentru mult timp un protivnic periculos poporului roman”²⁵.

Decebal se convinse în curând că pentru a se putea măsură cu stăpânii lumii, avea nevoie mai ales de două lucruri : întâiu să pună pe poporul său prin cultură, în stare de a luptă cu cultura romană ; apoi să uniască cât se poate mai multe din popoarele barbare în contra amenințătoarei stăpâniri romane. Pentru a îndeplini condiția dintâiu, el începe a atrage meșteri și dezertori

²⁴ Orelli, *Collectio inscriptionum latinarum selectarum amplissima*, 1838, No. 750.

²⁵ Dio Cassius, LXVII, 6.

romani în statul său ²⁶; pentru a realiza cerința a doua, el se pune în legături cu Sarmații, Bastarnii, Roxolanii, până și cu îndepărtatii Parți, cu regele cărora Pacorus el intră în tratări de alianță ²⁷. Popoarele acele ce nu se puteau hotări a se îndușmăni cu Romanii, precum Quazii și Marcomanii, îi înduplecă cel puțin a păzi neutralitatea ²⁸.

Pe când la Daci se arată un om de asemenea vârtute, pe tronul Imperiului Roman lănceziă un despot slab și desfrânat, nerăbdător la muncă, cu inima fricoasă, iubind a se preumblă mai mult prin orașe decât a stă în lagăre, a fi purtat în lectică decât a se urcă pe cal, ași purta războaiele prin generali, iar el a zăbovi în trândăvie. Imperiul Roman eră mare, dar regele său mic; acela al Dacilor restrâns însă condus de un geniu. Se compensau deci pozițiile ambilor luptători; ba chiar cumpăna se plecă în favoarea barbarului.

Decebal, după ce își pregătește puterile sale, atacă cu bărbăție provincia Moesia în anul 86 d. Hr. Legatul lui Domițian, *Oppius Sabinus*, este bătut și ucis. Dacii pustiază toată provincia și ocupă mai multe castele și cetăți ²⁹. Domițian atunci formează planul de a se pune el însuși în fruntea armatei. Ajuns însă în Moesia el se căi de gândul ce-l avuse și trimite împotriva Dacilor pe prefectul pretoriului, *Cornelius Fuscus*, iar el așteaptă într'un oraș mai retras rezultatul ciocnirii. Fuscus, general renumit, deși cam stricat prin luxul timpului ³⁰, crezându-se neînvins în capul frumoasei sale armate, trece Dunărea în Dacia; este însă cumplit bătut, ucis, mare parte din armata lui prinsă—rezultatul cel mai folositor al luptei pentru Decebal—și mai multe semne militare cad în mâinile Dacilor. Fuscus este îngropat în o pădure din Dacia ³¹. Domițian o rupse de fugă îndată, la prima veste a nenorocirii, și Moesia rămânând fără apărare, este cumplit devastată de Daci. *Tettius Iulianus*, un alt general roman, aleargă în ajutorul provinciei și Decebal, slăbit prin însuși victoriile sale, este nevoit să se retragă peste Dunăre. Iulianus, după ce introduce o aspră disciplină în trupele sale, trece el acuma fluviul

²⁶ Dio Cassius, LXVIII, 9, în condițiile păcii încheiate între Traian și Decebal, la sfârșitul întâiului războiu dacic, spune că Decebal să nu mai întrebuințeze nici un militar din limitele imperiului roman, căci el ar fi obișnuit ași procura pe mulți dintre cei mai buni, câștigându-i prin deosebite mijloace: «μητε στρατιώτη τιλ ἐκ τῆς τῶν Ῥωμαίων ἀρχῆς χρῆσθαι τοὺς γὰρ πλείστοις τοὺς τε ἀρίστους ἐκείθιν ἀναπειθῶν προσηκοιέτο».

²⁷ Martialis, *Egigr.*, IV, 26.

²⁸ Dio Cassius, LXVII, 7.

²⁹ Suetonius, *Domitianus*, 6.

³⁰ Tacitus, *Ann.*, III, 4 și 12. Juvenalis, *Sat.*, IV, 112.

³¹ Martialis, *Epigr.*, VI, 76. O inscripție din Perinthus, (C. I. L, III, 7397), în Tracia arată pe un centurion M. Iulius Avitus ca având primită o mulțumită pentru că luptase contra Dacilor. Notiță luată din D-na Vaschide, *La conquête de la Dacie*, p. 28.

în țara Dacilor și bate pe Decebal la *Tapae*, ucigându-i un mare număr de oameni. Vezinas profetul de pe acel timp al Dacilor, pentru a scăpa de prinoare, se preface mort și fuge noaptea de pe câmpul de bătaie. Se zice că Decebal, pentru a împiedeca pe Romani de a înainta către Sarmisagetuza, ar fi tăiat o pădure la înălțimea unui stat de om și ar fi îmbrăcat trunchiurile cu haine și arme, astfel că închipuiau ca o mare armată care ar fi înșălat pe Romani ³².

Domițian însă voind să pedepsească pe Quazi și pe Marco-mani, pentru că nu ar fi voit să-i dea ajutor contra Dacilor, către care ei însă se obligaseră a păzi neutralitatea, este bătut cumplit de aceste popoare și nu se poate folosi de izbânda reputată asupra Dacilor. El trimite deci soli acestora, propunându-le pacea. Decebal, deși fusese învins, cunoscând însă poziția Romanilor, le impune niște condiții cu totul defavorabile lor și folositoare pentru el. Cea mai însemnată eră aceea despre care am amintit și mai sus, că Romanii să procure Dacilor instructori și ingineri militari precum și tot felul de meșteri, prefăcând astfel în o obligație din partea Romanilor sistemul pus și până atunci în lucrare de el, de a civiliza pe barbarul său popor prin cultura romană. Mai dobândește regele Dacilor și un tribut anual, care și ascundeă rușinoasa lui ființă sub titlul de prezent. Domițian, făcând totuși pe marele și pe învingătorul, încoronează pe Diegis fratele lui Decebal — căci acesta nu vroise să vie în persoană — cu o diademă, dându-i puterea de a domni asupra Dacilor și lăsând acestora munții lor din înalta sa milostivire ³³. El trimite la Roma niște soli ai lui Decebal, cu o scrisoare foarte umilită din partea acestuia, care însă fusese plăzduită de împăratul Roman, serbează un triumf îndoit asupra Quazilor și a Dacilor, iar pentru Sarmați depune o cunună de laur în templul lui Jupiter Capitolinus.

Cât de grabnic fusese norocul Dacilor la suiş, mai iute și prăpăstios fu el la coboriş; căci pe când Decebal credea că și-a ajuns ținta, de a dobândi un răgaz, în răstimpul căruia să poată a se pregăti pentru lupta hotărîtoare, se suie tocmai pe tronul Romei marele împărat *Traian*, care trebuia să războve, în modul cel mai cumplit, cumplita rușine adusă împărăției lumii.

³² Dio Cassius, 67, 10. Vom determina mai jos unde se află localitatea *Tapae*, unde Traian repurtă și el o victorie contra Dacilor. Dio Cassius arată această luptă dela *Tapae* ca întâmplată după încheierea păcii, ceea ce nu are nici un înțeles. Fără îndoială că această încurcătură în textul istoricului grec trebuie pusă pe socoteala epitomatorului său Xiphilinus. Istoricul roman Suetonius, *Dom.* 6, restabilește cum se cuvine timpul când s'a întâmplat lupta.

³³ Martial, *Epigr.*, VI, 10. Asupra încheierii acestei păci, vezi în genere Dio Cassius, LXVII, 7.

2. INTAIA EXPEDIȚIE A LUI TRAIAN

Întâiul an al luptei. — Motivul ce împinse pe Traian la acest războiu n'a fost dorința lui de a face cuceriri nouă, cu toate că el, ca adevărat Roman, deși originar din Spania, nu va fi disprețuit izbânzile militare. El a vrut însă să scape imperiul de înjositorul tribut pe care'l plătiă Dacilor, precum și să înlăture pericolul ce creșteă pe fiecă zi contra siguranței Romanilor, prin sporirea puterii și a semeției Dacilor ³⁴.

Nu este de admis că Traian să fi întreprins în prima sa expediție un războiu de cucerire contra Dacilor, întrucât îl vedem încuviințând pacea lui Decebal, îndată ce acesta primește condițiile sale, iar el se întoarce la Roma mulțumit cu izbânda sa, și fără a fi adaos nici un nou teritoriul Imperiului Roman. Traian, om înțelept, trebuia să fi recunoscut că marginile împărăției sale erau și așa prea întinse și că eră cu totul neînțelept de a cercă să le mai lărgiască. Apoi fluviul Dunărea eră în răsărit, ca și Rinul în apus, o apă lată și adâncă, a căreia trecere eră ușor de împiedecat, încât eră nepolitic a o depăși și a împlântă pajurile romane în sinul lumii barbare. Căutase doar Romanii în zadar de a înrădăcină puterea lor de ceea parte a Rinului, și eră de temut să nu se întâmple tot astfel și la o cercare de a trece Dunărea.

Traian aveă deci drept țintă, în întâia lui expediție, numai înjosirea trufiei lui Decebal și rânduirea lui sub legea generală care domniă pe atunci în lumea politică : Imperiul Roman ca stăpân, toate popoarele ca supuse.

Știm că în a doua expediție, scopul lui Traian se schimbă cu totul ; că el plecă, din Roma chiar, cu planul bine hotărât de a reduce Dacia în provincie romană. Dar această hotărîre nu mai eră productul recei cugetări. Se amestecase în ea elementul pasional care poate predomină și asupra celor mai puternice inteligențe. Traian acuma ardeă de dorința de a pedepsi pe Daci și pe regele lor pentru necredința cu care ei se purtasera, pentru călcarea păcei jurate, și deaceea îl și auzeau adeseori jurându-se : „așa cum vreau eu să reduc Dacia în provincie romană” ³⁵. Marea inimă a lui Traian învinsese marea lui minte și neprecugetat, ascultând numai de o pornire pătimașă, plecă el la cucerirea Daciei.

Depășirea Imperiului Roman peste linia sa firească de apărare eră fără îndoială o greșeală politică, și Traian comise această greșeală. Dovada cea mai învederată că eră astfel, este faptul că abia trecuse un secol și jumătate dela cucerirea Daciei, și Romanii fură nevoiți să o părăsesacă iarăși în prada

³⁴ Dio Cassius, LXVIII, 6.

³⁵ Ammianus Marcellinus, XXIV, 8.

barbarilor, după ce tocmai Dacia fusese nada cea mai atrăgătoare care adusese pe barbari către centrul împărăției. Zemislit din o greșeală politică, poporul român trebuie să plătească și astăzi cu cele mai crunte jertfe, existența lui, aruncat aici în părțile răsăritului, departe de trunchiul cel mare al rasei latine și încunjurat de elemente străine. Dar vitalitatea lui cea extraordinară îi dădu puterea de a învinge toate greutatea, și ceea ce aproape două mii de ani de încălcări și suferinți nu a putut distruge, fără îndoială că nu este menit a pieri în acei de lumină și de civilizație în care trăim. Zemislit din o greșeală, poporul roman a îndreptat-o prin puternica sa natură, și ceea ce eră pentru Romani o poticnire, va deveni pentru orientul Europei un izvor de ordine și de propășire.

Innaintea de a pleca din Roma, Traian puse să se taie un drum în stâncile ce lungesc malul drept al Dunărei, dela Porțile de Fier în sus până la o îndepărtare de vreo sută de kilometri, cât ținea malul prăpăstios al Dunărei. Acest drum, nu prea lat, mai mult un soi de cărare, eră menit a înlesni tragerea de pe mal a șăicilor și batelurilor cu provizii pe care Traian eră să le transporte pe Dunăre în sus, din Moesia către tărâmul operațiilor. Romanii anume, după cucerirea Moesiei și a Panoniei, organizaseră două flotile pe fluviu, *classis pannonica* și *classis moesica*, flotile care aveau de scop mai ales paza trecerei Dunărei; dar fără îndoială că alături de aceste flotile de războiu, trebuiau să se afle și vase de transport. Deaceia și vedem pe Colmuna lui Traian aducându-se provizii de grâu și butoaie cu lichide: vin, oloiu, etc., cu șăicile, până la locul pe unde Romanii fac podul pentru a trece în Dacia ³⁶.

În tot cursul său, dela Columbaci în Serbia până la Orșova, Dunărea curge în un pat foarte îngust, restrâns între doi păreți de stânci verticale care iesă deadreptul din apă, pentru a se înălța uneori până la 800 de metri. Partea cea mai îngustă, strâmtoarea dela Cazane, pare a înghiți cu totul între două stânci uriașe, uriașul fluviu, care și restrânge aici lățimea numai la 150 de metri, din 1000—1500 lărgimea lui obișnuită, coborându-se adâncimea lui la mai bine de 50 de metri ³⁷. Aici în locul cel mai impunător, unde Dunărea biruiește munții, se cetește încă, pe malul sârbesc, inscripția pusă de Traian în anul 100 d. Hr. în care spune că „desfundând stâncile au deschis o cale” ³⁸.

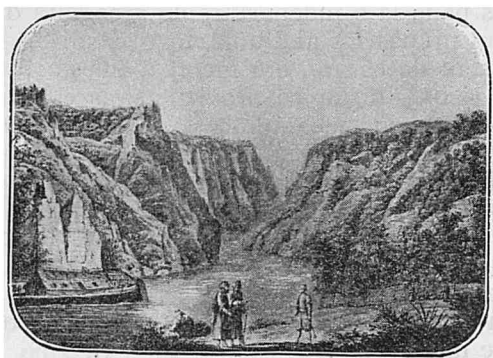
³⁶ Fröhner, *tab.*, 29—30.

³⁷ Elisée Reclus, *Nouvelle géographie universelle*, Paris 1878, III, p. 316.

³⁸ *Corpus Inscriptionum Latinarum*, III, 1, No. 1699: IMP. CAESAR DIVI NERVAE F. NERVA TRAJANUS AUG. GERM. PONTIFEX MAXIMUS TRIB. POT. IIII, PATER PATRIAE COS. III MONT... A... BU. SUP... AT... E... restituită partea din urmă astfel: montibus excisis amnibus superatis viam fecit Comp. Arneth, *Die Trajan's Inschrift in der Nähe des Eisernen Thores* Wien, 1856.

Traian pune să transporte atât din Moesia, cu ajutorul drumului arătat, singurul care făcea cu putință urcarea îndărăt a șivoiului Dunărei, cât și din Panonia, câtimi mari de provizii la Viminacium, din care face baza operațiilor sale, mai ales că în susul și în josul acestui oraș întărit se ridicau o sumă de turnuri de privighere, construite de mai înainte încă pentru paza graniței³⁹.

Traian întrebuintă la această expediție legiunile cari staționau în Moesia și Panonia și cari erau deprinse în luptele cu Dacii, cunoscând modul lor de a se bate. Nu se poate determina cu precizie numărul armatei care însoția pe Traian. Ea trebuie însă să se fi urcat la vre-o 60.000 de oameni, împreună cu trupele ajutătoare, cavaleria germană și mauretună⁴⁰. Generalii cei mai cu vază de lângă Traian erau : Licinius Sura prietenul său și

Stânca și inscripția lui Traian

acela care'i ajutase mult la adoptarea lui de către Nerva, prin urmare la împărăție, apoi Claudius Livianus, șeful cohortelor pretoriane și Lucius Quietus comandantul cavaleriei mauretane; în sfârșit unul Laberius Maximus care fu mai târziu consul la Roma.

Traian plecă la Dunăre în primăvara anului 101 d. Hr. Intr'adevăr panegiricul lui Pliniu cel tânăr, cetit în senat, în timpul celui al treilea consulat al lui Traian, în luna lui Septembrie 100, face numai alunecări la proiectele formate de împăratul contra Dacilor, fără a arăta prin nimic că războiul ar fi și început. Pliniu spune : „Dacă însă vreun rege barbar. în nebunia

³⁹ Fröhner, *tab.* 26—31.

⁴⁰ Conrad Mannert, *Res Traiani ad Danubium 'gestae*, Norimbergae, 1797, p. 20. Franke, *Zur Geschichte Traians und seiner Zeitgenossen* Quedlinburg, 1840, p. 100. Aschbach, *Die Steinerne Donaubrücke Traians*, p. 3, admite cifra de 80.000, iar Fröhner, p. XI, nota, acea de 100.000.

⁴¹ Plinius, *Panegy.*, XVI.

lui, ar merge atât de departe încât să-și atragă mânia și răzbunarea ta, într'adevăr! acela chiar dacă ar fi apărat prin interpunerea unei mări sau prin fluvii colosale sau prin munți prăpăstioși, s'ar vedea atât de curând, plecat sub curajul tău de erou, încât ar crede că munții s'au cufundat, fluviile au secat, marea a fost înghițită și că însuși pământul, nu flotele noastre s'au apropiat de el. Par'că văd în mintea mea triumful tău, îngreuiat, nu prin prada luată din provincii nici prin banii storși dela aliați, ci prin armatele dușmane și prin lanțurile regilor prinși”⁴¹. Este învederat că Pliniu țintește prin cuvintele sale pe Decebal care refuzase închinarea și supunerea către Traian.

La începutul anului 101 Traian se află încă la Roma unde luă consulatul pentru a 4-a oară. Din actele fraților Arvali se vede că împăratul plecase înaintea lui 25 Martie 101, de oarece în acea zi se fac rugăciuni pentru sănătoasa *reîntoarcere* a lui Traian⁴².

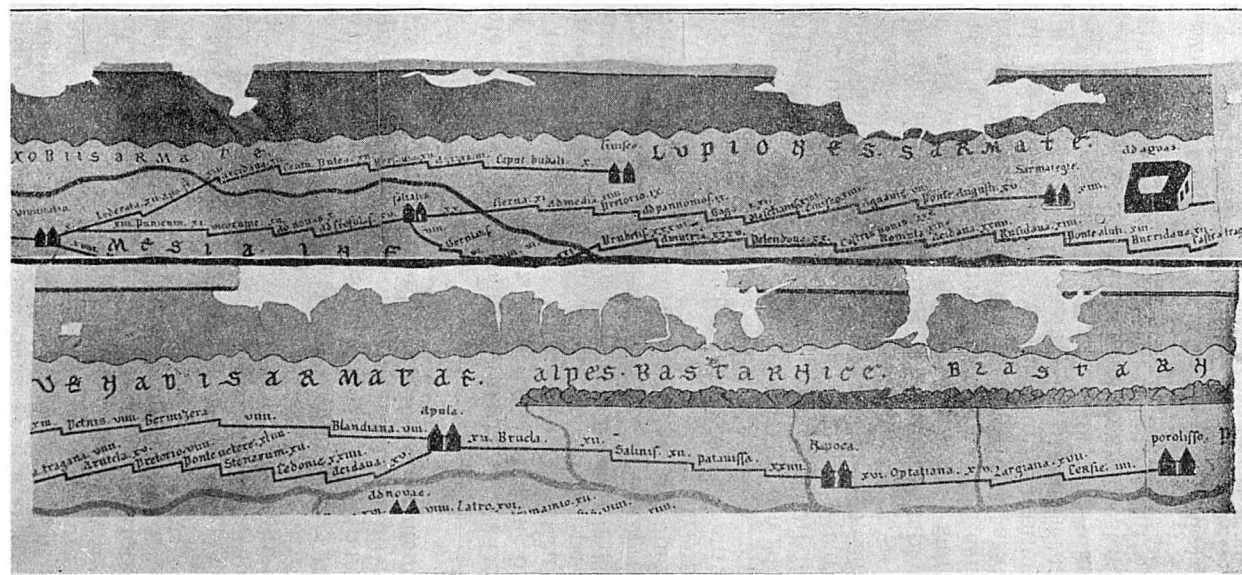
Ce cale a urmat Traian pentru a pătrunde în Dacia? Fără îndoială că a trebuit să urmeze una cunoscută și bătută care ducea din timpuri vechi dela Dunăre către centrul Daciei și anume către capitală. Aceste căi se află însemnate pe un soi de plan de distanțe rămas de pe timpul împăratului Septimius Severus și care poartă numele de *Tabula Peutingeriană* după numele învățatului german Peutinger care a descoperit-o.

Nu eră Traian să apuce peste munți și codri, prin o țară necunoscută, așa ca să adauge la greutatea războiului și acelea ale drumului. Este deci mai mult decât sigur că Traian a trebuit să urmeze una din cele trei căi cari duceau din Moesia peste Dunăre în Dacia, căile pe care se purta comerțul între aceste două țări, pe unde se înșirau orașele Daciei și cari deci trebuiau să ducă în modul cel mai direct și mai ușor către centrul Daciei, capitala ei.

Tabula Peutingeriană, făcută pe timpul împăratului Severus (193—211 d. Hr.), pe când Dacia se află sub stăpânirea romană, arată tot cele trei drumuri vechi, cari conduceau de peste Dunăre în Dacia și aceste trei drumuri sunt arătate ca trecând fluviul, cel mai apusan la Viminacium în fața orașului dac Lederata, al doilea la Saliatis în fața stațiunii Tierna și al treilea, cel mai dinspre răsărit, la Egeta în fața orașului dac Drobetis. Calea întâia, cea dela Viminacium, este arătată ca trecând prin Lederata⁴³, Arcidava, Centum-Putea, Bersovia,

⁴¹ *Bulletino dell' Instit. archeol.*, p. 118, citat de C. de la Berge, *Essai sur le règne de Trajan*, Paris, 1877, p. 39.

⁴² *Tabula Peutingeriană* așază greșit Lederata pe malul drept al Dunărei. *Novela a XI-a a împăratului Justinian* vorbește de orașele: „Recidua et Lilerata quae trans Danubium sunt”.

Drumurile din Dacia după Tabula Peutingeriană.

Azizis, Caput-Bubali și sfârșindu-se la Tibiscum. Viminacium fiind așezat la o egală îndepărtare de Panonia și de Moesia, și fiind cetate întărită, trebuia din mai multe puncte de vedere să fi fost aleasă de Traian ca loc de trecere în Dacia : mai întâiu pentru ușurința concentrării trupelor și a adunării proviziilor, apoi fiindcă ea îi oferia o puternică bază de operație care i-ar fi lipsit aiurea ; în sfârșit pentrucă eră punctul cel mai apropiat de Italia pe unde se putea ataca Dacia. Dovada însă cea mai învederată că Traian a trebuit în prima sa expediție, să intre pe această cale în Dacia, stă în aceea că, după cum vom vedea, el trece prin stațiile Tabulei Peutingeriane : Bersovia și Azizis, ceeace nu putea face decât mergând pe calea dela Lederata spre Tibiscum, singura unde se întâlnesc aceste orașe și încă imediat unul după altul. În a doua sa expediție, el trecând Dunărea pe podul de piatră dela Turnu-Severinului, ale cărui rămășiți se văd și astăzi în Dunăre, el nu avea ce căuta pe la Bersovia și Azizis care le vom vedea că erau în Banat, încât astfel vom dovedi credem pe deplin că, în prima lui expediție, Traian a trecut Dunărea la Viminacium și a intrat în Dacia pe calea cea mai apusană însemnată pe Tabula Peutingeriană.

Aici la Viminacium, astăzi satul Costolaț în Serbia, Traian puse să se arunce un pod de dubase, pentru a căruia întocmire el se folosi de o insulă ce se află în mijlocul fluviului ⁴⁴, și care există și astăzi sub numele de Ostrova. După ce Traian consultă voința zeilor și face jertfele trebuitoare, el trece podul în fruntea oștirei sale, și piciorul său este cel dintâiu al întregii armate care atinge pământul dușman.

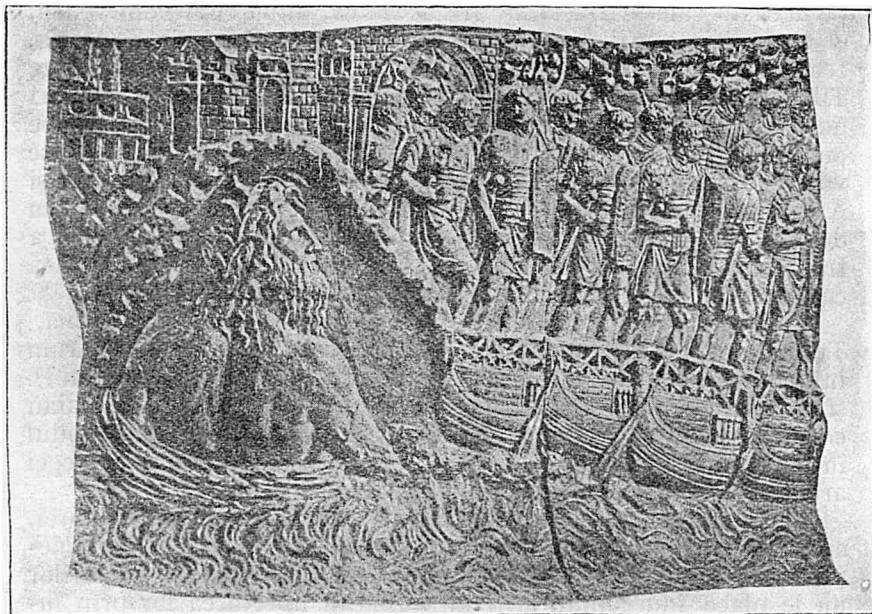
Tabloul Columnei ce reprezintă această trecere a Dunărei, arată pe zeul fluviului sub chipul unui bătrân ce stă în o peșteră, cu capul încins cu ierburi de baltă. Deși geniilor riurilor nu le place îndeocomun a fi înfrânate în libertatea lor prin lucrări omenești, bătrânul Danubiu se arată totuș binevoitor Romanilor și sprijine cu puternica lui mână podul pe care calcă legionarii lui Traian. Chipul zeului este poate cea mai frumoasă figură a întregii spirale depe Columnă ⁴⁵.

Cum calcă pământul Daciei, Traian adună în jurul său pe comandanții cei mai de frunte și ține un sfat de războiu în care hotărăște, după poziția locurilor, modul înaintării, și apucă calea care conducea către Tibiscum în linie dreaptă. Puțin timp după aceasta, el primește o solie îndestul de extraordinară. Un popor din Dacia, anume Burii, trimit lui Traian un burete colosal pe care eră scris, în limba latină, un sfat binevoitor, anume că Traian să nu strice pacea și să se întoarcă în țara lui. În dosul acestui sfat se ascundea o amenințare. Cât de mare eră

⁴⁴ Fröhner, *tab.* 31—33.

⁴⁵ Fröhner, *tab.* 31—33.

însă frica locuitorilor Daciei de numele lui Traian, se vede depe aceea că solul Burilor pierde cunoștința când ajunge în fața lui Traian și cade depe calul fără șea, pe care el venise în lagărul roman ⁴⁶. „Știau doară aceste popoare, cum spune Dio Cassius că mai înainte ele nu învinsese pe poporul roman, ci numai pe Domițian; că acum aveau de purtat războiu cu poporul roman și cu împăratul Traian care se deosebiă prin dreptatea, tăria și curătenia moravurilor sale” ⁴⁷.

Trecerea Dunărei. Zeul susține podul.

⌚ Traian era un general foarte prevăzător. Precum el își alesese o puternică bază a operațiilor sale și un loc ușor de aprovizionat, așa el nu face un pas înaintea lui în teritoriul Daciei, fără a acoperi dinapoiele sale cu lucrări de întărire. Aceste au un caracter de trăinicie de tot pronunțat, lucrate din piatră cioplită, unele din ele chiar cu ornamentări ⁴⁸.

Dacii se retrăseseră înăuntrul țării, părăsind după cât se vede cetățile lor depe lângă Dunăre, precum Lederata, Ar-

⁴⁶ Fröhner, *tab.* 36. S'a discutat mult întrebarea dacă acest tablou al Columnei reprezintă pe solul Burilor și dacă ceea ce el ține în mâni este un burete. Ammianus Marcellinus, XVII, 12, spune că tot astfel căzu și un principe Sarmat înaintea lui Constantin cel Mare.

⁴⁷ Dio Cassius, LXVIII, 6.

⁴⁸ Fröhner, *tab.* 35—37.

cidava, Centum-Putea. Ei însă căutau să cunoască mișcările și direcția pe care o luă armata romană, prin spioni, din care Romanii prind într'o zi pe unul, și îl aduc de păr, cu mâinile legate la spate, înaintea împăratului ⁴⁹. Traian ajunge la Bersovia,

Spionul dac.

trece după aceea la Aixis, sau Azizis cum este însemnată pe Tabula Peutingeriană. De aici el se îndreaptă către valea Timeșului din care trecând pe urmă în acea a Bistrei, trebuia să ajungă pe

⁴⁹ Fröhner, *tab.* 42.

o cale bătută deadreptul sub zidurile Sarmizagetzului. La *Tapae*, în acelaș loc unde și generalul Julian al lui Domițian bătuse pe Daci, întâlnește pentru întâia oară Traian pe protivnicii săi, Dacii, cari se retrăseseră din câmpie, și căutaseră aici un adăpost și o poziție strategică minunată, apărați fiind în frunte de cursul Timișului, iar cu spatele răzâmați pe munții păduroși ce se întind la nordul acestui riu și cari munți îi fereau de a fi încunjurați. Lupta ce se dădă aici fu foarte sângeroasă. Se spunea mai târziu între soldați, că ne mai ajungând pânza pentru legatul rănilor, Traian își dădă rufele lui pentru a procura carpele trebuincioase⁵⁰. Dacii fură învinși și din cauza unei furtuni ce izbucni în timpul luptei, întrucât ei cari considerau zeul furtunii ca dușmanul lor, crezuseră că și cerul venise în ajutorul Romanilor.

Să căutăm acum a determina, după localitățile de astăzi, drumul urmat de Traian până aici. În un fragment al unui gramatic latin, Priscianus, se găsește o frază, singura ce a mai rămas, din pierdutele comentarii ale lui Traian asupra războaielor dacice: „de aici am plecat la Bersovia apoi la Aixis”⁵¹. Traian, plecând dela Lederata în sus pe drumul ce duce de aici la Tibiscum, trecu prin stațiile identice denumite și puse în aceeași ordine de Tabula Peutingeriană: Bersovia și Azizis. Astăzi pentru a merge dela Costolaț către nord, trebuie să trecem peste riul *Bărsava*, afluent al Timișului. Acest riu păstrează precum se vede numele vechiului oraș dac ce eră așezat pe malurile sale⁵². Orașul dispărând s'a păstrat numai numele riului, fiind cunoscut că multe orașe poartă numele riului lângă care au fost întemeiate. Dela Bersovia Traian trecu la Aixis sau Azizis, cum îi zice Tabiula lui Peutinger și care nume pare că a fost păstrat în *Ijirișul* de astăzi așezat după riul Bărsava.

Apucând spre răsărit către Tibiscum și Sarmizagetzua, Traian întâlnește înaintea de a ajunge la Tibiscum, pe dușman la *Tapae* sau *Tăpia* dela nordul Lugoșului, așezată la baza munților și deasupra Timișului, încât înfățișă foloasele strategice pentru o poziție de apărare, pe care le-am însemnat mai sus, și pe care Dacii o aleseseră ca punctul unde să aștepte pentru prima oară ciocnirea armatelor roamne. Dela Tapae înaintea, urmând valea Timișului până la confluența Bistrei și apoi valea mărginită

⁵⁰ Dio Cassius, LXVIII, 8. Fröhner, *tab.* 47—50. Reposatul T. Antonescu, în lucrarea sa postumă *Columna lui Traian*, publicată după moartea lui de soția și colaboratoarea lui Eugenia susține că Traian ar mai fi mai atăcat pe Daci și pe calea Talias-Tsierna prin valea Cernei, ipoteză încă prin nimic adevărată, (l. c. p. 246).

⁵¹ Priscianus, VI, 13. „Inde Bērzobim, deinde Aixin processimus”.

⁵² Din punctul de vedere al limbei schimbarea vechiului *o* din *Bersovia* în *a*, *Bărsava*, este foarte firească, după cum se poate vedea din analogiile *corastra* dela latinul *colostra* și *afară* din *ad foras*. D. Onciul, „Critica lucrării mele Teoria lui Rösler”, în *Convorbiri literare*, XIX, p. 184.

de munți de ambele părți ale Bistrei, se ajunge în linie dreaptă până la satul Grădiștea sau Varheley, unde se află ruinile vechii capitale a statului dac. Deaceea atât Dio Cassius cât și Columna

Luptele dela Tapae, Jupiter fulgeră pe Daci.

lui Traian arată, pe la sfârșitul expediției, pe Traian luptând contra Dacilor în munți ⁵³.

Analiza drumului urmat de Impăratul până la intrarea lui în munți Daciei, ne-au dat puțința a identifica trei nume vechi

⁵³ Dio Cassius, LXVIII, 9. Fröhner, *lab.* 74, 83—85, 95—96.

Bersovia, Azizis și Tapae cu corespondentele lor moderne, Bărsava, Ijirișul și Tapa sau Tăpia ⁵⁴.

În drumul său prin valea Bistrei, Romanii mai ieau o cetate, probabil Tibiscum, și legionarii îi dau foc, pe când locuitorii ei fug în pădurea din apropiere ⁵⁵. Decebal, văzând că armata romană se îndreaptă către capitala sa, trimite lui Traian o ambasadă compusă din trei ambasadori călări pe caii fără șele urmați de o numeroasă întovărire, însă toți dintre comai, clasa de jos a poporului ⁵⁶. Cu toate rugămintele ambasadorilor, Traian stăruiește în condițiile sale pentru încheierea păcii, cu atât mai mult că se simțise atins prin necuviința Dacului de a-i trimite în ambasadă niște oameni de rând. Solia fiind respinsă, Traian înaintează mai departe și dă peste unsat în care rămăsese însă numai bătrânii, femeile și copiii ⁵⁷, populația validă fiind luată în oastea care apără țara. Aceasta ne arată într'un chip limpede că Dacii nu și părăsiseră satele lor nici chiar la apropierea armatelor romane și deci învederează cât de neîntemeiată este părerea acelor care susțin că Dacia a fost cu totul deșertată de populația ei, după cucerirea romană.

Se vede că Romanii înaintaseră foarte încet până aici, pe la jumătatea văii Bistrei, de oarece îi apucă iarna, și cavaleria dacă, voind să treacă peste un riu înghețat pentru a ataca pe Romani, ghiața se rupe și ea cade în apă ⁵⁸. Capul Dacilor, deși desperat de nenorocirea întâmplată, ordonă totuși restului trupei atacul Romanilor cari erau apărați de un lagăr întărit. Barbarii lovesc în oameni cu săgeți, în ziduri cu un berbece, dar după cât se pare cu puțină izbândă ⁵⁹.

Al doilea an al luptei. — Traian oprește aici campania din anul 101 și, lăsând, în toate lagărele și întăriturile construite, garnizoane îndestulătoare, se întoarce în un oraș din Panonia, pentru a petrece iarna. În primăvara anului 102, el pleacă de aici cu armata lui pe șăici ⁶⁰, și coboară Dunărea până la locul unde trecuse în anul dinainte. Împăratul dând exemplul muncii și al activității, ieă singur vâsla în mâini și despică cu ea valurile Dunărei, adevărind astfel spusele lui Plinius, din panegiric, că „atunci când Traian se află pe mare, nu se mulțumește numai cât a privi semnalurile și mișcările, ci se așează singur la cârmă

⁵⁴ Asupra acestui de pe urină nume *Tapa*, observăm că din punctul de vedere fonetic el trebuia să rămână neschimbat, după analogiile *barba* și *capra* rămase aceleași în limba română. A doua formă *tăpia* este iarăși o schimbare normală.

⁵⁵ Fröhner, *tab.* 50—51.

⁵⁶ Fröhner, *tab.* 51—52.

⁵⁷ Fröhner, *tab.* 53—54.

⁵⁸ Fröhner, *tab.* 54—55.

⁵⁹ Fröhner, *tab.* 55—56.

⁶⁰ Fröhner, *tab.* 57—58.

și asemenea celor mai zdraveni tovarăși, el taie valurile, stăpânește vânturile revoltate și urcă cu puterea vâslei cele mai repezi șivoaie ⁶¹. El ajunge în curând la locul unde poposise în campania întâia, găsind neatinsse toate posturile pe cari le lăsase în țara dușmană. Prima întâlnire cu Dacii fu aceea a unei trupe de cavalerie de Daci sau mai curând de Sarmati, îmbrăcați în zale, pe cari Romanii îi bat și i ieau pe fugă ⁶². Auxiliarii germani ai lui Traian dau în acest timp peste un corp mai mare de Daci cu cari au o luptă crâncenă dar victorioasă. Conducătorul Dacilor, văzând și această bătălie pierdută, se sinucide. Această pierdere aduce supunerea unui trib al Dacilor care vine să facă închinare lui Traian cu nobilii lor în frunte și cu o mare mulțime de femei și de copii, cerându-i îndurarea. Traian care avea interes de a provoca cât mai multe de aceste defecții, pentru a slăbi pe dușman, primește și tratează, pe cei ce se supuneau, cu bună voință ⁶³.

Cu cât Traian se apropia de capitala Dacilor, cu atât piedicele naturale și măestrite se înmulțiau și împotrivirea Dacilor devenia mai cerbicoasă; cu atâta lupta luă un caracter mai înverșunat, atât din partea atacului cât și al apărării. Păduri neumblate în care legiunile romane sunt nevoite să și deschidă un drum cu toporul; ponoare, torente și șanțuri adânci pe cari sunt siliți să le umple ⁶⁴; întărituri ridicate mai la fie ce pas și apărare cu o stăruință nemaipomenită, îngreuiau înaintarea Romanilor. Atacurile Dacilor asupra pozițiilor romane devin tot mai dese; sângele curge în șiroaie și mai fiecare pas înaintea al Romanilor este însemnat prin moartea unui legionar; iar din partea Dacilor jertfirea vieții se face cu o dârnicie pe care putea s'o explice numai neștrămutata lor credință că ar fi nemuritori. Traian mai ieă o cetate ce o întâlnește în cale, ultimul avanpost înaintea capitalei, pe când generalul său Maximus prinde pe o soră a regelui și regăsește, în cetatea unde pune mâna pe ea, toate semnele militare luate de Daci în lupta cu Fuscus ⁶⁵.

Aceste depe urmă pierderi înduplecă pe Decebal a trimite împăratului roman o nouă ambasadă, de astă dată de personaje de rang înalt, pileați, cari cum ajung înaintea lui Traian se pun în genunchi, întinzând către el mâinile în semn de desperare și implorând îndurarea lui ⁶⁶. Deși umilite în formă, în fond însă cererile Dacilor nu se potriveau de loc cu intențiile lui Traian, și războiul urmează mai departe. Cavaleria maure-

⁶¹ Fröhner, *tab.* 58—59. Comp. Plinius, *Panegy.*, c. LXXXI.

⁶² Fröhner, *tab.* 59—62.

⁶³ Fröhner, *tab.* 63—64.

⁶⁴ Fröhner, *tab.* 83—88, 89—91.

⁶⁵ Dio Cassius, LXVIII, 9.

⁶⁶ Fröhner, *tab.* 82—93.

tană sub Lucius Quietus atacă pe Daci și i pune pe fugă, scăpând ei în fundul pădurilor ⁶⁷. Aici închizând drumul prin arbori răsturnați în cale, Romanii sunt nevoiți să iee pădurea cu asalt, ca o cetate ⁶⁸.

Când Romanii ieșiră din pădure se desfăcù înaintea lor întinsa cetate a Dacilor, bine așezată și minunat întărită. În loc însă de a se închide în cetate și de a suporta un asediu, Dacii

Decebal la picioarele lui Traian.

încearcă o depe urmă dată soarta armelor. Se încinge o luptă desperată în care fiecare Dac își vinde scump viața ; dar în sfârșit, între vitejii egale trebuia să hotărască precumpănirea științei romane ⁶⁹. Dacii sunt din nou bătuți și capitala lor trebuind să cadă numai decât în mâinile învingătorului, Decebal se hotărăște a primi, fără nici o condiție, pacea dictată de Traian. El vine în persoană înaintea împăratului, însoțit de doi mari demnitari ai curții sale, și cade în genuchi la picioarele Romanului.

⁶⁷ Fröhner, *tab.* 85—88.

⁶⁸ Fröhner, *tab.* 91—92.

⁶⁹ Fröhner, *tab.* 87—89.

Dindărătul lor o mulțime nenumărată de popor se târaie în genuchi implorând iertarea învingătorului ⁷⁰.

Pacea impusă de Traian și primită de Decebal stipulă ca „regele dac să înapoieze toate armele, mașinele și meșterii primiți dela Romani, să predee dezertorii, să dărâme toate cetățile să părăsească toate cuceririle făcute în afară de propria lui țară, să recunoască de prieteni și dușmani pe prietenii și dușmanii poporului roman și să nu mai primiască nici un roman civil sau militar în slujba sa” ⁷¹.

Traian, crezând că Dacii făgăduiesc în bună credință menținerea condițiilor la cari se îndatoriseră față cu Romanii, ajungându’și prin aceasta ținta ce’și propusese când plecase din Roma, ieă cu dânsul câțiva soli daci cari să meargă la Roma spre a confirma înaintea senatului juruirile pe cari le făcuseră lui, lasă o garnizoană în Sarmizaghetuza, și se întoarce în capitală, unde serbează asupra Dacilor un meritat triumf, luând supranumele de „Dacicul” ⁷².

3. A DOUA EXPEDIȚIE A LUI TRAIAN.

Podul de peste Dunăre. — Decebal numai cât se prefăcuse că se supune Romanilor, văzându-se strâns prea de aproape, „Nu că doară el ar fi avut în gând a se țineă de cele încheiate, ci numai pentru a scăpa din pierzania în care se află”, fățărise o primire atât de necondiționată a îndatoririlor impuse lui de Traian. De abia însă împăratul ajunsese în Roma și îi veni știrea că „Decebal face multe contra legăturai păcei, că primește iarăși dezertorii, reîntărește cetățile, cercetează prin soli națiunile vecine, pedepsește pe acelea ce nu primiau a fi în partea lui, luând bună oară lazigizilor o parte din pământ” ⁷³, și altele multe. Acestea auzindu-le Traian, face de îndată să se decreteze, din partea senatului, Decebal ca dușman al poporului roman și se hotărăște a plecă numai decât iarăși în persoană în contra regelui dac.

În această de a doua expediție Traian nu mai îndreptă atacul principal în contra lui Decebal, pe unde’l lovise întâia oară, cu toate că s’ar părea că un asemenea atac ar fi trebuit

⁷⁰ Fröhner, *tab.* 101—104.

⁷¹ Dio Cassius, LXVIII, 9.

⁷² Dio Cassius, LXVIII, 10.

⁷³ Dio Cassius, LXVIII, 9, 10.

să'i vină mai ușor, de oarece țara îi eră pe acolo cunoscută. Ne întrebăm care a putut fi motivul ce l-a împins pe Traian a schimba de astă dată baza operațiilor sale? Dar pentru a putea răspunde la această întrebare, trebuie întâiu să căutăm a determina locul pe unde Traian a atacat pe Daci în decursul celui de al doilea al său războiu împotriva lor.

Amintim dela început observația făcută și mai sus, că Traian nu putea pătrunde în Dacia, decât pe drumurile bătute și umblate ale acelor timpuri. Prin urmare, dacă el și-a schimbat calea de atac, a trebuit s'o strămute pe una din celelalte două pe cari Tabula Peutingeriană le arată ca ducând din Moesia în Dacia. Am văzut însă că afară de calea pe la Viminacium, mai eră una pe la Taliatis, în fața stației Tierna și alta pe la Egeta-Drubetis. Pe una din aceste două a trebuit Traian să'și aleagă noul său drum. El nu putea să se hotărască pentru Taliatis-Tierna, care ducea pe la Ad-Mediam (Mediia — Mehadia de astăzi) prin valea Cernei către Sarmisagetuza; căci deși drumul eră cel mai scurt către capitala Daciei, pedeoparte îngustimea văiei, restrânsă între doi pereți de stânci uriașe cari uneori par a se atinge, o făcea cu totul greu de străbătut pentru o armată și foarte ușor de apărat; pe de altă parte însă ea nu corespundea scopurilor politice ale lui Traian. Ii rămânea deci calea cea mai răsăriteană, Egeta-Drubetis, pe unde Traian puse să se construiască vestitul pod de piatră peste Dunăre, de către arhitectul elin Apollodorus din Damasc.

S'a discutat mult asupra locului așezării acestui pod, și mai mulți scriitori au pretins că podul lui Traian nu ar fi fost așternut la Turnu-Severinului, cu toate rămășițele de pilastri ce se văd și astăzi în apă, când Dunărea este mică; că pe aici ar fi trecut podul, tot de piatră, al lui Constantin cel Mare ⁷⁴, iar că acel al lui Traian s'ar fi aflat mult mai în jos pe cursul Dunărei, la Celeiu lângă Corabia, la o îndepărtare aproape egală de gurile Jiului și ale Oltului unde de asemenea se văd rămășiți de stâlpi de piatră în matca Dunărei ⁷⁵. Pentru această părere s'au adus mai ales două argumente: întâiu că dimensiile podului, astfel precum sunt arătate de Dio Cassius, nu s'ar potrivi pentru lățimea îndestul de mică a Dunărei la Turnu-Severinului; apoi

⁷⁴ Vezi descrierea explorărilor făcute la Celeiu de Gr. Tocilescu, privitoare la rămășițele podului de aici, în *Monumentele epigrafice și sculpturale*, I, 1902, p. 239 și urm.

⁷⁵ Asupra podului lui Constantin cel Mare, vezi Cedrenus, Bonn, I. p. 517 și Aurelius Victor, *De vita et moribus imperatorum* c. XLI: „Hic (Constantinus) pontem in Danubio construxit”. Comp. Orosius VII, 28 și Paulus Diaconus, XI.

lipsa unei căi romane care să ducă din fața podului în interiorul țării, ceea ce tocmai s'ar afla în locul celalalt unde o cale romană începe dela Celein și merge pe malul drept al Oltului până în Transilvania.

Asupra argumentului întâiu observăm că pretinsa nepotrivire a dimensiilor podului cu aceea a Dunărei provine numai din o greșită măsurătoare. Este cunoscut că îndepărtarea între malurile Dunărei la Turnu-Severinului este de 1127 de metri. Dio Cassius ne spune însă că podul eră așezat pe 20 de stâlpi, îndepărtați unul de altul de 170 de picioare; în totul 3570 de picioare, cari fac 1103 metri ⁷⁶. Dacă socotim însă și părțile dintre cel dintâiu și cel depe urmă stâlp și maluri, ajungem la lățimea fluviului constatată astăzi. Măsura dată de Dio nu se potrivește însă nici de cum la Celeiu, unde Dunărea are o lățime de 6000 de picioare sau 1856 de metri. Apoi Dio el însuși observă „nu doară că pe aiurea fluviul nu ar fi mai lat, căci este chiar de două și de trei ori pe atâta; dar aici, cu toate că este mai îngust, este însă proporțional și mai adânc” ⁷⁷, ceea ce corespunde întocmai cu natura Dunărei la Turnu-Severinului unde deși nu este în lățimea ei cea mai mare, are însă o adâncime de aproape 30 de metri.

Argumentul cu șoseaua romană este tot atât de puțin hotărîtor. Oare Romanii trebniau numai decât îndată ce puseseră piciorul în Dacia, să construiască și o șosea spre a pătrunde în-lăuntrul țării? Cu toată fenomenala repejune cu care se construiau lucrările romane, ar fi trebuit mult mai lung timp pentru construirea șoselei decât pentru aceea a podului. Dacă Romanii ar fi trebuit să așternă și șoseaua prin Valahia mică dela podul dela Celein până în Transilvania, înaintea de a începe războiul cu Dacii, atunci fără îndoială că, pornind ei construirea podului în 103, în 105 nu ar fi putut pași pe șoseaua lor pentru a intra în Transilvania. Șoseaua este cu totul neatârnată de pod; a fost așternută mai târziu, după reducerea Daciei în provincie romană. Din aflarea sau lipsa ei, ca continuare a unui pod, nu se poate deduce absolut nimic asupra locului construirii acestuia, și din asemenea argumente nu se poate dobândi nici o lumină în cauză.

Nu trebuie să ne mirăm dacă nu găsim nici o pomenire a podului lui Traian în hărțile sau însemnările drumurilor rămase dela cei vechi, precum în Tabula Peutingeriană sau în

⁷⁶ Un picior greceec—0,m. 309. Datele lui Dio sunt luate din descrierea lucrării lui Apollodorus făcută de însuși arhitectul. Comp. Procopius. De aedificiis IV, 5; prin urmare măsurile sunt acele grecești.

⁷⁷ Dio Cassius, LXVIII, 13.

Intinerariul lui Antonin ⁷⁸, pentru că aceste însemnări nu se ocupă decât cu indicarea stațiilor și a distanțelor dintre ele. Când drumurile întâlnesc o apă, linia care le înseamnă trece, curat peste ea, fără a arăta dacă comunicația se face prin o punte sau altfel cumva.

Dintre scriitorii vechi numai Procopius (sec. al VI-lea) se rostește mai lămurit asupra locului ocupat de podul lui Traian. El spune că „nu departe de Zanes este un castel al cărui nume este Pontes”; arată apoi că acest nume de Pontes îi vine deacolo că Traian împăratul ar fi făcut un pod aici peste Dunăre prin arhitectul Apollodorus din Damasc. Că acest castel Zanes vine lângă Turnu-Severinului se vede depe aceea că Procopius, urmând cu enumerarea cetăților dunărene, arată ca cea dintâiu după Pontes orașul ad Aquas și după aceasta castelul Dortico, cari sunt arătate și de Tabula Peutingeriană ca urmând îndată după Egeta. Zanes nu poate fi dar decât un alt nume pentru Egeta. Găsim următoarea paralelă între Procopius și Tabula Peutingeriană :

Procopius	—	Tab. Pent.
Lederata	—	Lederata
Zernes	—	Tierna
Zanes	—	Egeta
<i>Pontes</i>	—	—
Ad aquas	—	Ad aquas
Dorticum	—	Dortico

Procopius pune evident puntea lui Traian mai în sus de Aquas, deci cu neputință în spre gura Oltului ⁷⁹.

Conform cu aceasta, arată și Constantin Porfirogenitul (sec. al X-lea) că „în țara Ungurilor ar fi mai multe lucruri vechi și înaintea de toate podul lui Traian (adică ruinile lui), la extremitatea Ungariei. Belgradul este la trei zile îndepărtare

⁷⁸ Engel, în *Commentatio de expeditionibus Traiani ad Danubium et origine Valachorum*, Vindobonae, 1796, p. 206, arată că itinerarul lui Antonin ar însemna puntea lui Traian între Egeta și Aquae. Engel reproduce anume după ediția lui Wesseling următorul loc din itinerar :

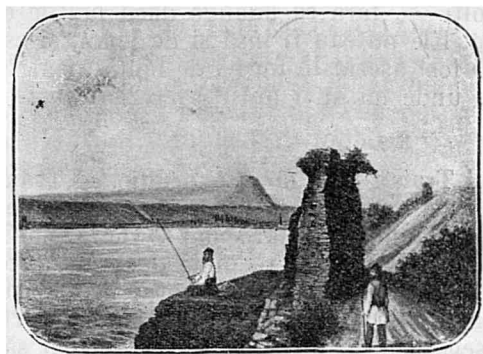
Cuppis, M. P.	XXIII	} Inter Egetam et Aquas Pons Traiani.
Novas. . .	XXIII	
Talia . .	XXII	
Egeta . .	XXI	
Aquis. .	XVI	
Dortico . .	X	

În ediția critică a itinerarului lui Antonin a lui Parthey și Pinder, Berolini 1848, p. 103, se văd însemnate stațiunile arătate de Engel, fără aceea notiță asupra punții lui Traian. Bănuim că Engel va fi luat o adnotare a lui Wesseling drept textul itinerarului.

⁷⁹ Procopius, *De aedificiis*, IV, 6. Vezi harta expedițiilor lui Traian la începutul cap. precedent.

de această punte”⁸⁰. Indicația scriitorului elin, deși e cam generală, este totuși îndestulătoare pentru a arăta așezarea podului, din cauză că Porfirogenitul arată locul acestui pod ca la extremitatea Turciei adică a Ungariei, țară care nu s’a întins niciodată până la gurile Oltului și mai ales nu pe timpul împăratului scriitor, când Valahia era în stăpânirea Peceneghilor.

Dacă toate argumentele aduse până aici ne dispun numai cât a primi mai curând așezarea podului lui Traian la Turnu-Severinului, apoi dovada învederată, că rămășițele de pilastri ce se află aici în Dunăre, aparțineau podului lui Traian și nu celui al lui Constantin, care acesta se află la Celeiu, ne-a dat-o studierea însăși a acestor rămășiți, făcută în ziua de 15 Ianuarie 1858, când se întâmplă o scădere cu totul excepțională a apelor Dunărei. „Un inginer militar din Rușava și un conductor de clădiri al companiei vapoarelor din Turnu-Severinului făcură

Ruinele podului.

În acea zi măsurători și explorații minuțioase. Ei constatară în albia fluviului 16 stâlpi de zidărie pe cari cercetându’i, îi găsiră construiți ca și capetele podului depe maluri, cu pietroaie și cu mocirlă de ciment roman și căptușiți cu cărămidă mare pătrată; erau îndepărtați între ei astfel de-a latul riului, încât locul unde lipsiau dintr’înșii patru, spre a face 20 în total, era acoperit de o insulă, care pe semne potmolise pe acele patru. În interiorul zidăriei se aflară nu numai găuri regulat dispuse, în cari fuseseră așezate bărne încrucișate, dar încă se aflară și câteva crâmpoie de lemn de stejar. *Cărămizile cari acoperiau stâlpii purtau mărcile a trei diferite cohorte auxiliare din a XIII-a legiune Gemină, cari negreșit au fost întrebuințate la lucrarea*

⁸⁰ Const. Porphyrog. *De adm. imperii*, c. XI.

podului''⁸¹. Este învederat că aflarea unor cărămizi cu marca legiunii XIII-a Gemină hotărăște definitiv că această punte trebuie să fie a lui Traian, căci este cunoscut că această legiune a luat partea cea mai activă la cucerirea Daciei și a rămas aici ca garnizoană până la părăsirea provinciei de către ocărmuirea romană.

Să înlăturăm însă și o ultimă întîmpinare care se aduce tocmai din construirea acestui pod. Am văzut anume că, în partea superioară a stâlpilor, s'a găsit găuri cari slujiau după cât se vede, la prinderea structurii superioare a podului, care era de lemn, și că s'au găsit în ele chiar resturi de crâmpee de stejar. Se pretinde că asemenea rămășiți nu s'ar potrivi cu descrierea podului de către Dio care ar spune că și partea superioară a podului era tot de piatră. Scriitorul elin însă, în descrierea îndestul de scurtă a podului, spune numai atîta asupra acestui punct : „Stâlpii stau între ei la o depărtare de 170 de picioare și sunt legați prin bolți''⁸², fără să adauge dacă bolțile erau de lemn sau de zidărie. Ele puteau fi însă și de lemn, și este natural că și lemnul să fi fost așezat în formă de boltă, pentru o deschidere atît de mare, unde nu ar fi putut să reziste niște grinzi orizontale.

Calea lui Traian în a doua expediție. — Traian putu clădi podul fără a fi neliniștit de Daci, căci el ocupase de mai înainte malul nordic al Dunărei. El trecând Dunărea la Turnu-Severinului, a doua întrebare care se pune dela sine este : pe unde a apucat către Sarmisagetuza ; deadreptul prin pasul Vulcanului sau prin acel al Turnului Roș ? Dacă Traian ar fi vrut să lovească numai Sarmisegetuza, atunci n'ar fi avut decît să apuce pe la Lederata, prin valea Timișului, și a Bistrei, pe unde ajunsese odată până sub zidurile ei. Dar pentru a nimici puterea Dacilor și a'i supune stăpînirii romane nu era îndeajuns a se lua capitala. Trebuia să atace pe Daci în chiar cetatea lor firească, să le taie puțința retragerii către munții Transilvaniei ; deci trebuiau atacați ei în această țară chiar. Iată dar că planul strategic al lui Traian trebuia să fie atacul Dacilor prin Transilvania și prin urmare trecerea Romanilor prin pasul Turnului Roș. Această încheiere apriorică găsește mai multe argumente în alte împrejurări. Mai întîiu dela Drubetis calea care duce în interiorul Daciei la ultimul său oraș în spre nord, Porolissum, trecea prin

⁸¹ A. I. Odobescu, *Istoria archeologiei*, 1, *Anticitatea, Renașterea*, București, 1877, p. 362, după monografia profesorului Aschbach, *Ueber Trajan's. steinerne Donaubrücke*, Wien, 1858. D-na Vaschidi în *Conquête de la Dacie*, p. 6, arată că s'a mai aflat cărămizi *Coh. II Hisp., Coh. I, civ. Roman, Coh. III Britn.*, cohorte ce au luat parte la cucerirea Daciei.

⁸² Dio Cassius, LXVIII, 13 : «Καὶ ἄνται ἰβδόμηκοντα καὶ ἑκατὸν ἀπ' ἀλλήλων πόδας ἀπέχουσαι, ἀψῖσι συνωκοδόμῳνται».

următoarele puncte după Tabula Peutingeriană : Amutria, Pelen-dova, Castranova, Romula, Acidava, Rusidava, Pons-Aluti, Buridava, Castra-Traiana, Arutela, Pretorium, Pons-vetus, Stenarum, Cedonie, Decidava, Apulum, (astăzi Karlsburg sau Alba Iulia) și deacelea înainte prin Napoca la Porolissum (astăzi Moigrad). Mai multe din aceste nume sunt romane precum : Castra-nova, Romula, Pons-Aluti, Castra-Traiana, Pretorium, Pons-Vetus ; prin urmare arată că fusese călcată de Romani calea pe care se înșirau. S'ar putea întîmîna că ele au putut fi date locurilor după cucerirea Daciei de Romani, de oarece ele se află în Tabula Peutingeriană, care este posterioară cuceririi romane. Unul din ele însă, Castra-Traiana, trebuie numai decît să-și aibă originea din timpul cuceririi însăși, de oarece vedem în el numele lui Traian, fie că acest nume să-i fi fost dat de însăși legiunile cuceritorului Daciei ce poposiseră acolo, fie că să fi fost aplicat celui loc în timpuri mai târzii, ca o amintire a trecerii lui Traian. Strabo apoi ne spune că Romanii ar fi transportat pe riul Maris (pe care l-am văzut a fi Oltul), toate cele de trebuință războiului”⁸³. Ce înlesnire ar fi avut Traian de a transporta pe Olt materialul și proviziile de război, dacă armata lui ar fi trecut prin pasul Vulcanului? Din potrivă, dacă urmă calea pela Turnul-Roșu, atunci fără îndoială că cursul Oltului putea să-i slujească la asemenea lucru.

Înainte însă de a merge mai departe, trebuie să arătăm că drumul ce merge dela Drubetis la Apulum și Porolissum trecea într'adevăr prin pasul Turnului Roșu. Cîteva identificări ale numelor vechi cu acelea ce se află astăzi în țările române vor înlesni asemenea dovadă.

Întîia stațiune arătată de Tabula Peutingeriană după Drubetis este *Amutria*, care nu este decît forma romanizată a numelui dac (ad) *Mutria* (m) care a rămas până astăzi alipit de riul *Motru* ce curge prin acea parte de țară⁸⁴. Așa dar calea dela Dubretis către Apulum apucă întîiu peste Motru, deci spre răsătit și nu direct spre nord către Sarmizegetuza. După Pelen-dova și Castra-Nova ce nu pot fi identificate, Tabula Peutingeriană indică stația Romula așezată unde vine astăzi Recica.

După alte două stații intermediare, întîlnim *Pons-Aluti*, adică puntea Oltului, prin urmare o stație ce trebuia să fie lângă acest riu, și unde se află un pod, pentru care Romanii o și numiră astfel. Acest nume nu însemnă că Traian ar fi trecut aici Oltul

⁸³ Strabo, VII, 2, § 13. Comp. mai sus, p.

⁸⁴ *Mutria* după regulile limbei românești poate fără nici o greutate fi redusă la *Motru*. Pentru schimbare lui u în o aducem analogiile *noră* dela *nurus*, *popor* dela *populus*; iar pentru perderea lui i înainte de u avem *cumătru* dela *commatrium*, *Dumitru* dela *Demetrius*. Vezi Onciul în *Conv. lit.*, XIX, p. 183.

pe un pod, ci numai că se află de mai înainte în acest loc o trecătoare făcută de Daci. Intr'adevăr este cunoscut că malul Oltului din stânga este înalt și râpos, pe când acel din dreapta este o vale largă de câteva sute de metri, mărginită de o terasă mai înaltă, care oferă o cale foarte îndemânatecă pentru o armată. Traian deci, cum a ajuns la Pons-Aluti, a apucat spre nord pe *malul drept* al Oltului către pasul Turnului-Roș, pe calea indicată de Tabula Peutingeriană. Punctul unde Traian a atins Oltul trebuie să se fi aflat puțin mai jos de Râmnic, căci deacolo vedem că mai sunt două stații până la *Arutela*, care eră așezată pe riul *Lotru* de astăzi ce și trage numele dela *Arutela*. Am văzut că Traian mergea pe partea dreaptă a Oltului și tocmai pe această parte se varsă în el riul *Lotru* ⁸⁵.

Mai observăm că pe când dela *Drubetis* până la *Pons Aluti*, distanță îndestul de mare, sunt cinci stații dela acest din urmă până la *Arutela*, distanță mică, sunt numai două, și tot pentru identificarea *Lotrului* cu *Arutela* mai vorbește și împrejurarea că el se află aproape la două treimi de drum între *Turnu-Severinului* și *Alba Iulia*, precum și *Arutela* *Tabulei Peutingeriane* se află la aceeași îndepărtare proporțională între *Drubetis* și *Apulum* ⁸⁶.

Din discuția de până aici s'a dovedit două împrejurări, anume, că drumul ce conducea dela *Drubetis* înăuntrul *Daciei*, trecea pe la *Turnul Roșu* și că aceasta a fost calea apucată de *Traian* în a doua lui expediție ⁸⁷.

⁸⁵ *Arutela* este format ca și *Amutria* din (ad) *Rutela* (m). Prin o metateză foarte obișnuită în limba română, avem din *Rutela*, *Lutera*, de unde apoi prin schimbarea lui *u* în *o*, eliminarea lui *e* și prefacerea genului din feminin în masculin avem forma *Lotru*.

Schimbarea lui *u* în *o* am dovedit-o în nota precedentă. Eliminarea lui *e* și metateza sunt fenomene obișnuite în limba română. Cât despre schimbarea genului cităm: *tilia* = *teiu*.

⁸⁶ *Tabula Peutingeriană* arată anume următoarele distanțe între diversele stațiuni ale acestei căi.

	mil de pași		mil de pași
Dela <i>Drubetis</i> la <i>Amutria</i>	36	Dela <i>Arutela</i> la <i>Praetorium</i>	15
„ <i>Amutria</i> la <i>Pelendova</i>	35	„ <i>Praetorium</i> la <i>Pons-vetus</i>	9
„ <i>Pelendova</i> la <i>Castra-nova</i>	20	„ <i>Pons-vetus</i> la <i>Stenarum</i>	19
„ <i>Castra-nova</i> la <i>Romula</i>	30	„ <i>Stenarum</i> la <i>Cedonie</i>	12
„ <i>Romula</i> la <i>Acidava</i>	13	„ <i>Cedonia</i> la <i>Acidava</i>	24
„ <i>Acidava</i> la <i>Rusidava</i>	24	„ <i>Acidava</i> la <i>Apulum</i>	15
„ <i>Rusidava</i> la <i>Pons-Aluti</i>	14	Total dela <i>Arutela</i> la <i>Apulum</i>	
„ <i>Pons-Aluti</i> la <i>Buridava</i>	13	(<i>Lotru</i> la <i>Alba Iulia</i>)	94
„ <i>Buridava</i> la <i>Castra-Traiana</i>	12		
„ <i>Castra-Traiana</i> la <i>Arutela</i>	9		
Total între <i>Drubetis</i> și <i>Arutela</i> (<i>Turnu-Severinului</i> și <i>Lotru</i>)	206		

⁸⁷ C. dela *Berge*, *Essai sur le règne de Trajan*, p. 51, spune în privirea acestei de a doua expediții a lui *Traian*: „Nous sommes complètement dépourvus de renseignements géographiques sur la deuxième guerre”. Dacă nu ne înșelăm, cercetarea noastră împlinește această lipsă.

Motivul ce l'a împins pe Traian a ataca pe Daci din această parte a fost întâiu scopul său de a le tăia linia de retragere către interiorul țării; apoi Dacii, așteptându-se fără îndoială a fi loviți tot din partea de mai înainte, grămădiseră într'acolo toate întăriturile lor, încât Traian eră sigur a găsi drumul prin Transilvania aproape liber către capitală.

După cât se pare, Traian pentru a răschiră pe Daci, îi atacă prin un corp expediționar și prin Scitia minor (Dobrogea de astăzi). Numai așa se explică ridicarea marelui monument dela Adamclisi, *Troppaeum Traiani*, precum și cetatea Nicopoli din Moesia ca amintiri ale victoriei lui *contra Dacilor*, monument și cetate a căror ridicare nu ar avea înțeles dacă Traian ar fi atacat pe Daci numai pe la Drobeta⁸⁸. Tot de aici se explică cum de orașul Tomis, Constanța de astăzi, bate monete și medalii în cinstea lui Traian, apoi și pentru ce, afară de Nicopoli, și alte orașe din Moesia amintesc pe cuceritor sau pe cei ce'i stăteau aproape, ca Plotinopoli (dela Plotina soția lui Traian); apoi repetatele denumiri de Ulpia date mai multor orașe, ca Ulpia Nicopolis ad Istrum, Ulpia Sardica, Ulpia Traiana Ratiaria și altele încă⁸⁹.

Traian pleacă în anul 104 de a doua oară contra Dacilor. Anul întâiu însă îl petrece în Moesia, privighind sfârșirea construirii podului care nu se putea efectua înainte de a se ocupa mai întâiu, cu armata, râpa nordică a fluviului, căci altfel Dacii s'ar fi opus la alipirea lui de malul țării lor. Traian se coboară din Ponia pe vase pe Dunăre până la Egeta, unde ajungând, toată poporația acestui oraș roman îi iesă înainte și-l primește cu dragoste⁹⁰. Pe șăcele ce adusesese armata romană până aici, trece o parte din ea la Drubetis, pentru a ocupa acest oraș dușman și a îndepărta oștirile dace⁹¹. Mai multe triburi gete și iazige se supun lui Traian. Acele gete ce am văzut că locuiau în Valahia, sunt îmbrăcate ca și Dacii, iar Iazigii poartă niște haine până la talie strânse pe corp și terminate prin o fustă lungă până în pământ și creață, încât de departe au aparența unor femei⁹². Iazigii cari fuseseră pedepsiți de Decebal cu luarea unei părți din pământul lor, ca unii ce refuzaseră a se alia cu

⁸⁸ Amm. Marcellinus, XXXI, 5, 16: „Nicopolis quam indicium victoriae contra Dacos Traianus condidit”. Tocilescu, *Fouilles et Recherches archéologiques*, Paris 1900, p. 74: „Que voulait faire le grand monument triomphal d'Adam- Klissi sur le territoire de la Dobroudja s'il est vrai, comme on l'a toujours soutenu que la guerre contre les Daces ne s'était portée que sur rive gauche du Danube?”

⁸⁹ At. I. Dimitriu, *Inceputul Creștinărei Românilor*, 1906, p. 55, Comp. Tocilescu, *Fouilles et Recherches*, p. 22.

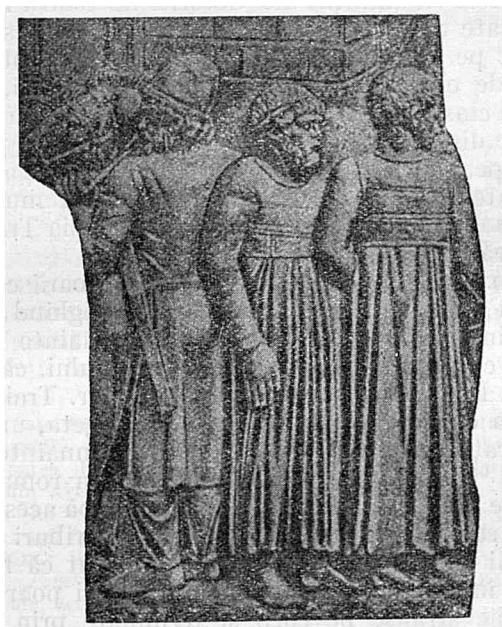
⁹⁰ Fröhner, *tab.* 108—112. La p. 17.

⁹¹ Fröhner, *tab.* 117—118.

⁹² Fröhner, *tab.* 118—120. Aceasta este singurul costum civil deosebit de acel în care se înfățișază de obicei barbarii pe Columna lui Traian.

Dacii ⁹³, fură cei dintâiu ce se închinară lui Traian. Romanii ieau după aceea un lagăr întărit al Dacilor, construit după principiile artei romane și construiesc ei înșiși mai multe întărituri pentru a apăra capul podului din spre Dacia ⁹⁴. În anul 105 terminându-se construcția podului, Traian după ce săvârșește sacrificiile obișnuite, trece pe el cu restul armatei sale în Dacia ⁹⁵.

După aceasta Romanii trec un riu pe un pod de lemn ⁹⁶, probabil Jiul, căci Motrul și celelalte cursuri, de apă între Turnu-Severinului și Olt, pot fi trecute prin vad. În drumul lor, ei primesc închinarea mai multor triburi gete, ceea ce se adeverește

Sarmații pe col. lui Traian.

nu numai din repețitele tablouri ale Columnei Traiane, cari înfățișează supuneri de popoare din Dacia, dar încă și din Dio Cassius, care spune că „Decebal parte din pricină că cei mai mulți Daci trecuseră la Traian, parte din alte împrejurări voia să trateze de pace” ⁹⁷. După ce trec riul pe podul amintit, soldații romani dau peste un lan de grâu pe care-l seceră pentru

⁹³ Mai sus, p.

⁹⁴ Fröhner, *tab.* 124—128.

⁹⁵ Fröhner, *tab.* 128—129.

⁹⁶ Fröhner, *tab.* 131—133.

⁹⁷ Dio Cassius, LXVIII, 11: «ὅτι τῶν Δακῶν συγχῶν μεθισταμένων πρὸς Τραϊανὸν, καὶ δι' ἄλλα τινὰ, ἐδεήθη αὐτοῖς ὁ Δεκέβαλος εἰρήνης».

a'și face provizii ⁹⁸. Aceasta ne arată că armata înaintă către capitala Daciei pe la mijlocul lui Iunie 105. Ajungând legiunile înaintea unui oraș dac întărit, parte dintre apărători erau de părere a se supune, parte a se împotrivi. Se naște de aici o ceartă destul de vie în sânul garnizoanei, care aruncă și mai curând orașul în mâinile Romanilor ⁹⁹. Orașul luat se vede a se fi aflat în partea muntoasă a țării, de oarece vedem tabloul Columnei lui Traian înfățișându-l ca așezat pe o înălțime.

Sfârșitul războiului. — Dacii, văzându-se din nou serios amenințați, recurg la mijloace necinstite pentru a scăpa de peire. Încă depe când Traian eră în Moesia, ocupat cu construirea podului, Decebal trimisese niște dezertori însărcinați a ucide pe împăratul care eră de obicei ușor de apropiat; acuma însă, ocupat cu ale războiului, dădea intrare ori cui o cereă, încât prea lesne s'ar fi putut îndeplini scopul lui Decebal, dacă întâmplarea n'ar fi adus descoperirea planului dela unul din conjurați care, supus apoi torturei, arată și pe ceilalți. După ce Traian trece pe pământul Daciei, Decebal închipuiește o altă șiretenie. Înșală anume pe un comandant roman foarte iubit de Traian, Longinus, prefăcându-se că ar voi a'i vorbi de pace, și după ce pune mâna pe el, amenințându'l cu tot felul de chinuri, îi cere să destăinuiască planurile lui Traian. Romanul însă rămâne mut la toate întrebările. Decebal atunci se gândește a se folosi într'un alt chip de prinderea lui Longinus. Trimite lui Traian răspuns că, dacă nu se va retrage din Dacia, înapoindu'i toată țara până la Dunăre și dându-i și o despăgubire de războiu, va ucide pe Longinus în cele mai cumplite cazne. Traian eră pus într'adevăr într'o grea cumpănă prin viclenia Dacului. Eră în luptă inima lui cu datoria lui de domn și împărat. De o camdată, pentru a scăpa pe Longinus de o moarte îngrozitoare, el răspunde lui Decebal într'un chip îngăimat, încât Decebal nu știea la ce să se hotărască. Într'acestea însă Longinus trimite o scrisoare lui Traian, în care'l îmbie să strângă cu putere pe Decebal și să'i răzbune moartea, căci în momentul ce va primi scrisoarea, el nu va mai fi între vii, și ieă otravă chiar în noaptea când trimisese curierul către domnul său, nelăsând în mâinile lui Decebal decât un cadavru care nu-i mai putea sluji la nimic ¹⁰⁰.

Așa știeau Romanii, chiar în timpul decadenței lor, să'și îndepliniască datoria !

Dar și Decebal chiar când năimia ucigași sau trădă credința datorită vorbitorului de pace, ce făcea el alta decât tot împlinirea datoriei? O datorie poate încă mai sfântă decât aceea

⁹⁸ Fröhner, *tab.* 142—143.

⁹⁹ Fröhner, *tab.* 143—144.

¹⁰⁰ Dio Cassius, LXVIII, 11—12

de a lupta pentru glorie și izbândă, lupta pentru neatârna-re. În sufletul său barbar nu știe să facă deosebire între mijloacele permise și cele nepermise; toate îi păreau bune, de îndată ce eră vorba de mântuirea patriei sale. El avuse prilejul a se convinge că sălbateca vitejie a poporului său nu se putea măsura cu știința romană; căută să îndepliniască lipsurile cu ce îi ieșea la îndemână, și dacă vreodată fu de primit principiul că scopul îndreptățește mijloacele, apoi fără îndoială că a fost atunci. Dacii arătasera că știau să moară, și dacă este ceva de admirat în acest popor, este lupta sa până în ultimul moment; nelepădarea armelor din mâni, cât timp mai păstrase, nu vreo umbră de speranță în un rezultat fericit, dar cel puțin puțința de a le vedea roșind de sângele dușmanilor.

După nespuse greutăți, Romanii ajunseră înaintea Sarmizageturzei din partea răsăriteană, precum cu trei ani mai înainte se apropiaseră de ea prin cea apusană. Scopul lui Traian nu mai eră acuma de a scăpa pe poporul roman de un tratat înjositor, ci de a răpune Statul și poporul Dacilor. De aceea când Decebal speriat de defecțiunea tot mai deasă a triburilor dace, oferă pacea lui Traian, acesta îi răspunde ca să se predee el și armata sa în deplina lui voie¹⁰¹. Supunere necondiționată sau moarte, iată alegerea pe care Traian o puneă Dacilor. Deși unele triburi plecară grumajii lor sub jugul roman, partea cea mai deosebită a poporului, cea care-l aruncase în această cum-pănă, alese fără preget cea depe urmă alternativă. Asaltul întâiu dat de Romani nu izbutește, mai ales din cauza bolovanilor celor enormi aruncați de Daci în capetele încunjurătorilor¹⁰². Romanii atunci abato pădure și construiesc un *agger*, adică o contra-întăritură, din care să poată mai ușor și mai la adăpost lupta cu Dacii¹⁰³. Al doilea asalt aduce orașul în mâinile dușmanului și pe când Romanii sfărâmau zidurile și porțile, Dacii dădeau foc propriei lor cetăți¹⁰⁴, iar șefii lor, adunându-se în jurul unui mare vas cu otravă, se grămădesc pe întrecutele a se adăpa cu băutura mântuitoare de chinuri¹⁰⁵. Moartea trebuia să le fie grabnică, dacă nu voiau să împodobiască triumful învingătorului.

Capitala căzuse, nu însă și poporul Dacilor. Decebal cu oștirea rămasă se retrăsese încă de mai înainte spre nord, în munții cari erau țaria țarei sale. Traian însă nu lasă Dacilor nici timpul de a se gândi; lovitură urmează după lovitură cu repeziciunea fulgerului. Indată după luarea cetății, el pleacă

¹⁰¹ Dio Cassius, LXVIII, 11—12.

¹⁰² Fröhner, *tab.* 143—151.

¹⁰³ Fröhner, *tab.* 151—152.

¹⁰⁴ Fröhner, *tab.* 154—155.

¹⁰⁵ Fröhner, *tab.* 155—156.

Otravirea Dașilor.

în contra lui Decebal și'l atacă în lagărul său întărit, luând și pe acesta, după o crâncenă luptă. Decebal atunci văzând pierdută orice speranță de mântuire, se hotărăște a urmă patria lui în mormânt și, blestemând o depe urmă dată pe pricinuitoarii peirei sale, își implântă pumnalul în inimă. Capul său tăiat este adus lui Traian ¹⁰⁶. Șefii Dacilor care mai supraviețuiseră tuturor nenorocirilor de până atunci, parte se sinucid, parte se supun învingătorului, aducându'i, pe largi tave de argint, prețul răscumpărării vieței lor, scumpe juvaeruri ¹⁰⁷. Dacia cade zdrobită la picioarele lui Traian, la 106 d. Hr.

¹⁰⁶ Pe o medalie găsită la Deva în comitatul Uniedoarei se vede pe Decebal aruncându-se pe spada lui și dedesupt legenda *occupata Dacia*. *Magazin für sieb. Landeskunde* I, 1843, p. 130. Vezi frumosul bazorelief de pe Columnă înfățișând sinuciderea lui Decebal, în fruntea acestui volum.

¹⁰⁷ Fröhner, *tab.* 171—172, 177—178. Ioanes Lidus, *De magistratibus*, II, ne dă știrea de sigur exagerată că Traian ar fi luat din Dacia 5 milioane libre de aur și 10 milioane de argint.

CAPUL II.

DACIA SUB ROMANI.

(106—270 d. Hr.).

I

COLONIZAREA DACIEI

1. ELEMENTELE STRĂINE

Serbările din Roma. — Statul dac pierise și pe ruinele lui eră să se înalțe unul roman. Dacă însă elementul nou ce venia să se altoiască pe vechea stirpe tragică din poalele munților Carpați, eră superior aceștia în cultură și inteligență, în caracter nu putea să o întrecă, încât rădăcina poporului român e prinsă în păturile istorice prin două vițe tot atât de energice, de trainice și de pline de vârtute. Să nu ne fie deci silă, dacă și sângele Dacilor se va găsi amestecat în naționalitatea noastră; căci dacă Dacii nu au ajuns și ei un popor mare și însemnat, aceasta fu datorit numai oarbei fatalități, care îi aduse în lovire cu Romanii care erau mai puternici decât ei¹.

Cât de mult însă socotiau Romanii pe Daci, se vede din marele preț pe care ei îl puneau pe răpunerea lor. Izbânda contra Dacilor fu privită ca un mare și însemnat eveniment. Dela Cartaginezi, nici un popor nu pusese în o așa de primejdioasă cumpănă puternicul Imperiu Roman; căci, cum exclamă Plinius în o scrisoare către Caninius: „care materie este oare așa

¹ Este cunoscut că istoriografia noastră mai veche combate ideea unui amestec al Dacilor cu Romanii și pretinde că poporul român ar fi de obârșie curat romană. Astfel susțin: Petru Maior, *Isloria pentru începutul Românilor*, ed. din Buda-Pesta, 1813, p. 5; Șincai, *Chronica Românilor*, Iași, 1853, p. 7; Laurian, *Isloria Românilor*, etc. Această părere mai numără încă și astăzi aderenți; însă numărul lor scade cu cât înaintează studiile istorice.

de proaspătă, de bogată, de mare, în sfârșit așa de poetică și, cu toate că, în lucrurile cele mai adevărate, așa de fabuloasă ! Vei arăta cum fluvii au fost vărsate asupra pământului, cum punți nouă au fost aruncate peste riuri, cum vârfurile abrupte ale munților au fost încununate cu lagăre de soldați, cum capitala a fost răzbită, și cum răzbită fu și viața unui rege ce nu știa să piardă nădejdea. Numai o greutate, dar aceea prea mare, vei întâmpina ; anume că cu toată puterea minții tale, această măreață epopee să nu treacă peste marginile ei”². Serbările date în Roma pentru a celebra înturnarea triumfală a împăratului fură din cele mai strălucite : „O sută douăzeci și trei de zile, ne spune Dio Cassius, ținură jocurile publice și peste unsprezece mii de fiare pieriră în luptele date, în cari apărură și zece mii de gladiatori”³.” Istoricul Romei uită însă să ne spună și câți din acești nenorociți își lăsară oasele în amfiteatrele romane ; uită, sau mai curând, ca om cu cugetul mai înalt, fi e rușine să o mărturisască. Traian primește felicitări dela toate popoarele barbare cari se cutremuraseră de cumplita învățătură dată Dacilor. O solie între altele îi veni tocmai din îndepărtatele Indii. El ridică în Moesia un oraș pe care îl numi Nicolopol, în amintirea victoriei repurtate, și ordonă să se bată o mulțime de medalii cari se refereau atât la faptul general al cuceririi Daciei, cât și la oarecari întâmplări mai însemnate ale războiului.

Ca un monument nepieritor care, străbătând veacurile, să ducă până la urmașii cei mai îndepărtați răsunetul faptelor sale, Traian făcu să se înalțe, în forul său din Roma, vestita Columnă ce poartă numele lui și pe care orându-i să se sape, în un șir de tablouri, înfășurând Columna ca o cordea de jos în sus, cele mai însemnate scene din luptele sale cu Dacii.

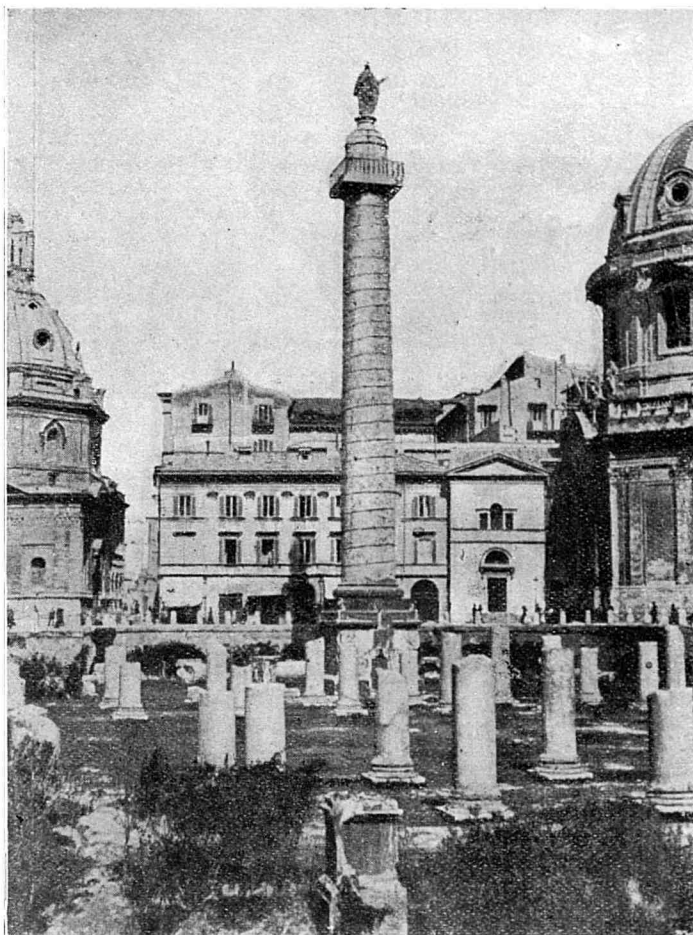
Un alt monument, mai din gros lucrat și împodobit cu sculpturi inferioare în execuție celor de pe Columnă, fu ridicat de Traian în Scitia Minor, înfloritoare așezare romană ce avusese a se lăuda mult de sprijinul dat ei de Traian contra barbarilor daci, cari neliniștiau foarte mult așezările romane. Ruinele lui s’au regăsit la *Adam Clissi* în Dobrogea. El fusese ridicat când Traian îmbrăcase pentru a 13 oară puterea tribunicie, deci în anul 111 după Hristos. Monumentul reproducea pe împărat și scene din războiul romano-dac asemănătoare acelor de pe Columna lui Traian. Monumentul fusese înălțat în orașul *Troppaeum Traiani* ai căruia locuitori mai închină o piatră întemeietorului Daciei în anul 115⁴).

² Plinius (cel tânăr), *Epistolae*, VIII, 4. (adaos la cele 9 cărți) Scris. XIV ed. Mueller 1903, Epist. către Traian. In scrisoare, Plinius felicită pe Traian pentru izbânda dobândită.

³ Dio Cassius, LXVIII, 15.

⁴ Gr. Tocilescu, *Das Monument, von Adam Clissi*, 1896 ; Fouilles et Recherches archéologiques, 1900. T. Antonescu, *Columna lui Traian*, 1910.

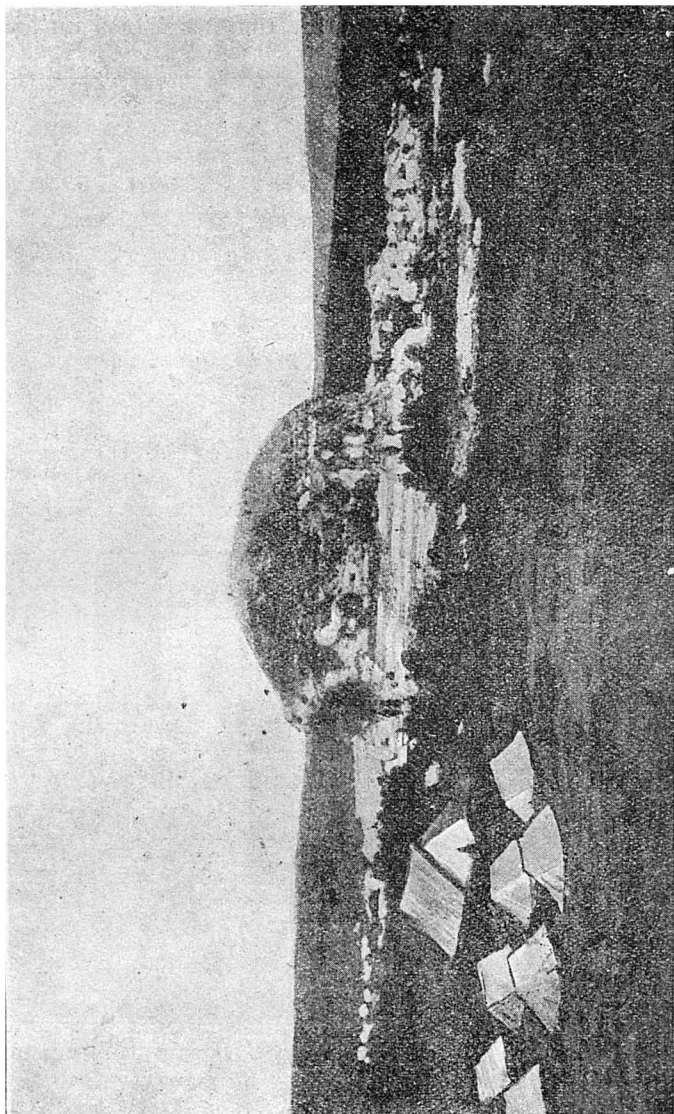
Dacia fusese cucerită de Traian cu scopul anumit de a fi prefăcută în provincie romană. Văzând necredința lui Decebal, această idee luase în mintea lui Traian un caracter de fixitate care se vedeă în jurământul lui obișnuit: „așa cum vreau eu să reduc Dacia în provincie romană”. Însă nu așa fu-

Columna lui Traian.

sese gândul său primordial, ci zădărit de violența regelui Dacilor, luase Traian o asemenea hotărîre. Fiind însă că această țară eră așezată peste hotarele firești ale împărăției romane, deaceia trebuiau luate pentru asigurarea stăpînirii ei măsuri

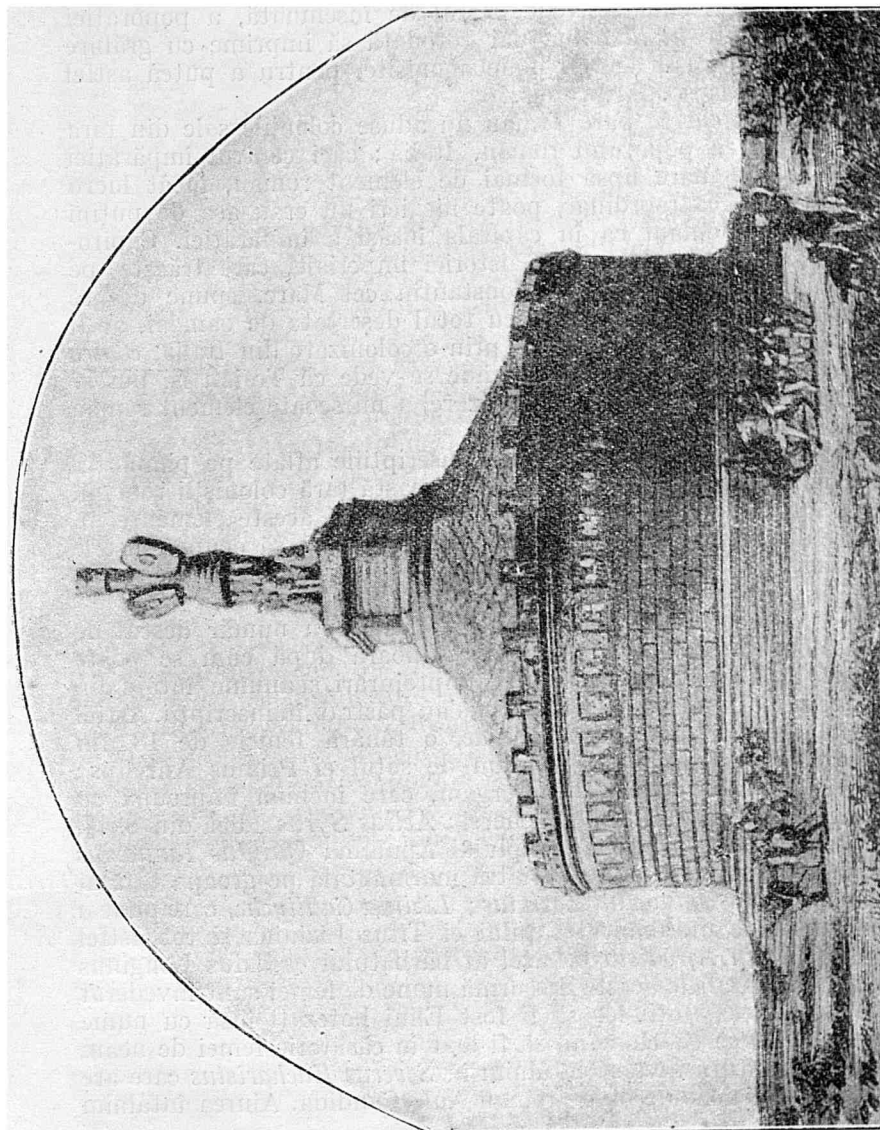
excepționale, spre a face din ea o stavilă în contra barbarilor, un lagăr roman în țară dușmană. Iată pentru ce ne spune

Ruinele actuale dela Adam Clissi.

Eutropiu, că „Traian aduse, pentru a împopora această provincie, de un încunjur de un milion de pași, din tot imperiul roman, nesfârșite mulțimi de oameni, spre a cultivă ogoarele

și orașele ei”⁵. Despre nici o altă provincie nu se raportează

Monumentul dela Adam Clissi restaurat.

⁵ Eutropius, *Hadrianus*, c. VIII : VI „Traianus, ad frequentandam hanc decies centena millia passum in circuitu habentem provinciam, ex toto orbe romano infinitas copias hominum transtulerat, ad agros et urbe colendas”. Eutropius dă drept motiv al acestei măsuri, stărpirea sexului masculin din Dacia : „ Cum Dacia diuturno bello Decebali *viris* esset exhausta”, despre care mai jos.

un asemenea fapt. Pe aiurea Romanii se mulțămiau a trimite câteva colonii, și lăseau a tot puternicei înfriuriri romane sarcina de a romaniza țara cucerită. Pentru Dacia se procedă altfel : se aduse deodată un mare număr de coloniști cari să înlocuiască partea, după cum se vede destul de însemnată, a populației Daciei căzute în războiu ; dar totodată să imprime cu grăbire caracterul roman acestei noue agonisite, pentru a putea astfel să slujască la scopul propus.

După cât se pare Traian nu aduse coloniile sale din țara de baștină a poporului roman, Italia ; căci centrul împărăției ajunsese în mare lipsă tocmai de element roman, încât lucru îndestul de extraordinar, poate nicăieri nu erau așa de puțini adevărați Romani ca în capitala însăși a împărăției. Capitolinus, unul din alcătuitoarii istoriei imperiale, care trăește pe vremile lui Dioclețian și Constantin cel Mare, spune despre Antonin, că „fiind Spaniile cu totul deșertate de oameni, ar fi îngrijit de ele cu bunăvoință, prin o colonizare din Italia, *contra preceptelor lui Traian*”⁶, de unde se vede că Traian își pusese ca maximă, în afaceri de colonizare, a nu scoate element roman din Italia.

Să cercetăm acuma după inscripțiile aflate pe pământul Daciei, din care regiuni veniră în această țară coloniștii romani, și pe urmă să vedem ce caracter dobândiră aceste elemente, în aparență străine de firea romană, cari veniau să ocupe siliștele Daciei.

Elementul elin. — Mai întâiu găsim un număr destul de însemnat de coloniști din Azia Minoară după cum se poate constata aceasta din mai multe împrejurări, și anume întâiu din numele lor de origină elină ce ni s’au păstrat în inscripții. Astfel enumerăm : *Isidora Domo Asiae*, o tânără femeie de 18 ani moartă și îngropată în Apulum de soțul ei Primus Aurelius ; *Aelia Pergamia* adică din Pergam, care închină împreună cu *Iulia Bassa* un altar zinei Venerei ; *Aelius Syrus* adică din Siria, arătat ca augustal al municipiului Apulum ; *Quintus Ianuarius Agathangelus*, care pune o piatră mormântală pe groapa tatălui său *Quintus Ianuarius Zozimus* ; *Lizinia Callityche*, care pune o inscripție pe mormântul soțului ei Titus Lizinius și tot astfel face și *Iulia Afrodisia* pe acel al bărbatului ei Caius Longinus Maximus. Ambele aceste din urmă nume de femei sunt învederat elinești, fie că soții lor să fi fost Eliini botezați însă cu nume romane, fie că ei, Romani, să fi luat în căsătorie femei de neam elin. O legătură inversă întâlnim în *Severus Eucharistus* care are de soție o femeie de nume roman Aula Candida. Aiurea întâlnim

⁶ Capitolinus. *Antoninus*, XI : Hispaniis exhaustis, italica allectione, *contra Traianis praecepta*, verecunde consuluit”.

pe un libert *Eulychus* care dedică o piatră lui Mithras pentru su fletul patronilor săi. Tot așa ridică M. Antonius *Onesas* și M. Aurelius *Theodotos*⁷ câte o piatră în onoarea unui zeu Glycon a cărui închinare eră originară din orașul Abonoteichos din Paflagonia. Ca preoți a mai multor zei grecești întâlnim iarăși Elini : pe *Caius Spedius Hermias*, preotul lui Esculap din Pergam și pe *Addebar Semei* și *Okeanos Socratis*, preoții lui Jupiter din Doliche. În Tabulele cerate găsim un copil *Apalaustus* de nație elin, cumpărat ca sclav de unul Dasius Breucus și o fată *Theodota*, originară din Creta⁸).

Același lucru este dovedit și prin mai multe nume de zei de origine elină adorați în Dacia, ai căror închinători și preoți, după cum am văzut din exemplele aduse, aveau nume grecești. Astfel afară de acel *Glycon*, zeu originar din Paflagonia, și de *Jupiter optimus maximus Dolichenus deus Commagenorum* de obârșie din Doliche oraș din provincia Comagena în Siria nordică lângă Eufrat, pe cari i-am amintit și mai sus, mai întâlnim pe *Jupiter optimus maximus Heliopolitanus*, adorat în Heliopolis, oraș din Azia Minoară, provincia Coelesiria, nu de parte de izvoarele Orontului ; apoi pe *Jupiter optimus maximus Tavianus* din Tavia, oraș al Galatiei pe malul oriental al fluviului Halis ; în sfârșit mai întâlnim pe *Jupiter optimus maximus Prusenus*, originar din Prusa cetate din Bitinia, care nu trebuie amestecat cu *Jupiter Erisenus*, de fel din Eriza, oraș din Caria, adorat și el în Dacia⁹.

Culturile zeului persian *Mithras* și al zeilor egipteni *Isis* și *Serapis* se regăsesc și în Dacia precum și în toată întinderea imperiului roman. În Dacia însă aceste zeități poartă niște epitete eline și închinătorii ei se văd a fi mai cu deosebire Elini, încât și reafllarea culturilor orientale sub această formă în Dacia, întărește prezența elementului elinesc. Astfel Isis poartă adaosul de *Mirionima*, având un colegiu de închinători, iar Mithras sau soarele acel de *ἀνερκετος*. Inscriptiile cari se referă la acest din urmă, sunt apoi scrise în totul sau în parte

⁷ Vezi inscripțiile în *Corpus Inscriptionum latinarum*, III, No. 1222 Domotsiae ; 1366 Pergamnia ; 976 Syrus ; 1504 Agathangelus și Zozimus ; 1535 Callityche ; 1536 Afrodizia, 1529 Evcharistus ; 1417-a Hermias ; 1301 Semei și Socratis ; 1022 Theodotus.

⁸ Tabula cerată : No. VII, C. I. L., III 941 : „Dasius Breucus emit mancipioque accepit puerum Apalaustum natione crecum”. No. XXV, p. 959 : „mulierem nomine Theodotam natione creticam”. În tabulele cerate descoperite la Abrud, printre 100 de nume de oameni se afla vr'o 12 cu nume grecești, G. Popa, *Tabulele cerate*, p. 149. Intre ele găsim pe unul Socrates Socratio cari este același ca Socratio Socratonis. Altul Iulius Macedo putea fi Roman din Macedonia. Numărul numelor grecești se reduce deci la 10 din 100.

⁹ C. I. L., III, 1, No 1301 a, b, 1302 Dolichenus ; 1353, 1354 Heliopolitanus, 860, 1088, Tavianus, 859 Erusenus. Akner und Müller, *Römische Inschriften in Dacien*. No. 728, Prusenus.

în limba elină¹⁰. Intr'un loc întâlnim o piatră închinată lui *Sol Hierobulos*, *ἱερίβουλος* al inscripțiilor din Palmira¹¹.

O altă numire a zeului soarelui este aceea de *Azizus*, căruia i se mai zicea și *puer bonus phosporus*, sau aducător de lumină. Numele de *Azizus* este însă arătat de scriitorii anti-chităței ca zeul popular din Emesa, cetate din Siria Apamene¹².

Adeseori închinătorii unuia din acești zei îi ridicau temple și îngrijeau de slujba lui prin preoți, precum am văzut pe acei ai lui Esculap din Pergam și ai lui Jupiter din Doliche. Pentru susținerea unui asemenea cult, se organizaseră colegii cari contribuiau în mod voluntar la sprijinirea religiei lor. Afară de colegiul Isidei Mirionime pomenit mai sus, mai amintim colegiul Galaților (*Galatae consistentes*), care întrețineau templul lui Jupiter Tavianul, originar din Galatia¹³ și colegiul Asianilor, din care inscripția ce-l amintește reproduce numele a 42 de membri, 26 de bărbați și 16 de femei¹⁴. Mai adăogăm și colegiul Utricularilor Adrastei, oraș din Asia de lângă Cyzicus¹⁵.

Pe lângă acestea, mai observăm că în Dacia staționară în tot timpul stăpânirii romane, mai multe cohorte de trupe ajutătoare din Comagena, precum și din alte localități ale Siriei; astfel din Iturea lângă Palestina și din Palmira¹⁶. Mai amintim și prezența în Dacia a unor neguțitori elini, cum se poate vedea din o inscripție pusă, de doi *neguțitori* din Siria, lui Jupiter Dolichenus¹⁷.

Toate aceste împrejurări ne arată că între coloniștii romani aduși de Traian în Dacia, eră și un contingent de element elin, care deși romanizat în parte, totuși se vede a fi păstrat, cel puțin în generația sosită în Dacia, conștiința na-

¹⁰ C. I. L., III, 1, No. 882 „Isidi Myrionimae C. Iul. Martialis pater et L. Livius Victorinus quaeſtor collegii Isidis d. d.”; No. 1107: „Soli invicto, Πίλιω ἀνικητῶ εὐχὴν ἀνέθηκεν». No. 1436: „Soli invicto, Mithrae aniceto, Hermodio v. s.”; Akner, No. 362: «Πίλιω ἀνικητῶ Ἑρμῆς Γοργίου ἀνέθηκεν». Pentru Serapis vezi un altar în Tocilescu *Monumente epigrafice*, I, 1902, p. 46. Pentru Mithras. studiul lui Studniczki în *Arch. epigr. Mitteilungen aus Oesterreich*, VII, 1883. Wien.

¹¹ C. I. L., III, 1, No. 1108. Comp. *Corpus Inscriptionum graecarum*, Ed. Boeckh, No. 4483, 4502.

¹² C. I. L., III, 1, No. 875, 1131—1138. Că *Azizus* eră adorat în Emesa vezi Iulianus, *Orationes*, IV, p. 150

¹³ C. I. L., III, 1, No. 860. Comp. alt collegium Galatarum, No. 1394.

¹⁴ C. I. L., III, 1, No. 870.

¹⁵ C. I. L., III, 1, No. 944. Vom vedea mai jos ce erau utricularii.

¹⁶ C. I. L., III, 1, No. 955, 1343, 1347, 1371—74, 1379 Cohortae Comagenorum; 1382 Coh. Ituraeorum; 837, 907 Numcri Palmurenorum.

¹⁷ Goos, „Archeologische Analecten” în *Archiv. für sieb. Landeskunde, Neue Folge* XII, p. 169: „I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) Aureliu Alexander et Flaviu Suri, negotiatore ex voto I(benter) p(osuerunt)”.

ționalității sale ; aceasta cu atât mai mult cu cât este cunoscut că în deobște poporul roman n'a izbutit niciodată a romaniza, în țara lui chiar, pe deplin elementul elinesc ce eră mai cult decât dânsul. Dacă vedem că în Dacia elementul elinesc s'a pierdut cu totul în sinul aceluia roman, aceasta a provenit din faptul că, strămutat în Dacia, atare element fusese zmutt din pământul său, rupt de pe baza sa națională, transferat din o încunjurime elinească în una romană, ceea ce explică des-naționalizarea lui. Că unii din coloniștii Aziei Minoare păstrasă la venirea lor în Dacia conștiința naționalității lor, se vede din aceea că se găsesc mai multe inscripții redactate în limba elină¹⁸.

Dacă însă coloniștii iubiau să scrie această limbă, ei trebuiau să o și vorbească și astfel se introduseră în limba poporului din Dacia mai multe cuvinte elinești vechi, cari au rămas până astăzi în limba română și cari nu trebuie confundate cu acele derivate din limba grecească modernă, introduse în timpurile mai nouă, dela constituirea statelor române încoace.

Astfel de cuvinte de origine *elină* în limba română sunt :

Drum dela *δρομος*, care nu poate fi împrumutat din grecească nouă, pentru că atunci ar fi trebuit să păstreze pe *o*, așa precum această vocală a rămas neschimbată în toate cuvintele luate din limba greacă mai nouă, ca oinofor de la *οἰνοφόρος* econom dela *οἰκονόμος* amvon dela *ἄμβων* anison dela *ἀνισον* și așa mai departe. Schimbarea lui *o* și *u* s'a făcut încă din vremuri foarte vechi, în epoca de formație a limbei române.

Martur dela *μάρτυς* sau *μάρτυρος* care redă pe *v* grecesc prin sunetul *u*, și care cuvânt nu poate deci veni dela modernul *μάρτυρος*, deși are același înțeles ; căci dacă cuvântul românesc ar fi împrumutat dela neogrecescul martiros (*v* se cetește astăzi ca *i*, pe când în vechime aveă un sunet mai apropiat de *u*) ar trebui să fi păstrat pe *i*, precum în pirostie dela *πρωστία*, sirmă (sau sârmă) dela *σύρμα*, tipar dela *τύπος* etc. Redarea lui *v* vechiu prin *u* este obișnuită în limba latină : pus (puroiu) dela *πύων*, puga (bucă) dela *πύγη*, sub în grecește *ὕψ*, cu spiritul aspru ; super dela *ὕπερ*, luma (spin) dela *λύμη* și altele multe.

Papură dela elenicul *πάπυρος*, pentru același cuvânt.

Tufă dela elenicul *τύφος* (fum) ce nu se află în grecească modernă. Nu trebuie confundat acest cuvânt care înseamnă *nimic*, echivalent cu fum (d. e. în locuțiunea *tufă în pungă*), cu tufă dela latinescul tuffa : tufă de ierburi, tufăriș de arbori.

¹⁸ Akner, No. 79, 192, 362, 541, 608. 666, 699, 850, 875, 877, 918. Aduge Hirschfeld, *Epigraphische Nachlese zum Corpus Inscriptionum latinarum*, Wien, 1871, No. 25, 26, 27.

Strugur dela elinescul *τρύγα*, prin aceeași prefacere a lui *υ* în *u* și adăogirea unui *s* premergător ca și în *sturz*, numele unei păsări, dela *turdus*.

Teacă dela elenicul *θήκη* cu acelaș înțeles, și nu dela identicul grecesc, din cauză că, dacă ar fi împrumutat dela această din urmă limbă, ar fi reprodus sunetul *η* prin *i* și nu prin diftongarea lui în *ea*, ceea ce dovedește o origine foarte veche. Din greceasca modernă avem bunăoară: mitropolit dela *μητροπολίτης*, shimă dela *σχήμα*, splină dela *σπλήνα*, cămilă dela *καμήλι*, etc.

Casc dela elenicul *χάσκω*, identic și în greceasca modernă. Că vorba românească este luată din limba veche și nu din cea nouă grecească, se vede de pe aceea că ea redă consoana aspirată *χ*, care la acei vechi se pronunță *κχ*, prin sunetul *k* românesc, pe când la cuvintele împrumutate din greceasca modernă totdeauna *χ* inițial este reprodus prin *h* românesc, precum în har dela *χάρος*, hău (cât îi hăul) dela *χάος*, hiritisesc dela *χαίρει!ζω*, hirotonie dela *χειροτονέω*, și altele mai multe.

Aceste câteva exemple, de prezența sigură a cuvintelor eline vechi în limba română, să fie îndeajuns pentru a dovedi înriurirea pe care o lăsară vechii coloniști din Azia Minoară asupra populației ce se formă din nou în Dacia, după ocuparea ei de Romani.

Faptul însă că am constatat prezența în Dacia de elemente eline, încă *vii* și nedeplin romanizate, explică la rândul său îndeajuns existența unor cuvinte elinești în limba de astăzi a Românilor, și nu este de nevoie, pentru a se afla cheia care să deslege această aparentă ghicitoare, să strămutăm poporul român tocmai peste Dunăre, ba încă peste Balcani, priu preajma naționalității eline, spre a'l pune acolo să împrumute cele câteva elemente elinești din graiul său actual. Elinii veniți la noi în timpul colonizării au adus acele elemente în limba noastră, și nu noi ne-am coborât către Grecia spre a ni le însuși.

De îndată ce se constată prezența de elemente eline în constituirea chiar a naționalității noastre, nu ne mai pot minuna de loc aflarea câtorva termeni din limba lor în graiul nostru de astăzi. Păstrat-au doar și Francezii în limba lor câteva cuvinte eline, deși în întreaga întinsă Galie eră numai o singură colonie grecească, Massalia, astăzi Marseille. Așa migraine dela *ἡμικρανία*, golfe dela *κόλπος* și alte câteva.

Elementele ilirice. — A doua regiune care a trimis coloniști în Dacia eră acea locuită de popoarele traco-ilirice cari ocupau pedeoparte Tracia și Macedonia, pe de alta coasta

Mărei Adriatice, întinzându-se până în Panonia, anume acele țări cari poartă azi numele de Albania, Muntenegru și Dalmația.

Din această de pe urmă țară care se numia tot astfel și în vechime, Traian aduse lucrători iscusiți în exploatarea minelor, căci ne spune Florus despre Dalmați că, după ce fuseseră pedeșiți de mai multe ori pentru prădăciunile lor, „îi dădă Augustus pe mâinile lui Vibius ca să-i înfrâneze cu totul. Vibius sili pe această nație sălbatică a săpă pământul și a topi aurul din vinele sale, ceea ce ea făcea și fără acesta, dela sine, fiind foarte zgârcită”¹⁹. Astfel la Alburnum Maior care astăzi se numește Abrud, pe ungurește Abrudbanya, unde erau vestitele mine de aur ale Daciei, se află o colonie întreagă de Dalmați cari erau întrebuințați la exploatarea lor. Aceștia erau mai cu osebire din tribul Piruștilor, pe cari autorii cei vechi îi recunosc cu toții a fi o poporație ilirică²⁰; deaceia găsim Alburnul Maior numit într-o tabulă cerată, *Virus Pirustarum*²¹. Intr’o altă tabulă cerată, găsită ca și cea de mai sus în ruinele dela Verespatak, lângă Abrud, vinde unul *Dasius Verzonis*, *Pirusta ex Kavieretio*, o copilă de 6 ani numită *Passima*²² pentru 265 de denari, unuia *Maximus Batonis*. S’a găsit în Dacia mai multe inscripții cari amintesc personaje de obârșie din *Aequum*, oraș dalmatin și anume pe *T. Celsenius Constante*, pe *Aurelius Bassinus*, pe *Aurelius Decoratus* și pe alt *Aurelius* al cărui nume de familie nu se poate ceti, ca *decurion* din acelaș oraș. În tabulele cerate găsite la Abrud se află printre 100 de nume de oameni vreo 45 de caracter tracic, din cari vre o 20 își găsesc analogia în Dalmația²³. Altă inscripție pomeneste despre unul „*T. Aurelius Afer Delmata*, chemat cel întâiu din *Splonum*”²⁴. În Alba Iulia în

¹⁹ Florus, IV, 12 : „Augustus perdomandos Tiberio mandat qui efferum genus fodere terras coegit aurumque venis repurgare; quod alioquin genus omnium cupidissima studiosa diligentia anquirit”.

²⁰ Livius, XLV, 26 : „Senatum populumque romanum Illyrios esse liberos jubere... Non solum liberos sed etiam immunes fore Issenses, et Taulantios, Dassaretiorum Pirustas, Rhizonitas...” Comp. Ptolemeus, II, 17, 8. Strabo, I, 1.

²¹ *Tabulae ceratae*, No. VIII, *C. I. L.*, III, 2, p. 945 : „*Anducia Batonis* emit mancipioque accepit domus partem dimidiam, que est Alburno maiori *Vico Pirustarum*”.

²² Idem No. VI, p. 937 : „*Maximus Batonis* puellam nomine *Passimam* emit mancipioque accepit de *Dasio Verzonis Pirusta* ex *Kavieretio*”.

²³ *C. I. L.*, III, 1, No. 1223, 1262, 1323 : „*Diis M(anibus) P. Celsenio Constanti* decurioni coloniae delmatiae *Claudia Aequo*, item coloniae dacicae”. No. 1108 : *Deo soli Hierobulo Aurelius Bassinus*, col. *Aquensis sacerdos* numinum v. s. l. m. No. 1596 : *I. O. M. Pro salute S. et S. M. Aurelius Decoratus* dec. col. *Aequi flamen acdilis* et *M. Aur...* decurio col. *Aequi* v. s. l. m. Asupra coloniei *Aequum*, vezi Ptolemeus, II, 16, 11. *Ilin. Antonini*, No. 269. *Tab. Peutin-geriană*. Adaugă Popa, *Tablele cerate*, p. 150 și urm.

²⁴ *C. I. L.*, III, 1, No. 1322 : „*D. M. T. Aur. Afer Delmata*, princeps adsignatus ex *Splono*”.

sfârșit s'a mai găsit o inscripție care conține dedicarea unui templu, ridicat din pământ de către un colegiu al Prosmoniilor, originari din orașul dalmatin Prosmona. Tot dalmat este și numele satului *Kavieretium* din o tabulă cerată, nume ce se reafță în Dalmația ²⁵.

Ne mai rămâne de amintit și numărul destul de însemnat de ale, cohorte și corpuri de armată originare din părțile Traciei și ale Iliricului, spre a termina cu arătarea acestui însemnat element care a intrat și el în plămuirea naționalității noastre. Așa întâlnim în Dacia corpuri ajutătoare de Traci săgetători, de Traci cetățeni romani, de Dalmați, de Iliri și de Bessi, acest din urmă recunoscut ca unul din cele mai puternice triburi ale popoarelor tracice ²⁶.

Prezența de coloniști dalmatini și ilirici între acei aduși sau veniți în Dacia poate explica aflarea unor elemente albaneze în limba română. Este de observat însă că înriurirea limbei albaneze asupra celei române a fost mult mai adâncă de cum bună oară a fost aceea a limbii eline care s'a mărginit la introducerea în organismul limbei române a câtorva cuvinte de caracter elin.

Albanizmele limbei române se constată nu numai în partea lexicală ci și în cea gramaticală a graiului. În privirea cuvintelor de origină albaneză aflătoare în limba română ele pot fi datorite sau înriuririi mai noue albaneză reprezentată de Albanzii veniți în țările române în decursul istoriei lor moderne, mai ales prin gardele de Arnăuți ale Principilor, sau înriuririi vechi, adusă de coloniștii ilirieni cari luau parte la colonizarea Daciei. Este greu de despărțit astăzi aceste două izvoare din cari au putut curge cuvintele albaneze în graiul românesc. Cuvintele cele mai caracteristice de origine albaneză sunt : abur (avul), brad (breth), broască (breske), buză (bouze), căciulă (kesoulje), cioară (sorre), codru (kodre), copac (kopah), pețhmș (ghimp), grumaz (gourmaz), năpărcă (neperke), sat (fsat), șopărlă (sapi), urmă (gjourme), vatră (vatre), vâpaie (vampa) ²⁷.

²⁵ Hirschfeld, *Ep. Nachlese*, No. 28 : „Familiaricum a solo Prosmoni ex suo fecerunt per Aur. Statium et Ulp. Paulum quaestores”. Asupra orașului Prosmona, vezi Appianus, *Illyricum*, XII, 26—27. Cf. Popa, *Tablele cerate în Transilvania*, p. 140.

²⁶ *Privilegia militum in C. I. L.*, III, 2. No. XL, *Thracum Sagittarium*; XXV *Thracum civium romanorum*; XXXIII *Flavia Bessorum*; *C. I. L.*, III, 1, No. 1197 *numeri Illyricorum*; 1577 *Coh. III Delmatarum*.

²⁷ Cihac, *Dictionnaire d'Etymologie daco-romane, Eléments slaves*, 1879, p. 714 și urm., mai dă alte cuvinte ale căror origină albaneză nu este însă sigură. Vezi Ovid Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, 1901, p. 29, 295, Hasdeu admite mult mai multe cuvinte albaneze pe care le consideră ca dace. Vezi emunerarea lor în Densusianu, *l. c.*, p. 35.

Mai însemnată mult decât această înnirire albaneză lexicală este aceea constituțională de aceeași obârșie. Forme gramaticale și sintactice de fel albanez în limba română se întâlnesc mai multe și de mare însemnatate. Așa bună oară identitatea genitivului cu dativul, formarea pluralului substantivelor neutre (sau mai bine zis masculine la singular și feminine la plural) în *uri*; formarea numeralilor dela 11—19 prin adăugirea propoziției *spre*, adăugirea lui *a* la pronumele demonstrative, formarea viitorului cu auxiliarul *voi*, postpunerea articolului și alte câteva²⁸. Mai sunt apoi schimbări identice de înțeles ale unor cuvinte împrumutate din latină de limba albaneză pe cât și de cea română²⁹.

Dacă explicarea împrumutării cuvintelor nu ar cere altceva decât vecinătatea sau atingerea culturală a acelor două popoare, înnirirea constituțională nu se mai poate face numai pe calea împrumutului dela vecini. Pentru a explica înniririle constituționale ale limbei trebuie numai decât admisă o conviețuire a popoarelor ce le înfățișază. Pentru a înțelege înnirirea albaneză asupra formelor gramaticale românești, trebuie închipuit o contopire a celor două rase, un amestec intim al vieții de copilărie a indivizilor, când copilul născut din părinți care aparțin ambelor rase deprinde formele fără alegere dela ambii lui părinți. Înnirirea aceasta constituțională albaneză s'ar putea explica și din amestecul coloniștilor ilirici cu Daco-Românii; dar pentru aceasta ar trebui ca ei să fi fost îndestul de numeroși pentru a încheia din multe imitații schimbarea formelor gramaticale românești. Din nenorocire nu avem nici cea mai mică idee despre statistica colonizării. Dacă ne-am lua chiar după resturile păstrate în inscripții, atunci fără îndoială că mai întinsă decât cea ilirică și dalmată pare a fi fost cea elinească. Cu toate acestea înnirirea acestei din urmă colonizări nu a lăsat în limba română decât mult mai puține cuvinte eline, iar asupra formelor gramaticale nu a lăsat nici cea mai mică urmă. Prin urmare, pentru a ne da samă despre înnirirea albaneză destul de bogată în cuvinte și atât de adâncă în forme, trebuie să recurgem la altă concepție, anume la faptul că substratul geto-dac, din firea lui tot albanez și care s'a constatat a fi rămas destul de gros sub pătura romană, a determinat el acele modificări în sensul albanismelor ce se întâlnesc în graiul românesc³⁰.

²⁸ Enumerarea lor în Densușianu, *l. c.*, p. 35.

²⁹ Idem, p. 297—299.

³⁰ În timpurile din urmă ale vieții lui, Hasdeu susține că Albanezii nu sunt decât Costoboci, Carpi și Bessi strămutați la sudul Dunărei de împărății romani. În loc ca Dacia să fi fost Albanezi, se răstoarnă lucrul că Albanezii ar fi fost Daci. *Cine sunt Albanezii* în *An. Acad. rom.*, II, tom. XXII, 1901. Mai vezi și Ath. M. Marienescu, *Slavi, Macedo-Românii și Albanezii* în *An. Acad. Rom.*, II, tom. XXVI, 1904.

Alte elemente. — Între locuitorii Daciei mai găsim și elementele celtice. Astfel întâlnim mai multe cohorte din Galia, Britania și Hispania ³¹, țări ale căror poporație pe acel timp eră încă în mare parte celtică. În afară de cohorte aflăm două zeități de aceeași origine: Zeul *Vitrimenus* și o zeiță *Nehalennia*. Tot zeu galic trebuie să fi fost și *Jupiter Bussumarus*, după forma cuvântului. În sfârșit mai aflăm un Trevir originar din orașul Augusta Trevirorum, în Belgia, cu numele gallic de *Ibliomarus*, ca decurion, deci în poziție însemnată și care arată totodată că eră cetățean în Dacia ³².

Cu toate că cercetarea limbei românești nu a ajuns încă a determina dacă se află elemente celtice în limba română și cari sunt acelea, căci încercările făcute până acum în această direcție sunt cu totul lipsite de caracter științific, totuși chiar dacă cercetările ulterioare ar descoperi cuvinte de obârșie celtică în limba română, o asemenea împrejurare n'ar avea nimic extraordinar, și nu ar trebui, pentru a le explica, să transportăm poporul românesc pe marginele Galiei, de unde el și le-ar fi cules, ci prezența de Celți în Dacia după colonizare, ar da o explicare îndestulătoare a acestei împrejurări.

Cercetarea inscripțiilor ne arată spusele lui Eutropius, că Traian ar fi adus coloniști în Dacia din toată întinderea împărăției romane, ca adevărate, întrucât putem regăsi în ea elemente aduse din Azia Minoară, din Iliric și din Galia, trei regiuni atât de deosebite și de îndepărtate din acea împărăție. Aceste elemente au putut lăsa, în sinul noiei poporații închegate pe pământul Daciei după cucerirea romană, urme în graiul ce se făuri pe noul pământ roman. Vom cerceta mai jos altă împrejurare, anume dacă aceasta grămadă de coloniști, trimiși aici din toate părțile împărăției, conțineă niște elemente cu totul dispartate, neunite între ele prin nici o legătură, și dacă mai ales le-au lipsit chiagul acela care face din adunături de oameni popoare și din grămezi de indivizi societăți.

2. POPORAȚIA BĂȘTINAȘĂ

Argumente generale pentru stăruința Dacilor sub Romani.
— Istoriografia noastră mai veche se silește a dovedi din răsunputeri stângerea desăvârșită a nației dace, în urma crâncenului războiu și a emigrării Dacilor, după ce Romanii luară

³¹ Privilegia militum, No. XXXIII Gallorum, Hispanorum: XXV Gallorum macedonica; XL Gallorum dacica, C. I. L., III, 1, No. 1342 Hispanorum Campagonum; 821, 1633 Britannorum.

³² C. I. L. III, No. 1214: „D. M. T. Fabio Illiomaro domo August. Trever quondam decurio canaburum vixit annis LX”.

țara lor în stăpânire. Această părere sprijinită la început de istoricii români, în interesul păstrării curățeniei sângelui roman din care ne tragem, a fost adoptată și de scriitorii străini, însă cu o țință în totul deosebită. Susțin și ei asemenea teorie, însă cu scopul de a putea mai ușor îndepărta pe coloniștii romani din Dacia, la retragerea lui Aurelian, „ca unii ce Romanii nu prinseseră în Dacia niște rădăcini atât de puternice, nealtoiindu-se elementul lor pe temelia unei populații supuse”³³.

Mai întâiu constatăm un fapt netăgăduit, anume că Geții și Dacii, când fură atacați de Romani, părăsiseră acum de câțva timp viața nestatornică. I-am aflat încă de pe timpul lui Alexandru cel Mare cultivând grâul. Pe timpul luptelor lor cu Romanii găsim la ei agricultura îndestul de dezvoltată, de oarece se află niște dregători însărcinați cu inspectarea ei. Apoi întâlnim în Dacia o sumă însemnată de orașe și de sate cari exclud ideea unui popor nomad. Este însă o lege ce reiese chiar din firea lucrurilor, că un popor așezat nu fuge niciodată în totalitatea lui înaintea unei năvăliri. Fug numai popoarele nomade cari își duc viața în cortul mișcător și trăesc din mâncarea curat animală; niciodată însă acele așezate, care și trag hrana din pământul cultivat de ele și de care, deslipite sunt expuse mai curând peirei decât sub amenințarea săbie dușmane. Deaceia, de când există omenirea, nu s'a văzut strămutarea în masă a unui popor așezat. Este adevărat, Columna lui Traian arată, în tabloul ei final, mai mulți Daci încărcându-și averile în care, ceea ce reprezintă fără îndoială o scenă de emigrare³⁴. Aceștia vor fi fost dintre cei bogați ai nației lor cari, putând trăi ori unde, nu aveau nevoie să sufere apăsarea romană. A se deduce deaici o emigrare a întregului popor este o încheiere prea îndrăzneată. Se pretinde însă că Romanii ar fi ucis pe toți Dacii aceia ce nu emigrară din țară. Dar după ce se supuseră, fiind învinși, pentru ce ar mai fi ucis Romanii pe aceia ce le recunoșteau supremația? Lăsând la o parte omenia, care împiedecă de a lovi pe acel ce se roagă, constatăm că o asemenea purtare ar fi fost contrară politicei urmate de Romani în toate țările, politică ce le-au îndrumat dominația lumii, anume de a fi aspri cu împotrivorii și blânzi cu aceia ce se supuneau lor, prin care ei hotărau adeseori chiar

³³ Roesler, *Romänische Studien*, Leipzig, 1871, p. 75 : „In Dacien wurde, wenn wir richtig urtheilen, auf mehr dünnbesiedeltem Boden, rings umgeben, von einer übelwollenden Bevölkerung, ein reines Colonialland geschaffen, in dem das Römerthum nicht so tiefe Wurzeln trieb, wo es nicht auf der breiten sicheren Grundlage eines auch geistig eroberten Volksthum ruhte. Daher die Leichtigkeit mit der es später wieder entfernt wurde und verschwinden konnte ohne einmal so viel Spuren zu hinterlassen als selbst in Britannien oder in Noricum, wo er wie ein Firniss ist abgerieben worden”.

³⁴ Fröhner, *tab. ultim.*

pe protivnici a preferă prietenia, dușmăniei lor. Apoi eră oare în interesul Romanilor a stârpi cu totul populația dacă? Care este valoarea unei cuceriri? Pământul și siliștele goale, sau populația ce se mișcă pe ele? Am văzut mai sus pe generalii romani, năvălind în Dacia și transplantând deacolo sute de mii de oameni în Moesia, spre a spori numărul birnicilor lor, și în Dacia voim ca Romanii să fi alergat ca fiarele însetate de sânge după locuitorii Daciei care veniau în genuchi cu femei și copii, plângând și cerând îndurarea învingătorilor? Poporul roman eră fără îndoială crud; dar cruzimea lui eră războinică și aveă totdeauna un scop și o țintă; nu eră setea aceea nesățioasă de sânge a unor triburi africane de astăzi cari ucid numai pentru plăcerea de a ucide.

Se aduce însă în sprijinul acestei păreri, a stângerei elementului dac, cuvintele lui Eutropius, care spune într'un loc raportat mai sus, că Traian aduse nenumărați coloniști în Dacia pentru a împopora ogoarele și orașele, „căci Dacia ar fi fost secată de *bărbați* prin lungul războiu al lui Decebal”³⁵, și în acelaș sens opune împăratul scriitor Julianus în gura lui Traian cuvintele: „Eu însă văzând republica lăncezândă și apăsată atât prin tirania din lăuntru cât și prin ofensa primită dela Geți, singur am îndrăznit a ataca pe marginașii Istrului și am răsturnat și nimicir cu totul ginta aceea a Geților. Iar o lucrare atât de mare am isprăvit-o în timp de aproape cinci ani”³⁶. Războiul fiind foarte crâncen și îndelungat, purtat apoi din partea Dacilor cu o nespūsă îndărătnicie, se înțelege că populația validă a celor ce luptară până la sfârșit a trebuit să fie rărită, încât scriitorii puteau, exagerând puțin lucrul, să vorbească de nimicirea totală a acestei populații. Eutropius ne spune însă el singur că Dacia a fost secată de populația ei *bărbătească*. Și într'adevăr care cuceritor a nimicir vreodată elementul femeiesc și copiii din un popor supus? Chiar însă dacă populația validă bărbătească din Dacia, ar fi dispărut cu totul, ceace este peste puțință de gândit, încă rămânând o mulțime de femei și de copii, aceștia putură reconstitui în cu-

³⁵ Eutropius, *Hadr.*, c. VIII: „Dacia enim diuturno bello Decebali viris esset exhausta”. Mai sus p. 125. Unii cetese însă *viribus*, adecă secată de puteri.

³⁶ *Iuliani imperatoris quae supersunt*. Ed. Taubner, p. 66: „Ego sane quasi torpentem rempublicam et dissipatam, tum domestica tyrannide qua nullo tempore oppressa fuerat, tum Getarum contumelia suspiciens, solus Istri accolae aggredi sum ausus et Getarum quidem gentem penitus everti et deleui. Et hoc quidem tantum opus annis fere quinque confici”. Observăm și aici cum împăratul Iulian numește pe Daci, Geți. Vezi mai sus p. Obedeanu, *Grecii în Țara Românească*, p. 636, crede că cuvintele: „Getarum gentem penitus deleui” sunt luate din comentariile lui Traian. Aceste comentarii din nenorocire s'au pierdut, a rămas din ele o singură frază citată mai sus, p. 102 nota 51.

rând un element de baștină îndestul de puternic care va fi putut sluji de rădăcină celui roman.

Atâta poate fi adevărat că partea cea înaltă a nației dace propriu zise care se opusese cuceririi cu cea mai strașnică înverșunare, după ce se supuse în aparență Romanilor, preferă a se expatria și părăsi provincia. Că această emigrare a trebuit să se facă după încetarea războiului, se vede din tabloul Columnei care arată încărcarea averilor emigranților ca făcându-se în deplină liniște. Desemnuirile Columnei lui Traian, totdeauna așa de exacte, ar fi reprodus desigur buimăceala unei fugi pripite, în cazul când ar fi fost vorba de o asemenea.

Erau însă oare în Dacia numai Daci propriu ziși? Am văzut mai înainte că mai erau Geți, Sarmati și un trib particular al acestora, Iazigii. Se constată însă într'un chip învederat că Iazigii erau dușmanii Dacilor în timpul războiului al doilea, de oarece fuseseră pedepsiți de aceștia cu luarea unei părți din pământul lor, pentru neparticiparea la războiul împotriva Romanilor. Pe acești Iazigi i-am văzut, pe Columna lui Traian, venind să facă închinarea lor împăratului, de îndată ce acesta trece podul în Dacia. Și aceștia să fi fost dușmanii Romanilor? Și pe ei să'i fi stârpit Romanii până la cel de pe urmă om? Apoi Dio Cassius, acel istoric pe cât de judicios pe atât și de bine informat, ne spune apriat că Decebal vroia să ceară pace, „*văzând pe cei mai mulți Daci că trec la Traian*”³⁷. Fără îndoială că acești Daci ce trecură la Romani în timpul celui de al doilea războiu, erau mai cu deosebire Geții din Valahia, cari la început caută să opună oarecare împotrivire, mai apoi însă urmează pe Iazigi și vin împreună cu ei să și plece capetele împăratului roman. Ei bine! pe toți acești trădători ai cauzei naționale a Dacilor, pe toate aceste eminente ajutoare ce veniau la Traian chiar în țară dușmană, să'i fi ucis Romanii fără cruțare? Credem că o asemenea părere este curat vorbind absurdă.

Toponimia. — O împrejurare mai ales pune în evidență această absurditate, anume aceea că aproape toată terminologia geografică a provinciei romane este moștenită dela poporul indigen. Astfel numele munților și ale riurilor cari se reafă în gura Romanilor sunt cu toatele împrumutate dela Daci. Afară de munții Carpați, o catenă lungă cu nume comun la diverse popoare, mai aflăm încă un munte particular al Dacilor, *Caucasus*, care nu este altceva decât muntele *Cogaeonum* în a cărui peșteră se retrăsese Zamolxis, și care nume

³⁷ Vezi locul citat mai sus, p. 116 nota 97.

apare iarăși în *Caucaland* al lui Ammianus Marcellinus, iar astăzi se regăsește în numele mai multor munți *Cocanul* din Carpații munteni ³⁸.

Dintre riuri, afară de acela ale căror nume însuși Dacii le moșteniseră dela Sciți, precum *Pyretus*, *Tiarantos* și *Maris*³⁹, mai amintim următoarele numiri luate de Romani dela Daci și care mai toate răsună încă și astăzi în gura poporului român: *Tibiscum*, *Samus*, *Grissia*, *Gilpil*, *Aluta*, *Μουσατος*. De asemenea aproape toate numele orașelor sau satelor ce se aflau pe timpul Romanilor în Dacia păstrară numele lor cel vechi; numai puține din ele au primit un botez roman; unele din ele, precum capitala Daciei, a îmbinat ambele numiri, cel vechi și cel roman în o denumire îndoită. Din Ptolemeu, *Tabula Peutingeriană*, geograful Ravenat și inscripții, ni s'au păstrat numele următoarelor cetăți sau sate de nume dac. În Ptolemeu (sub Antonin, 150 d. Hr.) găsim: *Ruconium*, *Docidava*, *Porolissum*, *Arcobadara*, *Triphulum*, *Patridava*, *Carsidava*, *Petrodava*, *Napoca*, *Patruissa*, *Sandava*, *Ulidava*, *Marcodava*, *Ziridava*, *Singidava*, *Zermizirga*, *Comidava*, *Ramidava*, *Pirum*, *Zusidava*, *Paloda*, *Zurobara*, *Lizisis*, *Tiriscum*, *Sarmizagethuza*, *Netindava*, *Tiasum*, *Tibiscum*, *Zeugma*, *Dierna*, *Acmonia*, *Druphegis*, *Arcina*, *Pinum*, *Amutrium*, *Sornum*. Din *Tabula Peutingeriană*, (sub Severus 222 d. Hr.), adăogim pe următoarele, altele decât acelea enumerate de Ptolemeu: *Lederata*, *Arcidava*, *Centum-Putea*, *Bersovia*, *Azisis*, *Gaga*, *Musclianis*, *Agnavis*, *Pelendova*, *Acidava*, *Rusidava* (poate aceeași cu *Zusidava* din Ptolemeu), *Buridava*, *Arutela*, *Stenarum*, *Cedonia*, *Blandiana*, *Brucla*, *Patavissa* (poate aceeași ca *Patruissa* lui Ptolemeu), *Optatiana*, *Largiana*, *Cersie*. Geograful Ravenat nu face decât reproduce câteva din numele *Tabulei Peutingeriane*, fără a adăogi nimic nou, afară de *Potula*, dacă aceasta nu va fi identică cu *Paloda* ⁴⁰. Inscriptiile ne mai procură următoarele numiri, neconținute în izvoarele celelalte: *Ampeia*, *civitas Volmerium*, *civitas Petovum*, *Colonia Malvensis*, *Imenmosum maior*, *Kavietetium*, *Deusara*, *Kartum* și încă unele ce vor fi aduse mai la vale ⁴¹.

³⁸ Akner und Müller, Anhang, No. 17: „Ad Alutum flumen secus montem *Caucasi*”. Asupra muntelui *Cogaconum*, vezi mai sus p. 67. Amm. Marcell., XXXI, 4: *Caucalandensem locum*”.

³⁹ Mai sus p.

⁴⁰ Anonymus Ravennalis, IV, 14, 7. Din aceste localități pot fi identificate cu cele de astăzi: *Zusidava* amintită ca *territorium zucidavensis* în o inscripție găsită la *Celeiu* și *Capidava* păstrată în o altă inscripție ca *territorium capidavense*, găsită la Pantelimonul de sus din Dobrogea, jud. Constanța, vezi Pârvan *Cetea Ulmelum*, 1912, p. 2, și Tocilescu *Monumente epigrafice și sculpturale*, p. 636 și 646.

⁴¹ C. I. L., III, 1, No. 1399; III, 2, *Privilegia* LI; *Tabulae* III, VI, X.

Lângă aceste 68 de nume de obârșie dacă se întâlnesc numai 16 de caracter latin, precum în Ptolonien 7 : *Ulpianum*, *Salinae*, *Praetoria-Augusta*, *Angustia*, *Aqulum*, *Aquae* și *Frateria*, și în *Tabula Pentlingeriană* alte 9 : ad *Pannonios*, *Pons-Augusti*, *Caput-Bubali*, *Castra-nova*, *Romula*, *Pons-Aluti*, *Castraput-Bubali*, *Castra-nova*, *Romula*, *Pons-Aluti*, *Castra-Traiana*, *Pons-velus*, și *Ad-Mediam*. Fără îndoială că și aceste numiri vor fi avut corelativele lor dace, după cum capitala purta dubla numire de *Sarmizageluza regia* și de *Ulpia Traiana Augusta*; dar ele au fost întinecate, la scriitorii ce s'au ocupat cu Dacia, de numele paralele romane.

Tot așa ne mai dă Ptolemeu, care scrie, precum am arătat, către 150 d. Hr., prin urmare după cucerirea Daciei, numele a 15 triburi dace ce s'ar afla în această provincie anume dela nord, începând dinspre apus : *Anarții*, *Tauriscii* și *Cistobocii*; sub ei *Prendavensii*, *Ratacensii* și *Caucoensii*; sub aceștia în aceeași ordine *Biefii*, *Buridensii* și *Cotensii* și sub aceștia *Albocensii*, *Potulatensii* și *Sensii*; iar sub dâșii în sfârșit, în partea meridională *Saldensii*, *Ciagisii* și *Ptefigii*.

Este probabil că Ptolemeu alcătuindu-și geografia după un autor mai vechi, Marin din Tir, va fi împrumutat de la el numele acestor 15 triburi, cari nu vor mai fi existat în întregimea lor pe timpul lui în Dacia. Majoritatea lor însă a trebuit să existe, fără de care nu ne putem închipui, cum de Ptolemeu putea să treacă în geografia lui, menită a fi cetită de contemporanii săi, ca existente, triburile unui popor acum șters de pe fața pământului. Apoi unele din aceste triburi vom vedea că sunt pomenite și de inscripții.

Topografia Daciei rămânând aproape neschinbată sub dominația romană, păstrându-și vechiul său caracter dacic, această împrejurare dovedește într'un chip învederat că a trebuit să rămână o populație îndestul de deasă în Dacia, pentru a putea păstra aceste denumiri și a le impune Romanilor cu toată tendința acestora de a romaniza geografia țării, ceea ce se vede din schimbarea numelui unora din orașele Daciei.

Dacă până aici am adus mai multe argumente din care să se deducă aflarea poporului dac în vechea sa patrie sub stăpânirea romană, studiul inscripțiilor ne va dovedi, pe lângă câteva mărturisiri culese din autori, într'un chip învederat, existența Dacilor sub oblăduirea imperiului roman, în vechea lor țară. Astfel ne spune Dio Cassius că Sabinianus legatul împăratului Comod (180—192), după ce bătut pe Dacii ce se retrăseseră în munții înconjurători provinciei, strămută în Dacia 12,000 de familii din această nație ⁴².

⁴² Dio Cassius, LXXII, 3.

Aşa dar pe lângă Dacii (Geți sau Iazigi) ce rămaseră în Dacia, ca unii ce ținuseră cu Romanii în lupta lor contra lui Decebal, mai vedem că poporația lor este sporită prin strămutări silite făcute de Romani, fără îndoială în acelaș scop în care am văzut mai sus pe Aelius Catus și pe Marcus Plautius transplantând populații getice din stânga Dunărei în Moesia, anume pentru a spori numărul birnicilor. Apoi, dacă Romanii ar fi avut de ținută nimicirea totală a nației dace, nu ar fi fost o adevărată nebulie de a aduce în țara lor tocmai din acei oameni, pe cari voiau să'i stârpiască de pe fața pământului?

Nu trebuie să ne mire împrejurarea că poate unele din numele de oameni sau de triburi pot avea asemănare cu nume tracice, de oarece am văzut că Dacii erau Traci. Faptul însă că acești Traci trăesc și mor în Dacia ne arată în chip învederat că avem a face cu Daci.

Inscripțiile. — În monumentele comemorative sau funciare găsite în deosebite localități din Dacia se află săpate o mulțime de nume de bărbați și de femei cari nu sunt nici latine, nici grecești, cari aduc cu numele ilirice și pe cari trebuie să le privim ca purtate de Daci trăitori și morți în Dacia sub stăpânirea romană. Iată cele mai însemnate din aceste inscripții :

- 1) „*Aia lui Nando*, a trăit 80 de ani, *Andrada lui Bituva*, a trăit 80 de ani, *Bricena*, a trăit 40 de ani, *Iusta*, a trăit 30 de ani, *Bedar* 12. După moartea ei *Herculan* libertul au pus (această piatră) patronci sale drept recunoștință”⁴³.

Numele conținute în această inscripție ne arată învederat pe membrii unei familii dace care adoptase însă moravurile romane, ceeace reiesă întâiu din punerea însuși a pietrei, obiceiul roman, apoi din împrejurarea că o vedem posedând libertți, ceeace o arată totodată că dispunea de mijloace.

- 2) „*Zeilor Mani* : Lui *Aeliu Andena*, *Auliu Macrin Epidianul* zis și *Epidiu*, augural al coloniei și *Macrina Marcia* fiica puseră (această piatră)”⁴⁴.

Andena fiind un nume dac, urmează că acel ce'l purtă își măritase fata care poartă numele roman de *Macrina Marcia*,

⁴³ *C. I. L.*, III, 1, No. 917 : „*Aia Nandonis* vixit annis LXXX. *Andrada Bituvantis* vixit annis LXXX. *Bricena* vixit annis XL. *Iusta* vixit annis XXX, *Bedarus*, XII. Post obitum ei *Herculanus* libertus patronae benemerenti.

⁴⁴ *C. I. L.*, III, 1, No. 1488 : „*D. M. Aelio Andennac Aelius Macrinus Epidianus* qui et *Epidius* augustalis coloniae *Macrina* filia posuerunt”.

după un personaj care din numele ce'l poartă, Macrin Epidianul sau Epidiu, pare a fi un dac romanizat.

- 3) „Părinții *Uicudiu a lui Bedar* și *Suta lui Epicad*, au pus (această piatră) prea iubitei lor fiice, ce a fost ucisă de tâlhari, însă răzbunată” ⁴⁵.

Numele fetei lipsește, partea superioară a pietrei fiind ruptă. Părinții ce'i pun inscripția poartă însă învederat nume de caracter dac.

- 4) „T. M. au pus (această piatră) spre recunoștință Domiției lui *Clon*, care au trăit 30 de ani” ⁴⁶.

Domiția, nume roman; a lui Clonus, nume dac.

- 5) „Zeilor Mani: *Aelius Diaies*, au trăit 90 de ani, și i-au pus (această piatră) *Aureliu Dilugeniu*, fiul și moștenitorul părintelui prea iubit spre recunoștință” ⁴⁷.

Atât fiul cât și tatăl cu nume romane, iar familii dace.

- 6) „Zeilor Mani: *Mavida* fiica lui *Epicad*, care a trăit 45 de ani, soțul iubitei sale soții pune (această piatră). Aice odihnește” ⁴⁸.

Numele și pronumele sunt caracteristic dace.

- 7) „Zeilor Mani: *Aureliu Fabiu*, purtătorul steagului aripei Siliane, a trăit 28 de ani și 11 luni, *Aurelian Rebur*, veteranul și *Fabia* puseră (această piatră) fiului prea iubit, dar și lor” ⁴⁹.

Amestecarea caracteristică între nume latinești și dace, îndegetează o contopire a acestor două elemente. Astfel fiul mort poartă numele roman de *Aureliu Fabiu* și eră purtătorul steagului unei ale; pe mamă o cheamă tot *Fabia*, iar tatăl, care se numește și el cu numele roman de *Aureliu*, mai poartă și cognumele de *Reburus*, formă învederată neoromană și care urmează să fie de origine dacă.

- 8) „*Sola* lui *Mucatru*, veteran din aripa frontoniană, au împlinit juruita făcută lui *Apolon*” ⁵⁰.

⁴⁵ C. I. L., III, 1. No. 1585: „Interfecta a latronibus et vindicata U-cudius Baedari et Sutta Epicadi parentes pietissimae filiae titulum posuerunt”.

⁴⁶ C. I. L., III, 1, No. 1267: „Domitiae Cloni qui vixit annis XXX, T. M. benemerenti posuit”.

⁴⁷ C. I. L., III, 1, No. 835: „D. M. Aelius Diaues vixit annos LXXXX et posuit Aurelius Ditugenus filius et haeres patri carissimo benemerenti”.

⁴⁸ Goos, în *Archiv. für sieb. Landeskunde*, 1874, p. 129: „D. M. Mavida Epicadi filia fixit annis XXXXV. Maritus conjugii pie posuit. Hic sita est”.

⁴⁹ C. I. L., III, No. 847: „D. R. Aurelius Fabius signifer alae sillianae vixit annos XXVIII menses XI. Aurelius Reburus veteranus et Fabia filio pietissimo posuerunt, sed et sibi”.

⁵⁰ C. I. L., III, 1, No. 787: „Apolini sacrum Sola Mucatri veteranus alae Frontonianae votum solvit”.

Inscripție însemnată prin aceea, că arată pe un Dac întors la religia romană, de oarece dedică o piatră lui Apolon.

- 9) „Zellor Mani: T. Aelii Ariort quattuorvir anal al municipiului Drobetașilor uciș de tâlhari au trăit ani 57. Digna prea iubitului ei soț Publ. Aelii Valente fiul și Udar nepotul spre recunoștință i-au pus (această piatră)”⁵¹.

Vedem aici un dac în fruntea unui municipiu. Femeia lui poartă un nume roman. Tot așa și cei doi fii ai săi, iar nepotul său nume dac; dovadă învederată de contopirea Dacilor cu poporul roman și de latinizarea lor. Tot deasemenea credem a vedea nume dace în următoarele, culese din inscripții: *Dada*, *Drigiza*, *Dius*, *Pupa*, *Siccia*, *Sisiata*, *Esbercus* și alte câteva⁵².

Unele nume terminate în porus, ca *Mucapor*, *Natopor*, *Mucalor*, se regăsesc și la numele din Tracia; deasemenea *Rescu Turme Soie*, *Diza* cari se reafă la nume bessice precum *Rescu* și *Dizus*⁵³.

Cea mai caracteristică inscripție este însă aceea pusă pe mormântul unei regine dace moartă în Dacia pe timpul stăpânirii romane.

- 10) „Zeilor Mani: Ziaei fiicei lui Tiatl Dacie soția lui Pieporus regele Cistobocilor Natoporus și Drilgisa bunicii lor prea iubite bine meritatei puseră”⁵⁴.

Am văzut cum Geto-Dacii sunt arătați de Ptolemeu ca aflându-se în Dacia sub stăpânirea romană. Din această inscripție se poate vedea că Dacii păstrasera chiar oarecare autonomie, de vreme ce i vedem trăind sub regii lor în Dacia romană.

Dacă însă inscripțiile raportate până acuma nu conțin decât nume pe cari forma lor ne împinge a le atribui populației de baștină, posedăm altele în care se spune lămurit că individul pomenit aparține acestei populații.

⁵¹. C. I. L., III, 1, No. 1559: D. M. Aelio Ariorto IIII viro annuali municipii D(robeta)rum, interfecto a latronibus vixit annis LVII. Digna conjugii pietissimo et P. Aelii Valens filius et P. et Udarus nepos h. m. posuerunt”.

⁵². C. I. L., VII, No. 323: (Orelli, No. 510); C. I. L., III, 1, No. 804. 917, 986, 1236, 1243 și 1525. Numele de Esbercus se află în o inscripție aflată la Wiesbaden, Tocilescu *Monumente epigrafice*, I, p. 303.

⁵³. C. I. L., III, 1, No. 799, 852; Orelli, No. 510; C. I. L., III, 1, No. 870, Compară Tomasehek, *Ueber Brumalia und Rosalia* în *Sitzungsberichte der Kaisert. Akademie*, LX, p. 381.

⁵⁴. Adusă din C. I. L., VI, No. 1801, de V. Pârvan. *Contribuții epigrafice la Istoria Creștinismului daco-roman*, 1911, p. 95, nota 429: D. M. Ziaj Tiatl fil (iae) Dacae, uxori Piepori regis Coisstobocensis, Natoporos et Drilgisia aviae cariss (imae) h. m. posuer (unt).

- 11) Iuliu Secundinus veteran rechemat în slujbă (evocatus) al cohorței III a salariorilor care a trăit ani 85, *de nație dac, Atticia Sabina soția lui și Iul. Costas fiul și moștenitorul spre recunoștință*"⁵⁵.

Înlius Secundinus este deci arătat anumit ca de *nație dac* și cu toate acestea poartă un nume cu totul roman, o dovadă de complectă romanizare a Dacilor ce rămăseseră sub domnia romană. Câți Daci se pot ascunde sub nume romane, la care nu mai e însemnată, ca în inscripția arătată, originea individului, de oarece el poate o și nitase și treceă drept Roman neaoș! Femeia lui Secundinus poartă numele de Atticia, care este dac, iar cognumele de Sabina, învederat roman, încât aici nu mai rămâne nici o îndoială că avem aface cu Daci romanizați.

Tot același lucru dovedește și următorul fragment de inscripție în care însă numele Dacului este stălcit, dar după finală este designat roman.

- 12) „Iuliu Pi...tinus cetățean dac”⁵⁶.

În altă regiune a țărilor dunărene, în *Scitia Minor*, locuită și ea de popoare de neam dac sau bess, deci de neam trac, găsim iarăși dovezi de existența unei populații băstinașe sub stăpânirea romană și supuse înmăsurării ei. Așa o inscripție amintește pe cetățenii romani și bessi așezați în satul *Ulnetum*: Romani deci locuind alături cu populația tracă a Bessilor. Altă inscripție vorbește despre hotarele dintre moșia lui *Siam-pudus* și satul *Buridavensilor* (Buridensii lui Ptolemeu), ambele denumiri de caracter absolut dac⁵⁷. o altă inscripție conține iarăși mai multe nume învederat dace sau trace: *Mucapor* și soția lui *Sedida, Neti...tis* care soți au copii de nume romane ca Longinus, Martia și Valerius. Se mai află, prin inscripții, amintite mai multe sate cu nume dace ca *Amalaidina, Turremuca, Asbolodina*. O inscripție prea însemnată este aceea care pomenește cetatea *Ausdec....* (nume până pe jumătate dispărut) care este arătată ca punând într'un rând un hotar în contra Dacilor prin un *actor* al cetății, dregător existent numai în Canabae și care pe atunci era reprezentat tocmai de un Dac, *Vexarus*. Hotarul a fost tras de M. Salvius P...ror din ordinul lui Helvius Pertinax (general și mai târziu împărat roman) împreună cu Antonin Tribunul cohorței a II-a. Adaogă

⁵⁵ Orelli, No. 6844: „Iulius Secundinus evocatorum coh. III, Salariorum qui vixit annis LXXXV, natione dacus, Atticia Sabina conjux et Iul. Costas filius et heres b. m. fecerunt”.

⁵⁶ C. I. L., VII, No. 944: „Iulius Pi...tinus, cives dacus”.

⁵⁷ Buridava este arătată de *Tab. Peutingeriana* ca cetate din Dacia. Mai sus, p. 138.

inscripția că Dacii au fost invitați să iasă din locul stălpit. O altă inscripție funerară din orașul Troppaeum Traiani poartă de un Dac *Comozi* care ar fi fost ucis de *Costoboci*, și ei un trib dac trăitor în Dacia pe timpul lui Ptolemeu care îi numește *Cistoboci*⁵⁸. Tatăl acestui *Comozi* poartă și el numele dac de *Daizus*, iar fii lui acele romane de Justin și Valens. Altă inscripție amintește pe tatăl și pe mama cu numele dace de *Mucapor* și *Eftipia*, iar copiii cu acele romane de Sabinus, Aurelius, Valerius și Sabinianus, acești doi din urmă arătați ca trăind și punând piatra amintitoare pe mormântul consăngenilor lor. O altă inscripție conține numele *Crescens Rigozi*, *Helpis Liberta*, *Cornelius Vitalis* din care *Rigozi* fiind în genitiv înseamnă pe tatăl și acesta fără îndoială dac. Tot așa sunt și următoarele nume culese tot din inscripțiile Dobrogei: *Iulius Dizzace* din Troesmis, femeile *Zudeculp* și *Claudia Dusia*, *Aurelius Dalmus* și *Aurelia Uthis* soția lui din satul dac *Amlaidina* amintit mai sus; apoi *Apolonius Dadae* și *Ti...* *Claudius Mucasin* din Tomi. Din tribul *Bessilor*, arătat ca locuind în *Sciția Minor*, mai sunt păstrate câteva nume personale ca *Clagino*, *Derzigeno*, *Eptacento*, *Zina* și *Eptaperi*. Se mai află și gladiatorul *Σκλητος* care spune despre el însuși că eră Dac, *Δακῆσις* cu toate că i se săpase inscripția în grecește⁵⁹.

Și despre aceste neamuri trace, dace, gete sau besse se poate susține contopirea lor cu Romanii prin căsătorii sau înfrîniri romanizatoare, cum reiese lucrul în chip învederat din amestecul de nume trace cu cele romane în aceeași familie, încât și cercetarea *Sciției Minoare* conduce la același rezultat ca și aceea a rămășiților din Dacia propriu zisă, anume la adevărarea aflării multor elemente dace sub stăpânirea romană, cari elemente se pierdura apoi fără să mai lase alte urme despre existența lor decât substratul caracterului, elementul mai mult fiziologic al rasei, de oarece floarea psihologică fusese retezată de pe trunchiul ce o purtase, de sabia romană.

Armata. — Existența Dacilor sub stăpânirea romană se mai dovedește încă și din aflarea unor cohorte de Daci atât în Dacia cât și în alte părți ale imperiului. Astfel aflăm în *Britania Cohorta Aelia Dacorum*. Mai multe inscripții au păstrat numele unor ostași din această cohortă, care se arată învederat ca Daci. Astfel sunt *Decibalus*, *Dada* și *Acadunus*, acest din urmă arătat anume ca originar din *Ulpia Traiana*⁶⁰ capitala Daciei.

⁵⁸ Mai sus, p. 139.

⁵⁹ Toate inscripțiile citate, aduse de V. Pârvan în scrierea lui *Celatea Troppaeum*, 1912, p. 5—48.

⁶⁰ *C. I. L.*, VII, No. 323 : (C. Titio) ...a „Acaduno Ulp(ia) Trai(ana), em(erito) al(ae) Petr(ianae), Martius f(ilius) p(onendum) c(uravit). Asupra numelor *Decibalus* și *Dada*, vezi No. 858 și 866.

Apoi tribunul cohorței Claudius Menander, poate și el un Dac cu nume roman, pe o piatră pusă de el, șapă și un cuțit încovoiat, arma națională a Dacilor ⁶¹. Mai aflăm o *ala I Dacorum* care se vede că staționează în Noricum, unde s'a descoperit o inscripție la Einod, care pomeneste numele ei ⁶².

Se mai găsește o cohortă *II Augusta Dacorum veterana milliaria equitata* în Panonia la Dalya, în vechime Tentoburgium, și o altă cohortă *III Dacorum* amintită pe o piatră aflată în Macedonia, și care cohortă este dată ca luând parte la o expediție în Mezopotamia ⁶³.

Deasemenea se mai află o inscripție care amintește despre un prefect al militarilor *Dacorum Iassiorum* ⁶⁴, dedicată lui Antoninus Pius și găsită în Sarmizagetzua; o alta care pomeneste o *cohorta I Dacorum vigillum* și o a treia care poartă pe ea o *vexillatio Dacorum parthica*.

Mai amintim și milites *Dascisciani* cari se regăsesc în mai multe izvoare și erau răspândiți în toată întinderea Imperiului Roman, precum și cohorta *Getulilor* din Iudea ⁶⁵.

Prezența unor trupe atât de numeroase de Daci în Împărăția Romană cere numaidecât acea a unui număr însemnat de Daci, în provincia de unde ele să se fi putut recruta.

Dacii însă se întâlnesc nu numai ca soldați, ci și ca ofițeri superiori, comandanți în armatele romane, bine înțeleși în acest caz pe deplin romanizați și numai cât ar reori pă-

⁶¹ C. I. L., VII, No. 838.

⁶² C. I. L., III, 2, No. 5044: „Praef. equitum alae I Dacorum tribunus militum legionis II adjutrix”. O altă inscripție reproducă de Mommsen în nota la No. 1153 (C. L. III, 1) amintește pe unul Julius Erucianus Crispus praef. alae I Ulpiae Dacorum. Eră aceeași *Ala I Dacorum* cu *Aala I Ulpia Dacorum*, sau 2 corpuri deosebite?

⁶³ C. I. L., III, 2, și III, 1, No. 600.

⁶⁴ Akner und Müller, No. 157: „Ex voto tricenali magno et invicto imperatori Caesari Tito Aelio Hadriano Antonino Pio Augusto, pontifici maximo, tribunicia potestale XVI, consuli III, patri patriae pro salute et felicitate pontificis maximi et Anniae Faustinae Augustae conjugii, *Caius Claudius, sextum praef. militum Dacorum Iassiorum* hanc statuam inauratam numinibus maiestatique eorum (posuit)”. (După cetirea lui Akner și Müller). Rândul subliniat este dat de inscripția astfel: „C. CLOD. VI. PRAEF. M. DACORUM. IASSIORUM”. Cetindu-se pe M. din inscripție: *municipium* s'a văzut aice vechiul nume al *Iașilor*. Noi credem împreună cu Akner și Müller că un prefect al unui municipiu este ceva cu totul neobișnuit și că cetirea *militum Dacorum Iassiorum* este mult mai probabilă. Dacă Iașii ar fi existat de pe timpul Romanilor, ba chiar ca municipiu, ar trebui numai decât să se reafle în el urme ale vieții romane, pe când este cunoscut că nu s'a găsit în el nici o singură inscripție romană, *Milites Daci Iasii* nu erau decât Dacii Iazygi care se aflau în Dacia sub stăpânirea romană. Mai notăm și împrejurarea că pretinsul prefect al municipiului Iași trăește tocmai în Sarmizagetzua. Iașul însă sau Iașii și-ar putea trage numele dela Iazigi.

⁶⁵ Trebellius Pollio, în *Claudio*, XVII; Flavius Vopiscus, în *Aureliano* XXXVIII; Orelli, 5889, 6049, 6688; *Notitia dignitatum imp. rom. Ed. Böcking* p. 21, 23, 88, 96. Asupra *Getulilor*, vezi C. I. L., III, 2, Privilegia XIV.

strându-și amintirea originii lor. Astfel aflăm despre *Regalianus*, unul din cei mai buni generali romani ai timpului său, că eră de „nație dac și după cât se spune coborător din Decebal”⁶⁶. Chemat de împăratul Valerian la o comandă superioară, el căpătă sub Gallienus guvernarea Iliricului și astâmpără o revoltă a acestei provincii. Un uzurpator, Ingenuus, răsculându-se împotriva lui Gallienus, este bătut în Moesia și Gallienus pedepsește cu nepută de cruzime pe partizanii răscoalei. Moesii speriați proclamă atunci pe Regalinus de împărat (263 d. Hr.) dară este ucis curând după aceea, temându-se provincialii de o și mai cumplită răzbunare a lui Gallienus.

Toate aceste împrejurări adevăresc existența poporației dace sub stăpânirea romană, și deci nu se mai poate susține că nația Dacilor 'ar fi fost cu desăvârșire nimicită de Romani, cu prilejul cuceririi țării lor.

3. ELEMENTUL ROMAN

Intinderea elementului roman. — Prin cucerirea Daciei, supunerea poporului băștinaș și aducerea de colonii din diversele părți ale Împărăției Romane, se adunaseră în noua provincie romană elemente deosebite prin obârșia și felul lor de a fi. Ele fură supuse însă aice unei înșurubiri covârșitoare care, ca o grea piatră de moară, sfărămă toate grânele deosebite aruncate în coșul ei, și scoase din a lor măcinare un popor nou și unitar ce purtă pe fruntea lui tot pecetea romană. Ne rămâne de studiat mijloacele puse în lucrare de Romani pentru a romaniză Dacia, țintă pe care chiar Traian trebuise s'o aibă în vedere, dacă vroiă ca a lui cucerire să devină pentru Împărăția Romană un scut și o apărare, iar nu numai o nadă mai mult spre a atrage pe barbari.

Deși Traian aduse colonii din provincii și nu din centrul imperiului, el căută în totdeauna ca să trimită în Dacia elemente romanizate, printre care numai se strecurară și de acele în care romanizarea nu prinsese încă depline rădăcinii. Mai multe din orașele ce contribuiri prin populația lor la colonizarea Daciei erau colonii romane sau orașe mult cercetate de Romani. Se știe însă că dreptul de colonie nu putea fi acordat decât celui oraș străin în care se adaosese atât de mult populația romană, încât să dobândiască o fizionomie curat latină. *Emesa* acel oraș din Siria Apamene care trimisese în Dacia cultul lui Azizis sau Puer bonus phosporus eră nu

⁶⁶ Trebellius Pollio, *Triginta Tyrani*, IX: „Erat gentis „daciae“, Decebalus ipsius, ut fertur, affinis”. Comp. Aurelius Victor, *Caes.* XXXII.

nunai colonie romană, dar încă din cele mai favorizate, dăruită cu dreptul italic care scutiă pe locuitorii ei de dări și le dădea puțină de a întrebuința formele stricte ale dreptului roman la regularea daraverilor lor⁶⁷. Tot asemenea colonie cu drept italic eră și *Heliopolis* din Coelesiria, de unde se adusese în Dacia cultul lui Jupiter Heliopolitanus⁶⁸. Aceste orașe grecești ale Aziei Minoare conțineau o poporație romană așa de numeroasă, încât mulți din oamenii cei mari ai Romanilor văzuseră lumina zilei în zidurile lor. Așa vestitul iurist Ulpianus eră originar din colonia romană din Fenicia, *Tirul*⁶⁹. Orașul *Tavia* sau *Tavium*, de unde veni în Dacia cultul lui Jupiter Tavianus, eră vestit ca mare centru comercial⁷⁰ care deci trebuia să fî fost foarte cercetat de Romani ei căutând să tragă mai ales foloase economice din stăpînirea lumii. Tot colonie romană eră *Augusta Treverorum*, patria lui Ibliomarus⁷¹, și aceiași însușire o aveă și *Aequum* din Dalmația⁷².

Nu eră pentru prima oară când Romanii căutau să romanizeze o provincie nouă, cu elemente romanizate din altele mai vechi. Acesta fusese în deobște sistemul întrebuințat de dânsii, pentru a introduce mreja gândirilor romane în capetele tuturor supușilor lor. Elementul latin sporiă prin însuș faptul întinderei sale, și popoarele latinizate de Romani slujiau la rîndul lor pentru a latiniză pe altele. Astfel numai se putu lăți spiritul reprezentat la început prin mâna de oameni din Latium și Roma, și din un simbură mic se putu desvoltă acel arbore urieș care umbriă cu ramurile sale cîte trele părțile lumii cunoscute pe atunci.

Dar, dacă Traian nu vroi să mai slăbiască încă elementul roman din Italia, trimițindu'l el în Dacia, putu el impedeacă pe locuitorii centrului împărăției și a capitalei a se duce de bună voia lor în țara, către al cărei pămînt îi atrăgeă, cu o putere neînvinsă, farmecul aurului, ascuns în măruntaele acestei fericite regiuni? Puteă Traian să împiedice colonizarea vîluntară a provinciei cu elemente din Italia chiar, după cum

⁶⁷ *Digestae*, L. 15, § 4: „Sed et Emesanae civitati Phoenices imperator noster ius coloniae dedit, iurisque Italici eam fecit”. (Ulpianus).

⁶⁸ *Ibidem*, § 2: „Est Heliopolitana quae a divo Severo per belli civilis occasionem Italicae coloniae rempublicam accepit”. De și aceste două orașe dobăndesc dreptul de colonie după Traian, totuși ele trebuiau, încă de pe timpul lui, să conțină în ele o numeroasă poporație romană care să le fi romanizat până într'atîta, încât pe timpul lui Severus să ajungă a dobândi dreptul de colonie.

⁶⁹ *Idem*, pr. „Sciendum est, esse quasdam colonias iuris italici, ut est in Syria splendidissima Tyrionum colonia, unde mihi origo est”. (Ulpianus).

⁷⁰ Strabo, I, 1.

⁷¹ Orelli No. 71.

⁷² Mai sus. p. 131, nota 23.

el oprise aducerea de acolo a coloniilor sale? Este învedereat că nu, și că bogăția minelor de aur ale Transilvaniei va fi atras, în pământul Daciei, un număr foarte însemnat de Romani în înțelesul adevărat al cuvântului, adică de oameni de viță curat latină.

Că Romanii erau atrași pretutindeni de exploatarea aurului ne-o spune întâiu Cicero, când arată că minele de aur din Macedonia fură luate în arendă de capitaliștii romani. Strabon și Plinius adaogă că Selașii din Piemont fiind supuși, o parte din tărmurile lor aurifere le fură răpite și că îndată o societate romană se alcătui pentru exploatarea minelor; iar Titu Liviu adaugă, încă mai încheietor, că la început se închiseseră minele de aur din Macedonia, pentru ca să nu năvăliască la ele bogătașii italieni ⁷³.

Cercetarea inscripțiilor ne dovedește în chip învedereat, împrejurarea că imensa majoritate a locuitorilor provinciei Daciei erau Romani sau elemente pe deplin romanizate, iar că străinii, acei ce mai păstraseră încă în ființa lor caracterul eterogen, alcătuiau numai o mică frântură din populația Daciei; o excepție în mijlocul regulei obștești. Mai toate inscripțiile sunt scrise în limba latină și conțin nume patronimice latine; ele consacră amintiri zeităților romane, sau reproduc organizarea statului sau cea municipală a Romanilor ⁷⁴. Numai 14 inscripții din mai bine de 1400 aflate până acum în Dacia, sunt scrise în limba grecească, și nu știm de se vor găsi 100 în cari să fie amintite elemente stăine.

În onoarea lui Jupiter găsim dedicate mai bine de 60 de pietre, în a Junonei 16, a Minervei 14, a lui Mart 12; în a lui Esculap 30, a Higiiei 26 și așa mai departe. Pe când numele patronimice de origină elină, tracă sau celtică se întâlnesc mai mult ca niște curiozități, unde și unde câte unul, acele romane ne întimpină la fiecă pas. Așa numele Aelius revine de vreo 100 de ori, acela de Aurelius de vreo 150, acela de Iulius de vreo 50 de ori; tot așa cu acela de Valerius și cu numirile femeiești de Iulia, Plautia, Valeria, etc. Același rezultat reiesă în mic din cercetările celor 14 inscripții descoperite la cetatea Ulmetum. Numele conținute în ele dau o precumpenire vădită elementului roman. Pe lângă numeroa-

⁷³ Cicero *Brutus*, 22, Strabo, V, 1, 12, Plinius, H. N. XXXIV, 1; Titus Livius, XLV, 18 și 29.

⁷⁴ Akner, unul din învățații acei ce au studiat mai adânc starea Daciei romane spune: „Und dass die Colonisten meist kernrömischen Ursprungs gewesen, beweisen die unzähligen Lapidarinschriften. welche beinache durchgängig in der echt römischen Sprache, im classischen Lateinstyl sowohl an gebäuden und Altaren, als auch auf Votivtafeln und Grabmonumenten verfasst worden sind”. (*Die Colonien und militärischen Standlager der Römer in Dacien*, Wien, 1857, p 11).

sele nume patronimice romane găsim pomeniți *Bessi consistentes vico Ulmeto* cu cele două nume din o inscripție elină : Justin și Attas Poossei și alte două din una latină : Ithazis Dada și Ziftia. Elementul elin este reprezentat mai ales prin femei : *Theagina* soția lui Iuliu Sergis, *Ulpia Nicandra* soția lui L. Victorinus, *Theodota* soția lui Aemilius Postumini ; apoi prin bărbații : Val. Nilus, *Appas* cu soția lui *Domna* și fiul lor Alexandru ⁷⁵.

Într'un cuvânt întregul tablou ce reiese din inscripții este acel al unei vieți romane, atinsă pe ici pe coleă de elemente străine. Acestea, deși aveau în unele cazuri oarecare însemnătate, nu au ajuns niciodată a face din locuitorii Daciei o adunătură de elemente dispartate, nepredominate de nimic, care să lupte și să se sfârșame unul pe altul cu o egală putere. Toate se subordonau înținerii predominitoare a spiritului, vieții și cultului romane, reprezentată în Dacia prin o nenumărată mulțime de Romani alergați în ea, spre îmbogățire, din toate părțile Imperiului Roman, și cu deosebire din Roma și Italia.

De aceea ne mirăm cum de s'au găsit învățați cari, pentru a dovedi existența Romanilor adevărați și anume a celor originari din Italia, au căutat arătări anumite în inscripții, găsind bunăoară o asemănare între numele orașului Apulum din Dacia și districtul Apulia din Italia, între muntele Alburnus din același district și numele orașului Alburnus Maior în Dacia ⁷⁶. Am putea adăogi noi la asemenea argumente slabe, altele mai puternice : bunăoară dispoziția luată pe patul de moarte a libertului lui August, procuratorul minelor din Dacia, M. Ulpus din ginea Hermia, de a fi transportate oasele lui la Roma, fără îndoială fiindcă doriă să odihnească acolo unde se născuse ⁷⁷. Dar unde este nevoia de a dovedi că ziua este lumină, sau noaptea întunec ? Elementul roman, față cu cel străin, este așa de puternic reprezentat în Dacia, încât acest din urmă se pierde în celalalt, ca neghina cea rară în grâu curățit. Cercetătorii au rămas oarecum loviți de numărul mare de inscripții conținând nume sau zeități grecești ; aceasta din cauză că numai acestea le-au sărit în ochi. În realitate ele nu

⁷⁵ V. Pârvan, *Celatea Ulmetum*, p. 95—96.

⁷⁶ Goos, *Untersuchungen über die Innerverhältnisse des trajanischen Daciens*, in *Archiv für siebenbürgische Ländeskunde*, 1874, p. 109.

⁷⁷ C. L., III, 1, 1312 : „D. M. M. Ulpio Aug. Lib. Hermiae procurium, cujus reliquiae ex indulgentia Augusti nostri Romam latae sunt, Saloniina Palestria et Diogenus libertus bene merenti fecerunt. Vixit annis LV”.

reprezintă nici 5% din numărul total al inscripțiilor aflate în Dacia ⁷⁸.

Sub înfriurirea covârșitoare a elementului roman, atât de puternic reprezentat în Dacia, chiar și acei străini cari, la sosirea lor în țară, nu vor fi fost pe deplin romanizați, precum Elinii aceia ce puneau inscripții elinești pe pietrele votive consacrate de ei zeilor lor, se vor fi asimilat cu timpul tot mai mult cu populația domnitoare. Dar dacă chiar ei vor fi păstrat până la moartea lor ceva din firea lor străină, precum în accentul sau în moravurile lor, încă generația următoare trebuia numai decât să se prefacă în romană, întrucât tocmai elementele etnice deosebite aduse în Dacia, fiind rupte din pământul lor, trebuiau să lepede cu timpul particularitățile lor osebitoare. Apoi această grămadă de oameni deosebiți, veniți din Galia, Panonia, Iliria, Dalmația, Azia Minoară și Italia, trebuiau să aibă o limbă comună pentru a se putea înțelege între ei, și care alta putea fi această limbă, decât cea oficială a Imperiului Roman, limba dregătorilor și a militarilor? Chiar deci dacă unele elemente aduse de Traian în Dacia, nu vor fi fost dela început pe deplin romanizate, ele trebuiră prin puterea lucrurilor să se romanizeze în cel mai scurt timp.

Acțiunea desnaționalizatoare a armatei. — Față cu un element roman atât de puternic, eră firesc lucru ca toate acele străine să dispară și să se piardă în sinul său, și tot el a înghițit și elementul cel bogat de baștină al Daco-Geților ce rămăseseră în țară după cucerire, după cum am constatat-o mai sus.

Dacă însă partea civilă a populației eră un agent atât de puternic de romanizare, cu mult mai mare lucrare avu în acest sens elementul militar.

Cohortele, alele și numerii, trei soiuri de corpuri ajutoare, erau compuse din străini, strămutați înadins din țara lor în alte părți ale imperiului, pentru a determina desnaționalizarea lor; de aceea găsim de obicei cohorte de o naționalitate oarecare cantonate în alte țări, adeseori foarte îndepărtate. Astfel pe când găsim cohorte de Britani în Dacia, întâlnim cohorte de Daci în Britania. Aceste cohorte ajutoare de străini erau elemente încă neromanizate din armatele ro-

⁷⁸ Fustel de Coulanges adâncul cunoscător al Imperiului Roman în timpul împăraților spune în *Historie des institutions politiques de l'ancienne France*, I, p. 358. „Ce mal (la diminution de la population agricole) augmenta surtout lorsque Trajan sut jeté de grande colonies d'agriculteurs sur la rive gauche du Danube, peuplant la Dacie au dépens de l'Italie et de la Gaule”. Nu am spus nici odată că Traian ar fi adus colonii mai de seamă din popoarele orientale, cum înțelege greșit spusele mele d. Obedeau, *Grecii în Țara Românească*, p. 612.

mane, pe care Romanii le zmulgeau dela ele din țară, tocmai pentru a grăbi denaționalizarea lor. Legiunile din contra nu puteau fi alcătuite decât din elemente pe deplin latinizate. La început ele fuseseră alese (*legio*=*legere*) numai din Romani din Roma, către care se adauseră apoi popoarele italice, și numai cât mai târziu elemente provinciale, însă totdeauna cetățeni romani⁷⁹. Ele stăteau de obicei într'un singur loc, nefiind schimbate decât foarte rar din o țară în alta. Astfel se întâlnesc legiuni, care în timp de seculi întregi, generații peste generații, staționară în una și aceeași provincie, precum bună oară legiunea a XIII-a Gemină care stătu în Dacia dela cucerirea ei de Romani până la părăsire (106—270). Slujba soldatului fiind de 20—25 de ani⁸⁰, individul intrat tânăr în legiune, ieșea bătrân din ea, cu atât mai mult că tinereța lui trebuia să se mistue repede, în o muncă atât de încordată ca aceea a ostașului roman. Viața legionarului fiind așa de statornică, el îndată ce era cantonat în provincie, se grăbia să se însoare cu o femeie din localitate, cu care procrea copii, se încunjură cu o familie adeseori numeroasă, întocmindu-și o gospodărie potrivită cu nevoile sale. Copii erau crescuți în lagăr, ceea ce făcea ca ei să deprindă limba taților lor, mai curând decât aceea a mumelor, precum se întâmplă de obicei. Așa ni se raportează faptul că, în timpul războiului cu Spania, trupele romane dădură naștere, cu femei localnice, la un mare număr de copii cari fură crescuți în lagăr și din care republica formă colonia romană Carteia, după cererea părinților lor⁸¹. Din cele 250 de inscripții culese în Africa, și cari arată locul nașterii unor legionari, se găsește de 81 de ori însemnarea *castris*, în locul aceluia al unui oraș natal, ceea ce ar însemna că mai mult de $\frac{1}{4}$ din efectivul legiunilor romane era născut și crescut în lagăr⁸². Deaici se explică pentru ce legionarii, când ieșiau din armată, după o viață întreagă de slujbă militară, sub numele de *vetarani*, li se împărțiau pământuri de regulă în pro-

⁷⁹ W. Harster, *Die Nationen des Römerrisches in den Heeren der Kaiser*, Speier, 1873, p. 28 : „namentlich waren es aber die Legionen die ausnahmslos aus römischen Bürgern zusammengesetzt und einem nicht unbeträchtlichen Kern italischer Krieger enthaltend, das eigenthümliche römische Gepräge noch bis in späte Zeit bewarten”.

⁸⁰ Mommsen in C. I L., III, p. 903, Iung, *Römer und Romann in den Donauländern*, Innsbruck, 1877, p. 45.

⁸¹ Mommsen, *Römische Geschichte*, Berlin, 1865, II, p. 4. D. Ovid. Densușianu, *Histoire de la langue roumaine*, p. 51, crede greșit că „quelques soldats ayant pris en mariage de femmes romaines, fondaient des familles mixtes où les enfants qui leur naissaient apprenaient forcement la langue de leur mère”. Doua neexactități : întâi că nu soldații straini luau femei romane, ci legionarii (veterani) romanii luau femei dace ; apoi în Dacia copii învățau limba taților în loc de aceea a mamelor lor.

⁸² W. Harster, l. c., p. 26.

vincia unde slujiseră și tot așa se urmă cu ostașii din trupele ajutătoare⁸³.

Ni s'au păstrat mai multe diplome militare (cu numele lor tehnic: *tabulae honestae missionis*) găsite în deosebitele provincii ale Imperiului Roman, precum și în Dacia. Prin ele se eliberează din slujba militară ostașii ce au slujit cu vrednicie și credință timp de 25 de ani și mai bine; se dă cetățenia acelor ce nu o aveau (din trupele ajutătoare); se încuviințează conubiul acelor dintre cetățeni ce luaseră în căsătorie femei peregrine și se recunoaște copiilor născuți din asemenea însoțiri dreptul de cetățenie, ca și cum ar fi fost născuți din doi cetățeni⁸⁴.

⁸³ Idem, l. c., p. 50: „weshalb die verabschiedeten Veteranen auch gewöhnlich in dem Lande in welchem sie längere Zeit in Quartier gelegen hatten, sich häuslich niederliessen”. Intre inscripțiile dacice sunt vr'o 36 care poartă numele veteranilor așezați în Dacia, din care unii din ale și cohorte, alții din legiuni. Una din inscripțiile găsite la Troesmis ne arată pe un veteran eoman din leg. V, maced. C. Publicius Niger căpătând dreptul de conubi cu Publicia Cyrilla originară din Bythinia, prin urmare Greacă. Tocilescu în *Revista lui*, II, 1883, p. 252.

⁸⁴ C. I. L., III, 2, Privilegia militum, No. XL: „Imperator Caesar Titus Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius equitibus et peditibus qui militaverunt in alis III quae appellantur I Hispanorum Campagorum... et cohortibus X, I Vindilicorum... I Flavia Commagenorum... I Ubiorum, I Thracum Sagittariorum... et I Gallorum Daciae... et I Augusta et in peditibus singulorum Britanicis et sunt in Dacia sub Statio Prisco, XXV. pluribusve stipendiis emeritis, dimissis honesta missione, quorum nomina subscripta sunt, civitatem romanam qui eorum non haberent dedit et connubium cum uxoribus quas tunc habuissent cum est civitas eis data aut cum is quas postea duxissent, duntaxat singulis” (din anul 157). Dintre numele ostașilor dimiși prin această diplomă, însemnăm: *Geta, Chrisimus, Iassus, Felicius, Stilianus și Priscus*. — No. XXV: „Imp. Caesar, Nerva, Traianus, Augustus, Dacicus, equitibus et peditibus qui militaverunt in alis duabus et cohortes decem quae appellantur I Augusta Itureorum et I Aug. Itur. sagittariorum et I Britanica civium romanorum et I Hispanorum pia fidelis et I Thracum civ. rom. et I Itureor. et I Flavia, Ulpia Hisp. civ. rom. et II Gallorum Macedonia et III campestris civ. rom. et III Rhaetorum civ. rom. et pedites singularii Britanicii et sunt in Dacia sub Terentio Scauriano, quinque et vicens pluribusve stipendiis emeritis, dimissis honesta missione, quorum nomina subscripta sunt, ipsis liberis posterisque eorum civitatem dedit et connubium eum uxorebus quas tunc habuissent cum est civitas eis data, aut si qui caelibes essent, cum ipsis quas postea duxissent, duntaxat singuli singulas”. (Scipion Salvidiano Orfito et M. Peducaeo Priscino consulibus=anul 116). — No. XXXIII „Imp. Caesar Traianus Hadrianus Aug. equitibus et peditibus qui militaverunt in ala et vexillatione Illyricorum et cohortibus quae appellantur I Hispanorum et I Hisp. veterana et II Flavia Numidarum et II Flavia Bessorum et III Gallorum et sunt in Dacia inferiore sub Plautio Caesiano et Iuventio Celso et Q. Iulio Bello consulibus=129. Mai compară No. XLIV (din Italia): „Ut etiam peregrini iuris feminas in matrimonio suo iunxerint proinde liberos tollant ac si ex duabus civibus Romanis natos”. O altă tabulă honestae missionis descoperită în Dobrogea încuviințează și ea, „iis connubiis duntaxat cum singulis et primis uxoribus peregrin iuris feminas in matrimonio suo iunxerint”, *Buletinul Mon. istorice* II, (1909), p. 114 și 117.

Interesantă este în această privire mai ales o inscripția găsită la Iglița în care un veteran al legiunei a V-a Macedonică numit T. Valerius, născut în castre, se reîntoarce în patria lui din două mari expediții, una în răsărit, alta în Germania, și se căsătorește cu Maria Basilissa mama colegiului Dendroforilor ⁸⁵.

Dacia fiind o provincie mărginașă, și încă cea mai expusă din tot Imperiul Roman, se înțelege că numărul acestor veterani liberați și așezați aici va fi fost cu deosebire însemnat. De la cuvântul *veteranus* s'a format românescul *bătrân*, și să se observe că răzeșii numesc și astăzi părțile neîmpărțite ale proprietăților lor cu numele de *bătrân*. În asemenea denumire caracteristică, noi vedem o amintire a asigrației de pământuri făcută veteranilor romani, odată cu dimisia lor din armată.

Dar chiar înțelesul comun al cuvântului *bătrân*—*mare de ani*, încă ne arată că „între elementele constitutive ale coloniilor romane, numărul veteranilor trebuie să fi fost predominant, pentru ca soldatul veteran să devie pentru locuitorul dela Dunăre *tipul omului bătrân* în genere; cu alte cuvinte ca o expresie curat soldățească și să generalizeze în viața socială a Romanilor din întreaga Dacie” (Șăineanu).

Traian întrebuiță în expedițiile sale contra Dacilor 7 legiuni: I Italica, I Minervia, a IV-a Flavia, a XIII-a Gemina, a VII-a Claudia, I Adiutrix și a V-a Macedonica. Asupra împărțirii acestor două de pe urmă la cucerirea Daciei domnește oarecare îndoială. Totuși credem că o cărămidă legionară ce se află la muzeul din București cu inscripțiunea: Leg. XIII Ge. I adi. Adică *Legio XIII Gemina I Adjutrix* trebuie să ridice orice îndoială asupra participării acesteia din urmă. Cât despre legiunea a V-a Macedonică, aflarea ei în Dacia este dovedită prin mai multe inscripții ⁸⁶; prin urmare este de admis că și ea se va fi împărțit la războiu și nu va fi venit numai în urmă pentru a staționa ca garnizoană în provincie, cu atâta mai mult că inscripția ne spune că ea a ajutat la întemeierea (rezidirea) coloniei dacice Sarmizaghetuza, sub conducerea

⁸⁵ Descoperită de Tocilescu. Vezi *Monument epigrafic găsit la Iglița* Pe pag. 3 se află textul restituit al inscripției unde cetim: „reversus ad Lares suos et Marcia Basilissa matri dendr (ophorum) enupta”. Asupra mamei colegiilor vezi mai jos Cap. *Colegiile*. E curios cum Tocilescu care comentează de două ori inscripția (în lucrarea citată și în *Revista p. istorie*, II, p. 258), nu se ocupă de această parte interesantă a inscripției, ci numai de alte chestii, precum decariera generalilor sub care T. Valerius făcuse expedițiile. Este defectul arheologilor de a pierde din vedere interesul istoric.

⁸⁶ C. I. L., III, 1, No. 826, 854, 879, 899, 904, 909, 935, 1094, 1443, 1566, 1584, 1603, 1670. Comp. Goos in *Archiv*, p. 161. Dierauer, *Beiträge zu einer kritischen Geschichte Traians*, Leipzig, 1868, p. 79, nota.

lui M. Scaurianus, cel dintâiu propretor al Daciei pe timpul lui Traian (anul 110 d. Hr.)⁸⁷.

Din aceste 7 legiuni rămăseră la început 3 în Dacia, pentru paza provinciei: a XIII-a gemină, a V-a Macedonică și I Adjutrix. Pe când cele din urmă schimbară în unele rânduri garnizoana lor din Dacia, spre a se duce în Sciția sau Panonia superioară, întorcându-se în Dacia la vreme de nevoie, a XIII-a Gemină rămase neclintit în această provincie cât timp stătu sub stăpânirea romană. Reședința ei de căpitenie era în Apulum. Aici era pretoriul ei sau cuartirul general, arsenalul și templul ei⁸⁸.

Legiunea V-a Macedonică, după ce fusese retrasă din Dacia, fu înapoiată aici când Goții începură a amenința provincia, pe timpul împăratului Septimus Severus și își așeză lagărul la Potaissa (Turda) unde se află încă astăzi ruinele construcției acestui lagăr și unde s'au găsit mai toate pietrele raportate mai sus, care pomenesc această legiune.

Lucrarea combinată a elementului civil și a celui militar roman, asupra tuturor elementelor străine de firea romană, trebui să aibă numai decât de efect grabnica lor desnaționalizare și primirea cât mai curând a obiceiurilor, moravurilor și limbei poporului domnitor.

Intinderea provinciei romane. — Rămâne de lămurit încă un punct însemnat, anume până unde se întinse romanizarea popoarelor Daciei?

Înainte de a răspunde la această întrebare, să căutăm a determina marginile provinciei romane.

Traian, pășind peste hotarele firești ale Imperiului Roman care aici în răsărit erau însemnate prin puternicul curs al Dunărei, trebuia să caute a da noiei sale întemeieri, puterea de a se împotrivi contra lunei barbare ce roia din toate părțile împrejurul ei. El alese din întinsa regiune care se numia Dacia numai o parte în care el înființă provincia romană, încât astfel Dacii, deși bătuți desăvârșit, totuși păstrară în stăpânire o bună parte din țara lor. Traian însă le luă regiunea cea mai tare, cetatea munților, Transilvania și Banatul, cu o prelungire către Dunăre prin Muntenia Mică, adică Oltenia, spre a creea în ea noua provincie. Șesurile Moldovei și a Munteniei Mari le lăasă Dacilor, pe care aceștia le avuseră în stăpânire încă înainte de a veni peste ei cucerirea romană,

⁸⁷ C. I. L., III, 1, No. 1413... Ciesari divi Nervae Traiani Augusti condita colonia Dacica per legionem V. Macedonica Scaurianus legatus pro pretore. Asupra textului acestei inscripții există oarecare controversă. Vezi Mommsen în comentariile la textul inscripției.

⁸⁸ C. I. L., III, 1, No. 1019, praetorium; 1121, 1138, armamentarium, custos armorum.

întinzând asupra lor numai un protectorat, unit cu plată de tribut.

Harta lui Ptolemeu arată și ea cele mai multe din orașele Daciei așezate în partea cuprinsă mai târziu de Romani și numai puține din ele sunt puse dincolo de aceste limite. Așa în Valachia spre răsărit de Olt se află orașele dace *Sornum*, *Tiasum* și *Netindava* așezate în mijlocul tribului Piefigilor, și în Moldova până la Siret orașele *Carsidava* și *Petrodava*, în dreapta acestui riu, în partea lui superioară (cam pe unde vine orașul Piatra de astăzi); mai în spre munți *Utidava* și mai jos *Paloda* și *Zurobara*. Chiar Dacii deci nu aveau centrul puterii lor în afară de cetatea munților transilvani, de oarece din cele 36 de cetăți arătate de Ptolemeu ca existente în Dacia, 28 sunt așezate în țările de dincolo de munți și numai 8 în acele de dincoace. Pe când însă Dacia Dacilor se întindea și în afară de cetatea munților, Dacia romană rămase numai îndărătul lor, pricină pentru care nu se găsesc ruine romane prin Muntenia Mare sau Moldova. Acele ce s'au găsit lângă Galați precum și inscripția aflată acolo și de care vorbește Cantemir, inscripție dedicată lui Traian, arată numai atâta că Romanii cari ocupaseră încă dinainte Sciția Minoară (Dobrogea de astăzi), trecuseră Dunărea pentru a întemeia și pe malul ei stâng niște cetăți, spre apărare în contra barbarilor, precum au tras tot spre apărarea Dobrogei, acele valuri întinse de pământ întărite cu lagăre de soldați prin Basarabia actuală și Moldova sudică. Că aceste valuri, cunoscute și astăzi sub numele de *valul lui Traian*, nu erau menite a apăra Dacia, ci Dobrogea, se vede de pe îndreptarea lor transversală față cu riurile ce se varsă în Dunăre din Moldova și Basarabia, și nu longitudinală, precum ar fi cerut-o apărarea Daciei⁸⁹.

Vom vedea mai jos, la capitolul asupra construcțiilor romane din Dacia, că șoselele romane din Dacia se întindeau spre răsărit numai până la castelele și cetățile ce apărau intrările pasurilor Carpaților moldovenesti în Transilvania. Prin urmare nu poate fi exactă arătarea lui Ptolemeu că Dacia romană s'ar fi întins spre răsărit până la riul Hierasus (Siret), de oarece ar fi fost absurd ca Romanii să fi depășit hotarul firesc al munților moldovenesti, pentru a'și întinde stăpânirea pe o șuviță îngustă de pământ așezată dincolo de acei munți, în lumea barbară. Spre sud Dacia se mărgineă cu Dunărea până la gura Oltului. Deacolo acest riu formă hotarul ei răsăritean, întărit cu castelele *Limesului Alutanus*, adică a șirului de cetăți romane apărătoare a malului stâng, răpos, al Oltului, iar de la pasul Turnului Roș, înaintea se hotăria la

⁸⁹ Vezi textul Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, București, 1872, p. 23. Vezi și V. Pârvan, *Salsovia*, p. 30.

sud cu Carpații munteni, lăsând Muntenia Mare în afară de provincia romană.

Prin urmare nu se poate tăgădui că centrul Daciei romane a fost dincolo de Carpați și de riul Olt; că aici deci s'a exercitat înriurirea romană în toată puterea ei. Deaceea ne și spune Eutropiu că întinderea Daciei în încunjurul ei era de un milion de pași⁹⁰, ceea ce făcând aproape 1480 de kilometri, nu convine deloc întinderii Daciei, dacă considerăm această țară ca cuprinsă între Tisa, Nistru și Dunăre, de oarece cursul Tisei singur, în linie dreaptă și fără încolăcirile riului, se urcă aproape la 1000 de kilometri. Apoi este de observat că toate trele căile însemnate de Tabula Peutingeriană, ca străbătând Dacia, trec prin Banat, Oltenia și Transilvania și că nici una nu se așterne prin Valachia Mare sau Moldova.

Din această cercetare reiese că Dacii păstrară mai departe în a lor stăpânire Moldova și Muntenia, de vreme ce Romanii nu întinseseră în aceste părți, greu de apărut, limitele provinciei lor, ci le mărginiră la cetatea întărită de munți a Transilvaniei cu anexele ei, Banatul și Oltenia.

Cu toate acestea Dacii din Muntenia și Moldova (Geții) n'au fost cu totul substrași dela înriurirea romană. Am arătat anume pe unde se întindea valul lui Traian prin Basarabia și Moldova sudică și, cel puțin în această parte, trebuiau să existe trupe romane care, prin așezarea constantă a lagărilor lor, erau un așa de puternic element de romanizare. Apoi nu ne pare admisibil ca dealungul Dunărei, unde se înșirau atâtea orașe însemnate pe malul drept al fluviului, să nu se fi aflat stații romane și pe acel stâng, pe teritoriul Munteniei. Chiar deci dacă nu se vor fi aflat colonii romane în regiunile Munteniei Mari și a Moldovei inferioare, cel puțin stații militare sunt dovedite că au existat pe aici, nu numai cât din aflarea valului sus citat, ci încă din acea a mai multor cărămizi legionare găsite pe lângă București și Giurgiu, în localități așezate de altfel în afară de limitele admise ale Daciei Traiane. Astfel la Pietroșani în Muntenia mare, între Giurgiu și București, s'a găsit o cărămidă legionară cu marca *Legio I Italica*⁹¹; alta amintită mai sus, cu inscripția *Legio XIII Gemina Adiutrix* a fost aflată tot lângă București, și deaceea noi credem că monedele romane, găsite așa de des în câmpia moldove-

⁹⁰ Eutropius in *Hadriano*, VIII,2. Ea provincia deces centena millia passuum in circuitu tenuit. Comp. Sextus Rufus in *Breviario*.

⁹¹ Nu putem primi mărginile Daciei romane cun le hotărăște Gr. Tocilescu după Ptolemeu în *Monumente epigrafice și sculpturale*, p. 101. Este cu atât mai straniu să vedem pe Tocilescu susținând că teritoriul Daciei romane se întindea și asupra Moldovei până la Siret și asupra Țării Românești (*Ibidem*, p. 102), cu cât el este acela care, prin priceputele sale săpături, a descoperit existența *Limesului Alutanus*.

nească, provin, nu dela barbarii cari prădau pe Romani, ci dela însuși aceștia cari se purtau mai ales ca militari și prin aceste regiuni. Apoi Dacii, chiar acei din părțile rămase necuprinse în provincia creată de Romani în țara lor, erau supuși Romanilor ca tributari, după cum ne-o dovedește o prețioasă inscripție, pentru părțile dela nordul Transilvaniei, deasupra riului Sămeșului, rămase și ele afară din stăpânirea imperiului. Această inscripție sună astfel :

„Zinei Nemesis reginei. Valerius Valentinus beneficiar consular militar din legiunea a XIII-a gemină, edil al coloniei gordiane Napoca *au Inscris la dare regiunea Sămeșului cu acea de peste val*, sub consulatul domnului nostru împ. M. Antoniu Gordian și Aviola ⁹².

Din această inscripție se vede că Valentinus înscrisese la darea către Romani și regiunea de dincolo de valul roman care mărgineă provincia către nord, pe la Porolissum și care regiune nu putea fi locuită decât de Dacii tributari ai Imperiului Roman. De aceea și înțelegem cum de mai multe ori, în decursul stăpânirii romane, acești Daci se revoltară în contra Romanilor ⁹³, revolte care de altfel nu ar avea nici un înțeles, în cazul când Dacii rămași neîncorporați în Impărăția Romană nu ar fi stat cu ea în nici o relație. Este mare probabilitate că nu numai Dacii dela nordul Transilvaniei se vor fi aflat în această legătură cu Imperiul Roman, ci și acei din Moldova și Valahia. Deaici însă se poate deduce în chip neapărat că nici aceste părți ale Daciei libere nu erau cu totul subtrase dela înfriurirea romană.

⁹² C. I. L., III, 1, No. 827. „Deae, Nemesis reginae. Valentinus beneficiarius consularis, miles legionis XIII, Geminae Gordianae, aedilis coloniae Napocae a censibus subsignavit Samum, cum regione trans vallum imperatore domino nostro M. Antonio, Gordiano, Augusto et Aviola consulibus X Kal”.

⁹³ Capitolinus *Antoninus Pius*, V, spune că Dacii s’ar fi revoltat sub acest împărat, (138—171 d. Hr.). și Lampridius, *Commodus*, XIII, arată același lucru sub acest din urmă.

ORGANIZAREA DACIEI ROMANE

1. ORGANZAREA GENERALĂ

Dacia Apulensis, Porolissensis și Malvensis. — Provincia Dacia a fost totdeauna, ca organism politic, un singur corp, pus, ca provincie mărginașă imperială, sub autoritatea unui *Legatus Augusti propraetore*, numit și duce în unele inscripții. Pentru ocârmuire, mai ales în ceea ce privește finanțele, ea fu împărțită mai întâiu sub Hadrian în două părți : Dacia superioară și inferioară. Cea dintâiu, Dacia superioară, este documentată de o inscripție găsită în Moesia, care spune că Sarmizagetuza capitala întregii Dacii s'ar afla în partea numită Dacia superioară. Numele de Dacia inferioară s'a găsit în o diplomă militară din anul 129, apropiată deci de epoca lui Traian, care amintește o ală și patru cohorte din Dacia inferioară, probabil însuși locul unde s'a găsit piatra, adică Oltenia. De aceea, spune scriitorul bizantin Ioan Malala, că Traian ar fi înființat 2 provincii dincolo de Istru ¹.

Mai târziu, probabil dela Marc-Aurel (161—180) înainte, apare o nouă împărțire a Daciei în trei părți : *Apulensis*, *Porolissensis* și *Malvensis*. Zicem dela Marc-Aurel, întrucât găsim pentru prima oară titlul de *propraetor trium Daciarum* (et Moesiae superioris) dat lui M. Claudiu Fronto, trimis de împăratul filosof în Dacia, în timpul luptei sale cu Marcomanii². Din aceste trei părți, acele denumite *Apulensis* și *Porolissensis* se întindeau în părțile de peste munți prin jurul orașelor cu același nume, a căror existență în Dacia este dovedită prin arătările concordante ale lui Ptolemeu, tabulei Peutingeriane și a numeroase inscripții. Dacia *Apulensis* se întindea în partea sudică a Transilvaniei până pe din sus de Alba Iulia, iar

¹ C. I. L., III, 1, No. 753 ; „ab ordinibus coloniarum... Traianae Sarmizagethusensium ex Dacia superiore”. Cf. No. 4501 ; „Valeria Dionysia domo Sa(rmizagethusa) D(aciae) s(uperioris) ? Vezi și No. 8600. C. I. L., III 2 Privilegia, No. XXXIII : et sunt in Dacia inferiore sub Plautio Caesiano (Mai sus p. 152, nota 84.

² C. I. L., III, 1, 1457.

Dacia Porolissensis la nord până la riul Samus, pe unde eră ridicat și valul roman spre apărarea provinciei diu spre părțile nordice³. Că Porolissum trebuia să viună înspre nordul Transilvaniei, se vede depe aceea că drumul ce merge la el, însemnat pe tabula Peutingeriană, mai numără dela Apulum înainte, prin care oraș treceă, încă 7 stații și anume: *Brucla, Salinae, Patavissa, Napoca Optatiana, Largiana, Cersie*, după care vine Porolissum. Napoca însă venia cu siguranță pe la Clujul de astăzi, întrucât s'a găsit în acest loc mai multe inscripții cu numele coloniei Napoca⁴. Este deci învederat, că Porolissum trebuia să fie așezat mai sus încă decât Cluj, cam pe la Moigrad.

Intrucât însă părțile transcarpatine erau împărțite între Dacia Apulensis și Porolissensis, un rămâne alt loc pentru cea Malvensis decât Oltenia. Aici trebuie să fie cântată și colonia Malvensis, care se crede că se află unde este astăzi orașul Celein⁵. Către presupunerea îndecobște admisă până acuma, că această colonie, împreună cu provincia ce se ținea de ea, trebuia să fie în Oltenia, mai adăogim următoarea considerație pe care ne-o deșteaptă împrejurările în care este amintită această colonie în o diplomă militară. Iată ce spune această diplomă: „Împăratul Alexandru Severus dă călărilor cari s'au oștit printre singularii din *lagărele cele noue Severiane*, cărora comandează Aelius Victor tribunul și care au slujit câte 25 de ani și mai bine și ale căror nume sunt înseminate mai jos, cetățenia, conubiul cu femeile lor, etc. (formula ordinară a diplomelor militare)”. Copia acestui diplom se vede a fi eliberată lui „Aureliu Dacianul fiul Dacianului din *Colonia Malvensă din Dacia*”⁶. Originalele tuturor diplomelor se aflau

³ Ambele Dacii, în *C. I. L.*, III, 1, No. 1456: „Q. Axio procurator provinciae Apulensis”. De asemenea în No. 1464: „Ulpio procurator provinciae Daciae Apulensis agentis vices praesidis, item procurator provinciae Porolissensis”. comp. N. 6054; „Q. Sempr. Ael. Lycini procurator Daciae Porolissensis”; 6055, „procuratorii vicesinae hereditatum per provinciam Porolissensem”. Dacia Malvensis, în *Arh. epigr. Mitteilungen* XVII. 117: „M. Aurelius Casianus procurator Malvenis”; *C. I. L.*, VI, No. 1449; Macrinus Avitus proc. prov. Malv’.

⁴ Mommsen, în *C. I. L.*, III, 1, p. 169.

⁵ Tocilescu, *Mon. epigr. și sculpt.*, I, p. 211.

⁶ *C. I. L.*, III, 2, Privilegia, No. LI; „Imp. Caes... Severus Alexander... equitibus qui inter singulares militaverunt in *castris novis Severianis*, quibus praest Aelius Victor tribunus, quinis et vicenis pluribusve stipendiis emeritis, dimissis honesta missione, quorum nomina subscripta sunt, ipsis filiisque eorum civitatem romanam qui eorum non haberent, dedit et connubium cum uxoribus quas tunc secum habuissent cum est civitas eis data, aut cum iis quas postea duxissent, duntaxat singulis a. d. VII, K. Ian. L. Virio Agricola et Sex. Catio Clementino consilibus (—230), ex equite domini nostri Augusti M. Aurelio Deciano filio Deciano colonia Malvese ex Dacia. Descriptum et recognitum ex tabula aenea. que fixa est Romae in muro post templum divi Augusti ad Minervam”.

săpate în tabula de aramă în Roma, dindărătul templului lui August, și deacolo acei ce vroiau să-și dobândiască o adeverire a însușirilor de soldat liberat cu onoare, își scoteau câte o copie, pentru care și toate diplomele găsite prin provincii poartă însemnarea că au fost decopiate și colaționate cu originalul din Roma. Această diplomă se vede eliberată a călărilor din *Castrele noue Severiane și anume unui locuitor din colonia Malvensă*. Este îndestul de firesc lucru a admite, că ambele aceste locuri erau în apropiere și că deaceia se vede locuitorul din colonia Malvensă luând copia diplomei, fiindcă și el eră unul dintre acei ce fuseseră călăreți în castrele Severiane. Aceste castre Severiane nu sunt altele decât orașul numit astăzi *Turnul Severinului*, unde s'a găsit și un fragment de inscripție care poartă pe el o dedicație către împăratul Severus ⁷.

Castrele Severiane și colonia Malvensă fiind deci în apropiere și cele dintâiu, fiind la Turnul Severinului, colonia Malvensă cată să fi fost și ea în aceeași parte de țară, anume în Dacia ciscarpatină, în Oltenia ⁸.

Dregătorii. — Motivul împărțirii Daciei, întâiu în două părți, mai apoi în trei, este ușurința ocărnuirii financiare, de oarece, precum vom vedea, pe lângă puterea politică ce eră încredințată unei singure persoane pentru câte trele Daciile, cu strângerea dărilor erau însărcinați trei dregători, câte unul pentru fiecare din subîmpărțirile provinciei ⁹. Înmulțirea subîmpărțirilor Daciei, dela două la trei, dovedește însă că numărul populației sporise dela Traian la Marc-Aurel și că percepătorii însărcinați cu strângerea impozitelor nu mai ajungeau a-și îndeplini slujba lor; pentru a se asigura deci mai bine intrarea impozitelor, se micșorară circumscriptiile. Această împrejurare ne arată învedereat, că Dacia propășise atât în numărul locuitorilor cât și în starea ei economică, în decursul de vreo 60 de ani câți trecuseră dela cucerirea ei până la Marc-Aurel (106—161), și această sporire a populației trebuie pusă,

⁷ C. I. L., III, 1. p. 102: „Imp. Sev”. Nu înțelegem pe ce motiv Mommsen o respinge ca apocrifă: „videtur ficta propter nomen oppidi”. Dacă ar fi fost închipuită, apoi fără îndoială că formularea ei ar fi fost mai clară. Dovada, adausă de noi în text, întărește originea romană a Turnu-Severinului. Argumentele limbistice aduse contra derivării acestui nume din acel al împăratului Severus, (Ioan Nădejde, *Critica teoriei lui Rösler în Contimporanul*, IV, p. 252) nu au nici o valoare. căci regulile fonetice ale schimbării sunelelor nu se aplică la numele proprii, care neavând înțeles, urmează niște reguli deosebite, precum v'om vedea-o și la alte exemple, mai jos.

⁸ Tot așa o pune și I. Iung., *Contribuții la istoria trecătorilor Transilvaniei*, traducere în *Conv. lit.*, XXVIII, 1894, p. 346, nota 3.

⁹ C. I. L., III, 1, No. 1153. Ei sunt numiți și *consulares trium Daciarum*: No. 1174, 1178, 1374, 1393.

nu numai în socoteala înmulțirii prin nașteri, ci mai ales în o continuă imigrare, provocată prin atragerea aurului din Transilvania.

Autoritatea politică eră încredințată unui propretor sau legatus Augusti, întrucât Dacia, ca provincie mărginașă, nu eră dintre provinciile senatului ci din cele imperiale. El purtă titlul de *Legatus Augusti propraetore trium Daciarum*¹⁰. Reședința lui eră în Sarmizagetuza, pentru care și acest oraș purtă titlul de metropolă, în deosebire de celelalte colonii și municipii. Tot aici se află templul cel mare al provinciei și preotul coronat al celor trei Dacii¹¹. Provincialii arătau întotdeauna mare iubire și respect pentru reprezentanții împăratului, precum se vede aceasta din numeroasele inscripții dedicate lor și din titlurile pompoase ce li se dau în aceste monumente. De obicei, după ce un legat îndeplinea slujba sa în provincie, îmbracă dregătoria consulară în Roma și ni s'a păsrat o inscripție în care cinci persoane din Dacia, trimise să asiste ca delegați ai provinciei la alegerea de consul al fostului lor legat, *M. Seditus Severianus*, întorcându-se sănătoși îndărăt, dedică o piatră zeilor și spiritelor apelor din Ad-Mediam (Mehadia), de unde ei erau originali¹².

Sub președinția legatului se adună tot în capitală consiliul general al provinciei¹³ care îi ajută la mânuirea jurisdicției private; așa bunăoară la manumiteri de sclavi mai mici de 30 de ani, care nu se putea face decât în prezența consiliului. Gaius ne spune că consiliul în Roma eră compus din 5 senatori, iar în provincii din 20 de recuperatori, cetățeni romani¹⁴. Acest consiliu se mai îndeletnicia cu cercetările despre ingenuitate, libertate, drept de cetățenie. Mai votă apoi și adresele de mulțumire către împărați sau legații lui care se deosebiseră prin îngrijirea intereselor provinciei, și le ridică statue sau le puneă inscripții comemorative. Astfel se așează, în colonia Aquae, legatului *M. Furius Saturnius*, o piatră în care i se mulțamește „pentru că de cum a intrat în provincie până ce a părăsit-o, s'a purtat cu bunătate către toți îndeobște și

¹⁰ C. I. L., III, 1, No. 1177, 1428, 1440, 1441, 1456, etc.

¹¹ C. I. L., III, 1, No. 1433: „sacerdos arae Augusti nostri coronatus Daciarum III”, Comp. No. 1209, 1513: „sacerdos arae Augusti”.

¹² C. I. L., III, 1, No. 1562: „Diis et Numinibus Aquarum, Ulp'us Secundinus, Marius Valens, Pomponius Haemus, Iulius Carus, Valerius Valens legati Roman ad consulatum Severiani clarissimi viri missi, incolumes reversi, ex voto posuerunt” (găsită la Mehadia).

¹³ C. I. L., III, 1, No. 1554: ? „Imp. Caes. M. Ant. Gordiano Pio felici consilium provinciarum Daciarum III devoti numini maiestatique eius”.

¹⁴ Gaii. *Institutiones*, I, § 18—20.

către fiecare în parte, scutiind pe mulți de greutate, încât provincia întreagă (prin consiliul ei) îi rămâne îndatorită”¹⁵.

Pe când autoritatea supremă a provinciei eră concentrată în o singură persoană, acea a legatului lui August, și eră pusă în lucrare de el împreună cu consiliul provinciei, acea fiscală eră împărțită, cum s'a spus, între trei procuratori, pentru cele trei subprovincii: Apulensis, Porolissensis și Malvensis. Din această de pe urmă nu este documentat prin inscripții nici un procurator, pe când pentru cele două dintâiu se află mai mulți¹⁶.

Asupra dărilor, de ale căror strângere îngrijiau acești procuratori și pentru care aveau o întreagă cancelarie, nu posedăm informații speciale amănunțite în privirea Daciei. Fără îndoială însă că dările acestei provincii nu puteau fi altele decât acelea obișnuite în restul Imperiului Roman.

Dările. — Cele directe asupra provincialilor, de care erau apărate numai cetățile cu drept italic, erau darea fonciară asupra proprietății imobiliare (*tributum soli*) și acea pe cap (*tributum capitis*). Pământul eră taxat nu numai după întinderea, ci și după calitatea lui. Așa se deosebea mâna întâi, a doua, câmpiile, pădurile cu ghindă și poenile de pășunat¹⁷. Impozitul nefiind așezat pe venit, ci pe capitalul la care se evalua imobilul, mărimea lui eră de obicei de 1% pe an din valoarea capitalului și probabil nu același în toate provinciile¹⁸. Pentru existența dărei fonciare în Dacia există o dovadă conținută în o tabulă cerată, în care Veturius Valens, vânzând o casă a lui Andueia Batonis, își ieă îndatorirea de a plăti el darea cuvenită, până la noul recensământ¹⁹. A doua dare directă eră impozitul pe cap, plătit numai de acei ce nu aveau proprietăți, întrucât acei ce plăteau *tributum soli* erau scutiți de *tributum capitis*²⁰. Nu știm dacă Dacia eră supusă și ea prestațiilor în natură, vectigalele cari se arendau la publicani și alcătuiau una din sarcinile cele mai grele ale provinciilor. Este de observat însă că încă Caesar și mai mult decât el,

¹⁵ C. I. L., III, 1, No. 1412: „Diis faventibus et concordia imperatorum evenit quod a primo adventu suo P. Furius Saturninus legatus Augustorum donec provincia decederet ita singulos universosque benignitate sua tractaverit, oneribus etiam relevaverit, nomini felicissimo et praecipuis virtutibus eius obstricta simul et devota provincia fieri curabat”.

¹⁶ Procuratori în Apulum: C. I. L., III, 1, No. 1422, 1423, 1456; în Porolissum: No. 1464; III, 2, No. 6054, 6055. Comp. III, 1, No. 836: „T. Claudius Quintilianus procurator Augusti, (găsită la Moigrad, vechiul Porolissum)”.

¹⁷ Digestae. I, 15, Lex 4, pr.: „arvi primi, arvi secundi, prati, silvae glandiferae, silvae vulgares pascuae”.

¹⁸ Velleius Paterculus, II, 39: „paeue idem quod totus terrarum orbis ignavum conferunt stipendium”.

¹⁹ C. I. L., III, 2, Tabulae, No. VIII: „Convenitque inter eos uti Veturius Valens pro ea domo tributa usque ad recensum dependat”.

²⁰ Vezi în deobște Huschke, *Ueber den Census und die Steuerverfassung der früheren römischen Kaiserzeit*, Berlin, 1847.

August, introduseseră schimbarea acestora în dări bănești, și este probabil că și în Dacia, unde Traian vrea să atragă câți mai mulți coloniști, se va fi aplicat această măsură, și că deci nu se mai luă din provincia Dacia nici o contribuție în natură, ceace nu ar fi lipsit a fi memorat în numeroasele inscripții găsite în Dacia, în cazul când ar fi existat, după cum se găsesc amintite ridicări de vectigale în alte provincii.

Mai însemnate însă decât contribuțiile directe erau acele indirecte, din cari unele se strângeau de către niște dregători fiscali, iar altele erau date în întreprindere. Din aceste enumerăm întâiu darea de 5% pe moșteniri (*vicesima hereditatum*) și darea pe sclavii liberați (*vicesima libertatum* sau *manumissionum*). Nu știm căreia din aceste două soiuri de dări aparține dregătorul inferior, numit într-o inscripție din Dacia *vicesimae libertus*²¹. De asemenea se găsește un *procurator a caducis*, însărcinat cu strângerea moștenirilor vacante²². Existența unui asemenea dregător dovedește însă însemnătatea populației Daciei, de oarece eră nevoie de un procurator pentru adunarea moștenirilor vacante care, după cum este cunoscut, nu se prea întâlnesc des. Dintre dările arendate amintim mai mulți întreprinzători ai pășunilor și salinelor, *conductores pascui et salinarum*²³. Unul din ei este numit și *conductor commerciorum*, putându-se înțelege sub acest cuvânt întreprinzătorul oare căror taxe pe obiectele de consumație, sau pe produsul vămilor. Inscripțiile amintesc două stații unde se percepea vama: *Pons Augusti*, între Sarmizaghetza și Tibiscum și *Tierna*, lângă Dunăre în fața orașului moesic *Saliatis*²⁴.

Dintre dregătorii deosebiți ai acestor autorități ce s'au găsit amintiți prin inscripții cităm un *librarius ab instrumentis censualibus*, după cât se pare un contabil la controlul recensământului care avea ca ajutoare mai mulți scriitori, sclavi sau liberi, numiți *adjutores tabulariorum*²⁵. Tot asemenea dregătorie eră ocupată probabil de *librarius a rationibus* și de *adjutor officii corniculariorum*²⁶ al căror caracter nu poate fi determinat mai de aproape.

²¹ C. I. L., III, 1, No. 968.

²² *Ibidem*, III, 1, No. 1622.

²³ *Ibidem*, III, 1, No. 1209, 1363.

²⁴ *Ibidem*, III, 1, No. 1351, 1568.

²⁵ C. I. L., III, 1, No. 1466, 1468, 1469, 1470.

²⁶ C. I. L., III, 1, No. 1447. — Adăogim că provincia *Porolissensis* în care se aflau minele de aur, purtă și numele de *Auraria*. Vezi *Akner*, No. 169: *Ulpio procuratori. Augusti trium Daciarum, Apulensis, aurariae, Malvensis, procuratori provinciae Porolissensis suae, praefecto annonae, item procuratori stationum privatorum per Tuscliam et Picenum etc. patrono optimo*". Procuratorul provinciei *Porolissensis* ținea pe atunci și locul legatului lui August peste întreaga Dacie, de aceea numește el prov. *Porolissensis, sua*. Vezi și Goos în *Archiv*. XI, 1873, p. 102.

2. ORGANIZAREA MUNICIPALĂ

Pagii și coloniile. — Cercetarea organizării municipale ne va da mai multe deslușiri asupra vieții poporației sale, decât acele puține științi ce ni le-au procurat înlocuirea generală a ocârmuirii acestei provincii. Unele din orașele Daciei poartă pe lângă numele lor și deosebite titluri, dintre care cele mai însemnate sunt municipiile și coloniile. Astfel Sarmizagetuza, Patavissa, Aquae, Malva sunt arătate ca colonii; iar Tibiscum, Porolissum, Romula, Sirmiatium ca municipii. Unele orașe ca Apulum, sunt arătate deodată ca colonii și ca municipii; iar altele precum Drobeta și Napoca se prefac din municipii în colonii. Deasemenea ajunge Patavissa din un simplu *vicus* sau *pagus* (sat) a fi și ea municipiu și apoi colonie. Patru colonii mai sunt în sfârșit arătate ca având *jus italicum*, anume Tierna, Patavissa, Napoca și Apulum. Trebuie lămurit acum ce însemnă toate aceste schimbări și deosebiri?

Vicus sau *pagus* eră satul alcătuit din poporația supusă Romanilor. Adeseori alături de locuitorii băștinași se așezau în sate și elemente romane după cum se vede lucrul la unele din Sciția Minor. Așa eră *vicus Ulmetum* în care găsim locuind veterani și cetățeni romani pe lângă niște vicani daci din tribul Buridavensilor. Tot așa vor fi stat lucrurile și în alte sate din Sciția Minor ca *vicus Parsal...* *vicus Cereris*, *vicus Amlaidina*, *vicus Sc...ia*, *vicus Terremuca*, *vicus Clem...* *vicus Siamanus*. Chiar cetatea Troppaeum Traiani fusese până la Caracalla (după 211) un simplu *vicus*, fiind abia atunci ridicată la rangul de municipiu, în apropierea căruia apoi, la anul 316 împărații Constantin și Licinius ridicară cetatea care dădu apoi numele acestei așezări. Dacă însă vicii și pagii din provincia Dacia se caracterizează ca așezări locuite de băștinași și în care numai Romanii aveau ca indivizi drepturi politice, ce deosebire se poate afla între municipii și colonii? În timpurile mai nouă ale Imperiului Roman venia greu chiar Romanilor de a stabili această deosebire²⁷. Originea însă a acestor două feluri de orașe a fost totdeauna alta dela cele dintâi timpuri ale înființării lor. Noi credem că constă în faptul că coloniile erau niște părți deslipite din centrul Impărației Romane, la început Roma, mai târziu Italia sau chiar alte țări romanizate, care deslipiri se așezau în mijlocul popoarelor cucerite, în scopul de a privilegia mișcările lor și de a le distruge naționalitatea. Coloniile erau descălecate de obicei în mijlo-

²⁷ 1. Aulus Gellius, *Noctes atticae*, XVI, 13: „municipia quid et quo iure sint quantumque a colonia differant ignoramus”, (Gellius, trăește în veacul al II-le d. Hr.).

cul cetăților supuse. Romanii care le alcătuiau păstrau dreptul de cetățenie, pe când poporația supusă formă lângă comunitatea privilegiată un simplu sat, *pagus* sau *vicus*, fără nici un drept, ba care pierdeă în favoarea Romanilor o parte din pământurile sale²⁸. Foarte interesante sunt în privirea conlocuierii Romanilor și a poporației băstinașe, Dacii și Bessii, cele descoperite de curând la cetatea Ulmetum din jud. Constanța, în care inscripțiile constată de a rândul conviețuirea Dacilor, Bessilor și a Romanilor în viața câmpenească, Romanii locuind în „vilele” adevă pe moșiile lor, unde sunt și îngropați la moarte, și unde ei aveau domenii așa de întinse încât se ajutau cu administratori și întrebuințau pe țărani Daci și Bessi la lucrarea câmpului și la pășunarea numeroaselor lor turme. Din întrețeserea numelor romane cu de acele dace, besse și elinești se vede amestecarea și contopirea rasselor cari se supuneau iniriurii romane și se romanizau pe întrecutele²⁹.

Din cauza acestei poziții privilegiate a coloniilor, ele erau dușmănite de poporația indigenă, și se întâmplau adeseori omoruri și măceluri³⁰. Organizația coloniei, precum vom vedea la studierea întocmirii celor din Dacia, eră imitată după aceea a metropolei, Roma. Ordo decurionum reprezintă senatul, decemvirii pe cei doi consuli; aveau quaestorii și colegiile lor de preoți: pontifici, auguri, flămîni, tot după modelul capitalei. Dreptul lor eră acel al cetății Roma și nu aveau așezămintele lor particulare³¹. Coloniile în timpurile vechi urmăreau mai mult scopuri militare. Cu cât îmbătrânește Imperiul Roman, cu atât el ieă un caracter mai mult civil, și Tacit spune despre coloniile imperiului, „că nu se mai duceau ca altă dată întregile legiuni cu tribunii și centurionii lor, cu toți militarii orânduți în corpurile lor, ci necunoscuți între ei, în grupe separate, fără un conducător, erau mai curând o grămadă decât o colonie”³². Tocmai de așa fel erau coloniile aduse de Traian în Dacia și care fură așezate în orașele mai sus amintite. Fiind însă că unele forme ale dreptului nu se puteau pune în lucrare decât în Italia, precum mancipația, uzucapia și altele, apoi pentru a întinde și coloniilor bucurarea de aceste forme, li se

²⁸ Dio Cassius, VIII, 14.

²⁹ Dovezile asupra acestor fapte vezi în studiul d-lui V. Pârvan. *Cetatea Ulmetum*, 1912, mai ales p. 57 și 61. Într'altel reproducem următorul loc din o inscripție: „obiti ad villam suam”.

³⁰ Dio Cassius, II, 54: V, 40, 43, 49; VI, 32. (?)

³¹ Aulus Gellius, XVI, 13: „jura institutaque omnia populi Romani, non sui arbitrii habent”.

³² Tacitus, *Annales*, XIV, 27, „non enim ut olim universae legiones deducebantur cum tribunis et centurionibus et sui cuiusque ordinis militibus, sed ignoti inter se, diversis manipulis, sine rectore, numerus magis quam colonia”.

recunoaște prin o ficțiune favoarea de a fi considerate ca făcând parte chiar din Italia, dându-li-se dreptul italic, *ius italicum*. Din aceeași cauză aceste colonii erau și scutite de orice dare directă precum eră și Italia.

Municipiile. — Originea lor este deosebită de aceea a coloniilor. Acele dintre cetățile *străine*, care prin o deosebită favoare erau primite într'o legătură mai strânsă cu Romanii, dobândiau și oare cari drepturi, în schimbul sarcinilor ce le impunea intrarea lor în viața politică a poporului domnitor. Deaceea și numele de municipium este explicat de cei vechi dela *munus capere*, adecă luarea unei sarcini³³. Municipiile erau deci niște orașe *din națiile supuse* cărora, pentru diverse considerații, Romanii găsiseră cu cale a le încuviința dreptul de cetățenie. Pe când însă între colonii nu putea fi nici o deosebire, afară de aceea ce se referia la ius italicum, între municipii erau deosebite grade de apropiere de supremul bine al cetățeniei romane, grade iscodite de Romani tocmai în scopul de a putea recompensă, potrivit cu meritul fiecărei părți din poporul supus, slujbele sau devotamentul ce'l arătase către stăpâna comună. Astfel erau municipiile fără sufragiu, adică ale căror membri nu aveau dreptul de a vota când veniau în Roma, și municipiile ce se bucurau de acest drept. Acele cu sufragiu erau iarăși subîmpărțite, în municipii numai cu *jus sufragii* și în acele cu *jus sufragii et honorum*, adecă ale căror membri aveau nu numai dreptul de a vota ci și acel de a fi aleși la vreo dregătorie în capitală. O altă deosebire constă în cea dacă municipiul păstrase organizarea sa autonomă sau nu; dreptul de ași alege el însuși magistrații, sau dacă trebuia să se supună acelor numiți de autoritatea romană.

Cu cât propășia romanizarea țărilor supuse, cu atâta se ștergea deosebirea ce existase, la originea lor, între colonii și municipii, mai ales pentru acele țări în care elementul roman prinsese rădăcină, precum Galia, Spania, sau Africa. Deosebirea de naționalitate, aproape singura care există la început între colonii și municipii cu sufragiu, ștergându-se, nu rămânea în privința drepturilor acestor două clase de cetățeni aproape nimic care să le mai despartă, și deaceea înțelegem greutatea Romanilor înșii de a recunoaște în ce se deosebiau aceste două feluri de orașe, din punctul de vedere juridic. De îndată însă ce se adăogea o țară nouă Impărăției Romane, de îndată ce se iveau iarăși populații străine ce trebuiau asimi-

³³ Isidorus, *Origines*, IX, 4: „municipes ab officio munerum dicti, eo quod publica munia accipiunt. Munia, sunt officia, unde et immunes dicuntur qui nullum gerunt officium”. *Digestae*, L, 1, § 1: „propria municipii appellantur muneris participes, recepti in civitatem ut munera nobiscum facerent”.

late către elementul stăpânitor, înțelegem cum deosebirea între colonie și municipiu trebuia să reinvie în toată deplinătatea ei. coloniile redeveniau *grupe de cetățeni romani* așezați în mijlocul străinilor: municipiile însemnau *grupe din poporul supus* alipite de cetățenia romană.

Această deosebire constatată, aruncă cea mai vie lumină asupra caracterului colonizărei, și adaugă încă un ultim argument la hotărîrea întrebărei dacă a rămas poporație băștinașă în Dacia sub stăpînirea romană.

Intr'adevăr dacă toată poporația dacă ar fi fost stărpită sau alungată și Dacia ar fi devenit un tărâm gol, rămas liber pentru colonizare, atunci ne întrebăm ce caută aflarea de *municipii* în ea, și pentru ce nu sunt toate orașele Daciei botezate cu numele de colonie? Analiza de mai sus răspunde la această întrebare. Existau municipii în Dacia, *fiindcă s'au încuviințat privilegiile municipale unor orașe cu poporație băștinașă* pe cari Romanii vroiau să le atragă mai curînd către ei, devenind ele tot odată o nadă care făcea să cadă și celelalte în mrejele romane. Acestea erau, după toate probabilitățile, acele orașe care trecuseră la Romani încă de pe cînd aceștia erau în luptă cu poporul Dacilor. Între ele vedem și orașul Drobeta, acela ce venia chiar la capul podului lui Traian și care va fi fost unul din cele dintîi ce se supuse învingătorului. Din potrivă acele orașe ce fuseseră aproape deșertate de poporația lor, prin împotrivirea în contra Romanilor, precum însuși capitala Sarmisagetuza, fură împoporate din nou cu element roman, și deveniră colonii. Tot din aceasta se explică cum se face ca Napoca și Drobeta care la început sunt municipii, se prefac cu timpul în colonii³⁴, anume prin sporirea elementului imigrat și desnaționalizarea celui indigen. Mai cităm numai următorul loc din Paulus Diaconus care dovedește că municipiile erau constituite din poporație neromană: „Municipe se numesc astfel de oameni cari cînd veniră la Roma și *nu erau cetățeni romani*, au fost făcuți părtași ai tuturor lucrurilor pentru a îndeplini trebile împreună cu Romanii, afară de dreptul de sufragiu sau de exercitarea magistraturilor”. Ceeace Diaconul spune despre poporațiile străine strămutate la Roma, se repetă întocmai cînd eră vorba de a alipi o cetate de Imperiul Roman.

De aceea și întîlnim în Drobeta un *Dac*, pe Aelius Ariotus ca *quattuorvir annalis* al municipiului³⁵. Acest oraș căpă-

³⁴ Asupra întregii chestii a municipiilor și coloniilor, vezi articulele respective în Pauly. *Realencyclopädie des classischen Alterthums*. Stuttgart.

³⁵ Mai sus, p. 142. *Drobeta ca municipium*: C. I. L., III, 1, No. 1559 1579; cfr. No. 6309. *Drobeta colonica*: No. 1200, și 2679: „Aurelio Longiniano decurioni coloniae Drubetensis”.

tase probabil dreptul de municipiu sau dela însuși cuceritorul Daciei sau dela urmașul lui, Hadrian, de oarece este numit într-o inscripțiune : *res publica municipii Flavii Hadriani Dro-betae* ³⁶. Nu se poate însă hotări timpul când a devenit colonie. Napoca este amintită în o inscripție din anul 108 de însuși Traian, fără nici o denumire de municipiu sau colonie ³⁷; capătă însă numele de municipiu în o inscripție de pe timpul lui Antoninus (139—161), în care corporația Galaților din el dedică o piatră lui Jupiter O. M. Tavianus. Napoca este ridicată apoi la rangul de colonie de către Comod (180—192), căpătând înaintea de Severus (193—211) și privilegiul dreptului italic ³⁸. Încă de când eră municipiu, găsim în Napoca coloniști romani și încă numeroși, precum eră acea corporație a Galaților. Imigrăția sporind neconținut, înțelegem prefacerea municipiului în colonie.

Despre Patavissa sau Potaissa, pe care Ulpian o numește *vicus*, știm că ea înaintea de a deveni colonie sub Severus, fusese municipiu ³⁹. Încât aici vedem cum un oraș dac trece prin toate formele din ce în ce mai depline ale cetățeniei romane. La început simplu sat dac, fără nici un drept, populația lui dobândește apoi dreptul de municipiu, pentru a se urcă în urmă, după deplina ei romanizare, la colonie și chiar la *ius italicum*.

Cât despre Apulum, știm că el ajunsese la o mare înflorire sub stăpânirea romană. Cele mai multe inscripții culese în Dacia provin din Apulum, încât se vede că el fusese unul din centrele cele mai însemnate ale vieții romane. Acest oraș este arătat în mai multe inscripții ca fiind *de o dată și municipiu și colonie* ⁴⁰, împrejurare din a căreia explicare va rezultă o dovadă încă și mai deplină despre faptul că, pe când colonia eră o așezare de cetățeni romani, municipiul eră numai cât hărăzirea cetățeniei către populația indigenă. Care este originea

³⁶ C. I. L., III, 2, p. 1018, additamentum ad No. 1581

³⁷ C. I. L., III, 1, No. 1627 : „a Potaissa Napocae milia passum decem”.

³⁸ C. I. L., III, 1, No. 860 : „I. O. M. Tavianus. Pro salute imp. Antonini et M. Aureli Caesaris Galatae consistentes *municipii* posierunt (găsită la Cluj), vechia Napoca. Altă inscripție în care e amintit municipiul Napoca este No. 1100.—Ulpian în *Digestae* L, 15, Lex, 1, § 8, 9 : „In Dacia Zernesium colonia a divo Traiano deducta iuris italici est. Sarmizegethusa quoque eiusdem iuris est; item *Napocensis colonia* et *Apulensis* et *Patavissensium vicus* qui a divo Severo *ius coloniae* impetravit”. Ulpian spune aici că numai *Patavissensium vicus* dobândise dreptul de colonie de la Severus. Celelalte, prin urmare și Napoca, îl aveau de mai înainte. Comp. No. 855. ? 963 și 1141.

³⁹ C. I. L., III, 1, No. 913 ?

⁴⁰ C. I. L., III, 1, No. 975 : „Aesculapio et Hygiae decuriones *municipii* Apuli et P. Aelius Rufinus patronus collegii fabrorum *Coloniae* Apuli” No. 1065 : „Tiberius Claudius Rufus decurio *coloniae* et flamen *municipii*, Apuli”.

acestei îndoite calități a orașului Apulum? Și observăm în treacăt că a trebuit să existe o deosebire între colonie și municipiu, de oarece sunt arătate ambele aceste însușiri ca *co-existente*; care însă putea fi deosebirea după cele expuse mai sus, decât aceea a originii locuitorilor?

Apulum, vechiu oraș dac, a dobândit însemnătate prin staționarea în el a legiunei a XIII-a Gemină, în un lagăr construit în apropiere. Pentru nevoile soldaților se înființară în curând, lângă orașul dac, mai multe crășme și dughenițe, în care li se vindeau deosebite obiecte, și care se deschideau de obicei lângă fiecare lagăr staționar roman, purtând numele de *canabae*. Se menționează canabele legiunei a XIII-a Gemină într-o tabulă cerată din 142, Mai în 16, arătându-se în ea că unul Dasius Breucus ar fi cumpărat dela Belic Alexandru pe copilul Apalaust, de nație elin, și că actul de cumpărătură s'ar fi încheiat *in canabele legiunei a XIII-a Gemină*⁴¹. Că aceste canabe ale legiunei se aflau la Apulum se dovedește din patru inscripții găsite la Alba Iulia (vechiul Apulum) și care toate pomenesc despre niște dregători ai acestor canabe.

Astfel se întâlnește unul *Silius Maximus veteranus legionis I adjutricis, magistratus primus in Canabis*⁴². Se mai găsească apoi tot aice unul *Claudius Atteius Celer veteranus legionis XIII Geminae decurio kanabensium*, p. unul *T. Flavius Longinus decurio Canabensium leg. XIII Gem.* și pe Treviranul *Ibliomarus* din Gallia în aceeași însușire⁴³. Se vede că din o simplă cantină pentru soldați se desvoltase un orașel care avea trebuință de o administrație, mai întâi a unui magistrat, după aceea a unui corp de decurioni, aceasta cu atât mai ușor cu cât am văzut că lagărele romane, fiind compuse din soldați cu familii și gospodării, eră firesc lucru ca neguțitorii să vină să se așeze în preajma lor, pentru a le vinde cele trebuitoare și a se folosi din daraverile încheiate cu soldații. Afluența neconținut crescătoare a canabelor aduse înflorirea acestei așezări. În anul 158 un cetățean din canabe, îmbogățit din comerțul făcut de el aice, aduce apă în oraș și ridică un altar și o statuie lui Jupiter⁴⁴. Legiunea XIII-a zidește apoi tot acolo o clădire în anul 161, a cărei inscripție s'a păstrat⁴⁵, și care clădire slujiă probabil pentru locuința administrației sub-provinciei Apu-

⁴¹ C. I. L., III, 2, *Tabulae* No. VII: „Actum Kanabis legionis XIII geminae, XVII, Kal. Iunias, Rufino et Quadrato consulibus”.

⁴² C. I. L., III, 1, No. 1008.

⁴³ C. I. L., III, 1, No. 1093, 1100, 1214.

⁴⁴ C. I. L., III, 1, No. 1061: „Jovi optimo maximo et consessui deorum dearumque pro salute Imperii Romani et virtute legionis XIII, geminae sub M. Statio Prisco consule designato, demonstrante ipsis aquas aperendas per L. Aurelium Trophinum ponentem signum Jovis et aram pecunia sua fecit”.

⁴⁵ C. I. L., III, 1, No. 1071. „Imp. Cresare M. Aurelio Antonino III et imp. Caes. L. Aurelio Vero II consulibus”.

lensis, creată tocmai pe la acest timp, sub Marc-Aurel (161—180)⁴⁶. Astfel se desvoltase îndestul de repede din iarmarocul statornic, de lângă lagărul legiunei a XIII-a, o înfloritoare așezare omenească care dobândi încă înainte de Septimius Severus dreptul de colonie, de oarece Ulpian în un loc raportat mai sus, arată anume că Patavissa dobândise dreptul de colonie dela împăratul Severus, lăsând astfel a înțelege că Napoca și Apulum îl avuseră de mai înainte. Lângă această colonie, și tot mai întunecat de înflorirea ei, se mănțineă vechiul oraș dac, sub forma de municipiu, dobândită probabil înainte de a se ridica la colonie canabele legiunei a XIII-a. Apulum eră deci compus din două orașe: Apulum vechiu, locuit de Daci și căruia i se încuviințase rangul de municipiu și Apulum nou, desvoltat din canabele legiunei a XIII-a, care fiind poporat de imigranți, dobândi titlul de colonie, încât *coexistența acestor două însușiri la unul și același oraș* se explică pe deplin. Potrivit cu aceste împrejurări și găsim mult mai multe inscripții relative la partea romană a orașului, colonia, decât la partea dacă, municipiul⁴⁷. Mai adăogăm încă pentru dovedirea că municipiul eră vechiul sat dac, ridicat mai târziu la acest rang, împrejurarea că se mai întâlnesc și aiurea asemenea sate dace existente lângă coloniile romane. Așa întâlnim în o inscripție pe unul Caius Iulius Marcianus arătat totdeodată și ca decurion al coloniei Aquae și ca prefect al satului (dac) cu același nume, și care dedică o piatră geniului tutelar al coloniei⁴⁸.

Această discuție a complectat dovezile aduse mai sus despre stăruința poporației de baștină a Daciei sub stăpânirea romană, și astfel credem că această părere este bine stabilită în știință.

⁴⁶ Mai sus, p. 158.

⁴⁷ Mai sus p. 168. nota 38. Uneori găsim canabe ridicate la rangul de municipii, atunci când ele se alcătuiau din poporație mai mult străină. Așa bunăoară canabele dela Troesinis se prefac în municipiu. Tocilescu, *Mon. epigr.*, p. 77. Nu se poate susține însă, cum zice Virgiliu Andronescu, *Organizația comunelor în Provincia Dacia*, 1908, p. 12 ca „canabele militare erau ridicate întâi la rangul de municipii și apoi de colonii”. Se găsesc vr'o 11 inscripții care amintesc despre *municipium Apuli* și vr'o 50 despre *colonia*. Mommsen este de o părere greșită când atribue îndoita însușire a orașului Apulum împrejurării că „și o colonie fusese dedusă la Apulum și că s'ar fi ridicat pe vechii canabensi la rangul de municipiu”. *C. I. L.*, III, 2, p. 183). După el, atât canabele cât și municipiul ar fi avut aceeași origine, colonizarea; de unde provine atunci deosebirea orașului în două părți, cu nume și drepturi deosebite?

⁴⁸ *C. I. L.*, III, No. 1407: „Caius, Iulius Marcianus decurio coloniae et praefectus pagi Aquensis”.

Organizarea municipiilor și coloniilor eră acea ce există în toate părțile Imperiului Roman. Ea este însă documentată pentru Dacia prin numeroase inscripții, și poate fi deci reconstituită, fără a recurge la calea analogiei; deaceea ne vom opri puțin asupra ei. Atât coloniile cât și municipiile erau administrate de un ordo decurionum care se adeverește pentru orașelc: *Sarmizagetuza*, *Apulum*, *Ampelum*, *Tibiscum*, *Porolissum*, *Romula*, *Aquae*, *Drobeta*, *Potaissa* și *Napoca*. Acest consiliu ocârmuia toate interesele orașului, și mai ales orânduia repartitia impozitului pe capete, care eră impus în totalitate unei comune; privilegiea deci, ceeace, în terminologia slavonă a statului român, se numia *cisluirea* poporului. Decurionii erau de trei soiuri: patroni, cei mai cu vază din colegiul lor; decurioni ordinari și decurioni onorifici cari obțineau, ca răsplată a jertfelor făcute pentru binele obștesc, privilegiile și onorurile decurionatului. Cu toții erau trecuți într'un registru ținut de edili, care se numia *album decurionum*. Ei erau în mare onoare la concetățenii lor, deosebiți în toate împrejurările de restul poporației; purtau niște semne deosebitoare, *ornamenta*, precum tunica cu dungă lată, *lati-clavia*; aveau un loc deosebit la jocurile publice, aveau singuri dreptul de a fi aleși la deosebite dregătorii, dreptul de moștenire în averile tovarășilor lor morți fără urmași; erau apărați de tortură în procesele criminale și puteau fi osândiți numai cât de împăratul; iar când un decurion scăpăta, eră susținut din casa orașului. S'ar părea după aceste drepturi și privilegii, că condiția decurionului trebuia să fie căutată de toți, și într'adevăr așa eră în timpurile republicei și în cele dintâiu timpuri ale monarhiei, până pe la domnia pretorienilor, la destrăbălarea ocârmuirii romane, când începură a se spori așa de mult îndatoririle decurionilor, încât această însușire deveni o adevărată povară pentru acel ce o aveă. Cea mai de căpetenie îndatorire a lor care dădea loc tuturor asupririlor, eră că ei, ca cei mai bogați, trebuiau să garanteze cu averea lor încasarea dărilor dela poporul orașului, din cauza cărei îndatoriri erau puși sub un fel de epitropie în privirea daraverilor lor private, că să nu poată întreprinde afaceri și compromite poziția lor. Erău opriți între altele de a vinde sau a dărui ceva; de a administra averi străine, sau de a dispune asupra mai mult de a patra partă din averea lor prin testament. Nici măcar nu puteau întreprinde o călătorie fără învoirea superioară. Trebuiau apoi să dea poporului jocuri și să contribuie la prezenturile în bani date de provincii împăratului. Toată lumea fugea deci de decurionat, ca de o adevărată nenorocire, și lucru îndestul de caracteristic, se ordonă adeseori intrarea în decurionat ca pedeapsă pentru o faptă nelegiuită⁴⁹.

⁴⁹ Pauly, *Realencyclopedie*, s. v. *decurio*.

Ca autoritate mai mult executivă se alegeau din *ordo decuriorum*, în colonii doi bărbați, iar în municipii patru, cari să conducă afacerile curente ale orașului. Așa găsim în Dacia menționați *duoviri* în coloniile Sarmizagethuza și Ampelum, *quattuorviri* în municipiul Drobeta⁵⁰. În Apulum găsim, pentru partea dacă a orașului, municipiul, *quattuorviri*; pentru acea romană, colonia *duoviri*⁵¹. Această delegație executivă se schimba în fiecare an, pe când însușirea de decurion eră pe viață și putea fi pierdută numai în anumite cazuri. Din *quattuorviri* probabil și dintre *duumviri* eră unul *primus*, un fel de primar, iar ceilalți erau ca un fel de ajutoare, astfel că decurionii formau ceea ce astăzi este sfatul municipal, însă cu îndatoriri mult mai primejdioase decât acele ale organizației comunale actuale. *Duumvirii* și *quattuorvirii* erau însărcinați mai ales cu judecarea proceselor, pentru care sunt și numiți *dummviri iure dicundo*. Ei erau aleși îndeobște pentru un an, uneori însă pe cinci⁵².

Pe lângă autoritatea municipală și peste ea eră *patronul* orașului, numit și *defensor* care aveă rolul de a apăra interesele cetății înaintea administrației centrale, bună oară în chestia impozitelor. În Sarmizagethusa găsim între alții, ca patron, pe însuși legatul lui August, propretorul Claudius Tiberius Fronto⁵³. Deși *ordo decurionum* purtă uneori și numele de *senatus*, ceea ce ar lăsa a presupune că trebuia să fi fost alcătuit din oameni în vârstă, totuș întâlnim în Dacia, decurioni îndestul de tineri, de 28 și 30 de ani⁵⁴.

Acești decurioni trebuiau să fie fără excepție cetățeni romani. Peregrinii, adică străinii, nu puteau nici într'un caz să îmbrace o asemenea dregătorie; deaceia și întâlnim foarte adeseori, în rangul de decurioni, militari liberați din armată pe cari i-am văzut mai sus demisionați cu onoare din slujbă și dându-li-se pământuri în provincia Daciei unde se însuraseră și se stabiliseră încă din timpurile când erau legionari. Mai

⁵⁰ C. I. L., I, No. 1209, 1323, 1369, 1472, Sarmizagethuza; 1293: Ampelum; 1539, Drobeta.

⁵¹ C. I. L., III, 1, No. 985: *quattuorviris mun. Apuli*; No. 972, 974, 982: *duumviris coloniae Apuli*.

⁵² C. I. L., I, No. 1083: *quattuorvir primus annalis mun. Apuli*; 1137, *primus quattuorvir*; 1051 *primus*; Lex 16, Cod. Theodosiani, de decurionibus, XII, 1, C. I. L., III, 1, No. 971, 973: (?) *quinquennalicus coloniae Apuli*; 1141, 1473, 1482: *quinquennalis col. Sarm.*; 1503, *quinquennalis primus pro imperatore*.

⁵³ C. I. L., III, 1, No. 1180, *patronus col. Apuli*; 1457: „A. Tib. Frontoni colonia Ulpia Traiana Augusta dacica Sarmizagethuza, patrono fortissimo duci amplissimo, praesidi”; 1458 *patrono col. Sarm.*

⁵⁴ C. I. L., III, 1, No. 1323, 1592, 1512.

multe inscripții amintesc veterani legionari sau ai deosebitelor trupe auxiliare, (care și ei dobândiseră cetățenia sau înaintea, sau la ieșirea lor din slujbă), ca decurioni în deosebitele municipii și colonii ale Daciei⁵⁵. Și populația dacă romanizându-se și orașele ei dobândind dreptul de municipii, acestea căpătaseră onorurile decurionatului, precum am găsit mai sus pe Dacul Ariortus decurion în municipiul Drobetis. Despre însemnătatea acestor dregătorii în ochii poporului roman, ne poate da o idee împrejurarea că însuși împăratul Antoninus Pius fu ales într'un rând de prefect quinquenal al coloniei Sarmizagetuza, îndeplinind această dregătorie prin un delegat al său⁵⁶. Altă dată întâlnim iarăși un quinquenal în numele împăratului în colonia Sarmizagetuza, fără ca să se arate pentru cine⁵⁷.

În afară de aceste organe centrale de ocârmuire ale cetăților daco-romane, mai găsim încă și altele însărcinate cu deosebite atribuții anumite, precum: 1) *edilii* însărcinați cu inspectarea zidurilor și a piețelor, cu împărțirea grâului la cei săraci și cu jocurile publice⁵⁸. Că în Dacia ca și în Roma se făceau împărțeli publice de grâu ne arată o inscripție pusă de decurionul coloniei Sarmizagetuza. Quintus Aurelius Tertius, prin care arată că dăruiește 80 de sesterțe *pentru cumpărarea de grâu*; aceasta spre amintirea onoarei ce i se făcuse de a fi ales ca flamen, adică preot al lui August⁵⁹. 2) *Cvestorii*, casierii, comunali amintiți în Apulum, Drobetis și Sarmizagetuza⁶⁰. 3) Mai multe feluri de preoți, care deserveau numeroasele temple închinare deosebiților zei romani, de care inscripțiile sunt, curat vorbind, pline și cari dovedesc o viață religioasă puternic dezvoltată în Dacia. Așa avem întâiu *pontificii*, apoi *flaminii*, *antistiții*, *sacerdoții* și preoții experți în arta prezicerii, *augurii* și *haruspicii*. Din aceștia, sacerdoții erau preoții ce cultivau închinările străine, precum și acele aziatice; iar ceilalți toți

⁵⁵ C. I. L., III, No. 1196: „Sulpicio Flacio veterano legionis XIII, geminae decurioni coloniae dacicae Sarmizagethusae, vixit annis LXXV”, 1478: „Manlio Hero veterano legionis XV, signifero decurioni coloniae, vixit annis LXXV”, găsită la Sarmizagetuza); 1485: „Valerio Rufo veterano leg. XIII, gem. ex beneficiariis consularibus decurioni coloniae, vixit annis LXV” etc.

⁵⁶ C. I. L., III, 1, No. 1497: M. Cominio M. F. Pap. Quinto pontifici coloniae Sarm. et praefecto quinquennali pro Antonino imperatore, patrono collegii fabrorum, equo publico, ordo coloniae ob meritis ipsius”.

⁵⁷ C. I. L., III, 1, No. 1503.

⁵⁸ Edili sunt amintiți în Apulum, colonia C. I. L., III, 1, No. 1139; Napoca, No. 827, 858, 867 și Sarmizagetuza, No. 1398, 1495 și 1517.

⁵⁹ C. I. L., III, 1, No. 1448: „Imperatorii Caesari Antonino Pio Quintus Aurelius, Quinta filius Tertius, Papiria, Sarmizagethusae coloniae decurio, ob honorem flamonii *sestertios* LXXX, *nummos ad annonam dedit*”, (din anul 144).

⁶⁰ C. I. L., III, 1, No. 1104, 1145, 1218: Apulum; 1579, Drobetae; 1484, 1485. Sarmizagetuza.

aparțineau cultului roman ⁶¹. 4) O clasă foarte numeroasă de preoți speciali erau *augustalii*, pomeniți de nenumărate ori în inscripții. Aceștia deserveau cultul împăratului, al cărui geniu fusese luat între Lari și Penați, zeii casnici ai Romanilor. Augustalii erau așa de numeroși, încât formau o clasă a populației orașelor, intermediară între decurioni și plebe. Erau organizați în o corporație sau colegiu, a cărei șefi erau șase bărbați, numiți *seviri*. Augustalii erau numiți de decurioni în dregătoria lor. Ei serbau cultul lui August prin jertfe, ospete și jocuri, date cele mai de multe ori din averile lor, încât și această dregătorie ajunse, ca și aceea a decurionilor, a fi foarte împovăratore pentru acei onorați cu ea. Dacă mai amintim și colegiile Isidei din Potaissa și acel al Galaților din Napoca, care serbau cultul lui Jupiter Cernenus despre care se va trata mai jos, atunci vom fi istovit aproape tot ce se știe despre organizarea religioasă a Daciei romane.

3. COLEGIILE

Colegiile aveau în Dacia o însemnătate deosebită și merită a fi studiate mai cu deamăruntul, întrucât reprezintă partea cea mai originală a vieții provinciale romane și în special a celei a Daciei. Caracterul lor este complex. Ele slujiau și pentru asigurarea unui cult comun și pentru nevoile private ale membrilor lor; erau un soi de societăți de ajutor mutual sub scutul religiei. Statul roman recunoștea numai pe acelea ce aveau anumite *sacra*, adică un cult special al unei zeități. Adeseori se văd colegii cari aleg câte un geniu tutelar ⁶².

Colegiile ce se constată a fi existat în Dacia sunt: *aurarii* (lucrători la minele de aur), *fabri* (deosebiți meșteri), *centonarii* (neguțători de lână), *dendrofori* (plutași), *nautae* (corăbieri), *negoliatore*s (neguțători), *utricularii* (luntrași pe burdufuri de piele) și *lecticarii* (palancari, purtători de litiere).

Organizarea colegiilor. — Ele cuprindeau pe toți acei ce se dedau unui soi de îndeletnicire. Organul lor era un fel de senat, alcătuit după chipul celui al orașelor, purtând și membrii lor numele de decurioni. Sub aceștia veniau fruntașii colegiului și apoi grămada cea de rând a membrilor. Autoritatea executivă o avea magistrul colegiului care mai avea însă, pen-

⁶¹ Inscripțiile privitoare la preoți întâlnindu-se la fie ce pas, găsim de prisos a le mai însemna.

⁶² C. I. L., III, 1, No. 1016 (din Apulum). genio fabrum Comp. No. 1424.

tru apărarea intereselor lui în afară, câte un patron sau defensor, și probabil că pentru nevoile săvârșirii cultului și o *mater collegii* ⁶³.

Aceste colegii urmăreau, cum am spus, pe lângă scopul unui cult comun, și asigurarea nevoilor membrilor lor. Fiecare membru depunea contribuții lunare în cassa comună, administrată de cvestorul colegiului, din care cassă apoi se dădeau ajutoare la membrii cei bolnavi, se îngropau cei morți fără mijloace, precum se și petrecea în comun la sărbătorile pe cari le ținea fiecare colegiu.

Ni s'a păstrat o interesantă tabulă cerată din anul 167 Februarie în 9, în care magistrul colegiului lui Jupiter Cernenul, *Artemidorus Apolloni* și cei doi cvestori ai acestui colegiu, *Valerius Niconis* și *Offas Menofili*, înștiințează prin o publicație pe membrii acelui colegiu din Alburnum, că din 54 de oameni câți îl alcătuiau mai înaintea, nu rămăsese decât 17; că nici măcar *Iulius Iuli* comagistrul său, de când fusese numit în această însoșire, nu dăduse pe la Alburnum, nici la colegiu; că el (*Artemidorus*) dăduse celor de față socotelile și primise îndărăt cauția cu care garantase; că într'un timp așa de îndelungat cât este hotărit de legi, nimeni n'a vrut să mai depună nici o contribuție pentru înmormântări, sau dăruri; de aceea el înștiințează prin publicitate că, dacă cineva care făcuse parte din colegiu ar muri, să nu creadă că el ar avea un colegiu sau că va putea primi vreun ajutor pentru înmormântare" ⁶⁴.

Acest prețios document ne dă amănunțimi interesante asupra constituirii acestor colegii. Aflăm mai întâiu că colegiul alcătuit numai din 54 de persoane, nu putuse să se mențină,

⁶³ C. I. L., III, 1, No. 1210, decurio coll. fabrorum (col. Apuli); 1210 principales; 1016 magister; 975, 984, 1209, 1210; patronus; 1207 mater.

⁶⁴ C. I. L., III, 2, Tabulae No. I: „Descriptum et cognitum factum ex libello qui propositus erat Alburno maiori ad statione(m) Resculi, in quo scriptum erat id quod infra scriptum est:

Artemidorus Apolloni magister collegii *Jovis Cerneni* et *Valerius Niconis* et *Offas Menofili* questores collegii eiusdem, posito hoc libello, publice testantur: ex collegio supra dicto, ubi erant homines LIIII ex eis non plus remasisse ad Alburnum quam quot homines XVII; *Iulium Iuli* quoque comagistrum suum ex die magisteri sui non accessisse ad Alburnum, neque in collegio, seque eis qui presentes fuerunt rationem reddidisse et si quit eorum habuerat rededisset sive funeribus et cautionem suam in qua eis caverat, recepisset, modoque autem funeraticis sufficerent neque loculum haberet, neque quisquam tam magno tempore diebus, quibus legi continetur, convenire voluerint aut conferre funeraticia sive munera: seque idcirco per hunc libellum publice testantur ut si quis defunctus fuerit ne putet se collegium habere aut ab eis aliquem petitionem funeris habiturum. Propositus Alburno maiori V idus Febr. imp. L. Aurelio Vero III et Quadrato eos. Actum Alburno maiori”.

de unde se vede că obiceiul și moda colegiilor fiind pe atunci predominitoare, cu toate că nu se găsisse în Alburnum maior decât acel număr restrâns de persoane, cari să se închine lui *Jupiter Cernenus*, totuș ele alcătuiseră societatea lor de ajutor mutual. De pe numele conducătorilor colegiului s'ar părea că e vorba de Elini, coloniști din Azia Minoară. Numele atât a preșidentului, *Artemidorus Apolloni*, cât și acel al casierilor, *Valerius Niconis* și *Offas Menofili* au un caracter elinesc cu totul rostit. Membrii cei subsemnați în josul publicației: *Vasidius Victor*, *Secundinus Legitimus*, *Stertinus Rusticus*, *Aelius Plator*, *Ulpis Felix* și *September Plator*, au din contră un caracter latin. Se vede deci că chiar până la această dată, 60 de ani după cucerire, toate elementele aduse și aflate în Dacia intrașeră în acel amestec, în acea fiertură care alcătui mai târziu elementul daco-roman.

Colegiul lui *Jupiter Cernenus*, creat în condiții neîndestulătoare pentru a putea trăi, piereă prin descompunere, căci fără a se calcula întâiu puțința izbânzei, oamenii se asociaseră. Fără îndoială, că pricina pentru care a pierit colegiul lui *Jupiter Cernenus* a fost contribuțiile cele prea mari impuse membrilor săi pentru întreținerea asociației.

Ne mai spune încă vechiul document că președintele depunea o garanție pentru administrarea cu credință a averii sociale; că eră o lege care hotăria răstimpurile în care trebuia să se întruniască membrii unui colegiu, și sfârșește amenințând cu naivitate pe acei *ce vor muri*, că nu vor mai putea pretinde îngroparea pe socoteala societății!

Ajutoarele ce se dădeau din *cassa socială* constau mai cu osebire în provizii de mâncare: nu grâu, care se împărția, cele mai adeseori de Stat, ci carne sau altele. La zile anumite venia acela ce eră să primiască ajutorul cu un paneraș și și lua cele destinate pentru el, care i se împărțiau de dregătorii colegiului. Ne-a rămas o piatră în care unul *M. Aureliu Fortunatus* mulțumește decuriei a III-a a colegiului fabrilor pentru îndoita porție (sportula) ce i se încuviințase, probabil fiindcă eră om scăpătat și cu famiile ⁶⁵.

Se vede că eră în Dacia o adevărată molimă de inscripții, dacă vedem una pusă pentru a aminti împărțirea unei porții îndoite de mâncare!

La unele zile de sărbătoare se țineau ospete comune, la care luau parte toți membrii cei ce primiau ajutoare. Ni s'a păstrat socoteala cheltuelei unui asemenea ospăț, făcut de dregătorii colegiului ca act justificativ. Acest ospăț se dădu la 1 Mai. Banii trebuincioși pentru întimpinarea acestei cheltueli

⁶⁵ C. I. L., III, No. 1494: „Cologii fabrorum decuriae tertiae M. Aurelius Fortunatus ob duplam sportulam collatam sibi”. *Sportula* se numea panerașul cu care ctienții își luau proviziile.

extraordinare se văd a fi fost adunați în decursul lunii lui Aprilie. Așa se vede notat pe o parte a tablei cerate ce ne-au transmis acest interesant *menu* al străbunilor noștri, banii încasați înaintea de sărbătoare ⁶⁶ :

Se vede că aceste contribuții fuseseră percepute în mod extraordinar, de pe faptul că ele sunt date în răstimpuri așa de scurte, pe când după serbare mai găsim două însemnări îndepărtate, de unde se vede că contribuțiile regulate erau departe de se urmă așa de des ⁶⁷.

Din suma adunată în luna lui Aprilie, se cheltuesc în ziua de 30 Aprilie, pentru ospățul de a doua zi, dela 1 Mai, 166 de denari, din cari 18 denari pentru 5 miei, 5 denari pe un purcel, 2 pe pâine albă, 2 pe tămâie, unul pe salată și câteva sumi mai mici pentru oțet, sare și ceapă, precum și pentru bacșișul celor ce slujiseră la masă. Dacă însă pentru mâncare cheltuiala eră destul de cumpătată, pentru băutură o vedem dimpotrivă darnică, și anume 95 de denari pentru vin ordinar, 2 pentru vin vechiu, și alți 20, probabil pentru vreun fel de de spirt care să slăvească pofata de mâncare. Se vede deci că străbunii noștri împărtășiau și ei zicătoarea Românului că : mâncarea este fudulie iar băutura temelie ⁶⁸.

⁶⁶ C. I. L., III, 2, *Tabulae*, No. XV.

IV non.	April	2 April
pr. non.	April ac.	4 id.
VII idus	April ac.	7 id.
idibus	April ac.	13 id.
XVII Kal.	Maias accepi XX (denari)	15 id.
XV Kal.	Maias accepi XXII	17 id.
XIII Kal.	Maias pensio XXV	19 id.
IX Kal.	Maias accepi XXV	23 id.
VII Kal.	Maias accepi XX	25 id.
IIII Kal.	Maias accepi XXII	28 id.
	Kal. Maias accepi XX	1 Mai

⁶⁷ Idem.

non.	Maias accepi	15 Mai
pridio non.	Aug.	12 Aug.

⁶⁸ Idem.

pr. Kal.	Maias ex CLXVI (denari)
agnos V	XVIII
porcellum	V
panem candidum	II
thus primum	II
meri	II
vini	XCX
?	XX
peganinum	I
impensam	„
aceti	„
salem et cepam.	„

La ziua întâi a fiecărei luni se țineau la Romani sărbătorile familiare ale zeilor casnici, Lurii, căror se vede că li se făcea la 1 Mai o cinstită mai deosebită, când natura întreagă reinvia sub suflarea caldă a primăverii. Pe pajiștile inverzite ale Daciei mâncară acei vechi străbuni ai Românilor miel fript cu salată, și ca vrednici Romani udară această mâncare cu libațiuni îmbelșugate de vin. Poate că vinul cel bun însemnat în lista cheltuelilor să fi fost chiar pelin ! Serbară deci Armidinul pe care îl serbăm și astăzi cu miel și vin pe iarbă verde. Deși obiceiul este învederat roman, numele ce-l însoțește astăzi este slavon⁶⁹.

Acțiunea desnaționalizatoare a colegiilor. — Existența acestor deosebite colegii, a trebuit să contribuie foarte mult la grabnica desnaționalizare a elementelor străine poporului roman. Pururea în atingere unii cu alții, cetățenii Daciei erau uniți prin interese comune, prin culturi și petreceri comune. Elementul roman, care era precumpenitor, trebuie să se fi folosit, din această atingere a sa cu toate celelalte cari alcătuiau populația Daciei romane. În desbaterile provocate în întrunirile colegiilor se întrebuința limba latină, chiar în cazul când majoritatea celor ce luau parte la ele erau străini; mai întâiu pentru a dobândi prin această practicare a limbei poporului dominitor mai ușor ajutoarele și apărările de cari aveau nevoie; apoi fiindcă bunul ton și moda cereau această cunoștință a limbei stăpânitorilor; în sfârșit adeseori din cauză că, luând parte în un colegiu oameni de diferite naționalități, aveau nevoie de un organ comun de înțelegere, pentru a-și transmite cugetările lor. Daceea am văzut mai sus pe capii greci ai colegiului lui Jupiter Cernenul redactând proclamația lor în limba latină.

Organizarea Daciei romane se adăogi deci, pe lângă celelalte elemente cercetate mai sus, pentru a preface pe toate neamurile deosebite ce se întâlneau în urma colonizării pe teritoriul ei, în o singură masă omogenă, de naționalitate romanică. Prezența coloniilor care introduseseră în țara elemente romane sau romanizate, acelea a municipiilor care atraseră populația de baștină a Daciei prin favoarea de a se bucura de drepturile și privilegiile stăpânitorilor, puternica înriurire a armatei romane, care lucra și acolo unde nu se întindea înriurirea elementului civil al populației romane; în sfârșit viața colegială a Daciei, iată fără îndoială niște agenți îndestul de puternici pentru a aduce pe poporul din Dacia la un sistem de gândire și de simțire comun, la încheierea uneia și aceleiași naționalități.

⁶⁹ Numele *Armindin* vine de la cuvintele rusești: *Irmină* denă adică ziua lui Ieremia, întru cât la 1 Mai cade profetul Ieremia.

Nu se poate deci susține cu nici un temei că populația romană din Dacia ar fi rămas străină de cea de baștină a țarei; că elementul roman s'ar fi suprapus numai cât acestei populații, fără să se altoiască pe ea; că deci nu prinsese rădăcini în acea țară, și putu fi deslipit cu cea mai mare ușurință de ea, când Aurelian dădu ordinul de părăsire a provinciei de dincoace de Dunăre. Că nu ne-au rămas mai multe nume de Daci, decât acelea ce le-am putut urmări prin inscripții, provine tocmai deacolo că ei, romanizându-se pe deplin, adoptau în primul loc numiri romane, precum am găsit mai sus pe *Iulius Secundinus*, arătat din întâmplare ca de nație dac. Este cunoscut că desnaționalizarea unui popor începe întâiu prin lepădarea numirilor sale proprii, trece apoi la obiceiuri și în fine la partea cea mai trainică, la limbă. Apoi în Spania și Galia ne-au rămas oare mai multe nume celtice ale populației de baștină, și nu poartă și ea mai toată un caracter roman, cu toate că nimănui nu i-a trecut prin minte să susțină în aceste țări o stărpire totală a elementului indigen.

Se mai întîmpină încă în contra romanizării Dacilor și împrejurarea că Dacia ar fi rămas prea scurt timp în stăpânirea Romanilor, de oarece Britania nu eră încă romanizată, după patru veacuri, dela cucerirea ei, iar Dacia a stat alipită de Imperiul Roman numai 164 de ani. Exemplul Britaniei nu este de loc încheitor, întrucât este cunoscut că elementul roman niciodată n'a fost puternic în această țară. Fie din cauza climei sale prea neguroasă, fie din cea a îndepărtărei sale de centrul imperiului, este neîgăduit că, la retragerea legiunilor din Britania în 406, „nu rămaseră aci din Romani decât câteva femei și copii, cari în curând deveniră Cambrieni”, cum spune o veche cronică bretonă. Provinciile acele dimpotrivă, către care elementul roman curgea mai cu îmbelșugare, se romanizau cu o nespusă repeziciune. Așa despre Spania, în care cea dintâi colonie romană fu întemeiată în anul 171 în. de Hr., ne spune Strabon că pe timpul său, sub August, eră cu totul romanizată; că locuitorii spanioli uitaseră limba lor și se dăduseră la întrebuițarea limbei latine, ne mai deosebindu-se întru nimic de Romani⁷⁰. Provincia narboneză din Galia, supusă Romanilor de Iuliu Cesar (52 în. de Hr.), eră pe timpul lui Pliniu (mort la 79 d. Hr.), mai mult o Italie decât o provincie⁷¹. În sfârșit Velleius Paterculus ne spune că în Pannonia, la a căreia cucerire el însuși luase parte, deci în decursul unei singure generații, nu numai limba latină eră răspândită, ci chiar literatura romană se introdusese în sinul populațiilor⁷².

⁷⁰ Strabo. III, 15.

⁷¹ Plinius, III, 5.

⁷² Velleius Paterculus, II. 110.

Știm că această înriuire zdrobitoare a elementului roman este și va rămâneă mult timp o gâcitoare. Existența ei este însă un fapt netăgăduit, de oarece din un sămbure de câteva mii, a dat naștere astăzi în lume la mai bine de 100.000.000 de oameni de rasă latină, dacă socotim și națiile romanice din America sudică. Apoi când se constată pedeoparte o putere de asimilare așa de covârșitoare, pe de alta rămasul populației dace în Dacia și în sfârșit un așa de puternic contingent de element roman, cu o organizare așa de bine calculată pentru distrugerea individualităților străine, se mai poate susține cu succes că aceste două populații, cea dacă și cea romană, au stat fără nici o înriuire una asupra alteia?

Din studiul de aici credem că reieșă următoarele fapte :

Romanii nu numai că au cucerit pământul gol de popor al Daciei, ci pe însuși poporul Dacilor, și l-au asimilat pe deplin și l-au înghițit în naționalitatea lor, împreună cu toate celelalte elemente străine aduse de ei aici ⁷³. De aceea urmașii Daco-Romanilor de astăzi, Românii sunt un popor de viță romanică, un popor neolatin, ca și celelalte din apusul Europei, ieșite tot din sinul Imperiului Roman. Însă acest popor este înai mult roman prin mîntea și mai ales prin graiul lui, de oarece fondul și temelia lui rămân *Dacii romanizați*. Totuși romanizarea lui se făcù nu numai cât printr'o simplă inriuire a dominației romane, ca la Celții din Galia, ci și printr'un amestec trupesc cu un prea puternic element roman, încât se află astăzi și în sângele lui un adaos roman. Și să fù se întîmpine că nu s'ar găsi element dac în limba română. Mai întîiu nu se poate ști dacă elementul albanez al linbei românești, nu este cumva datorit păturei supuse a Dacilor, de rasă tracă și ei ca și Albanezii de astăzi; apoi chiar când acest element ar lipsi, sau ar fi reprezentat numai prin prea puține cuvinte ⁷⁴, o aseme-

⁷³ Un exemplu minunat de latinizarea treptată a elementelor străine din Dacia ni l'a păstrat un loc din o tabulă cerată (C. I. L., III, 2, *Tabulae*, No. XXV) în care un grec, Alexandru Antipater, subsamnă în cuvinte latine, însă în litere grecești, stălcind și limba în care scriea : Αλεξανδρει Αντιπατρι σεκοδο αυκτορ σεγναι Alexander Antipater secodo (secundum) auctor (em) segnai (signavi), adică Alexander Antipater am iscălit ca garant lângă vânzător. Să se observe modul cum Grecul scrie cuvintele secundum (secodo) și signavi (segnai) precum își împrejurarea că scrie cu litere grecești și se va convinge ori cine despre tendința elementelor trăine de a'și asimila limba latină. .Același lucru reieșă din o inscripție pusă de un grec patronului său, Roman, și în care Grecul scrie „ex votun posuit”, făcând două greșeli de limbă din lipsă de cunoștință : acuzativul votun după felul grecesc cu *n* în loc de *m*, și ex cu acuzativul ex votum în loc de ex voto. Vezi inscripția în *Cetatea Ulmetum* a lui V. Pârvan, p. 61.

⁷⁴ Dintre ele amintim, numele eleborului negru la Români *Zârna*, care vine de la dacul *prodiorna* (mai sus p. 50). Pentru terminologia geografică rămasă de la Daci în gura Românilor, vezi mai jos. Că Dacii, Geții, Bessi și toate celelalte popoare din Dacia erau de rasă tracică se dovedește, cum am văzut (pag. 52) cu destulă siguranță.

nea dispariție aproape totală a limbei dacice n'ar fi decât prea explicabilă, întrucât găsim un fapt paralel, mai extraordinară încă, petrecut cu limba celtică a popoarelor din Galia, cari nu au lăsat în limba franceză de astăzi decât vreo 20 de cuvinte celtice,⁷⁵ cu toate că poporul celtic a fost fără asemănare mai mare și mai numeros decât acel al Dacilor, și că desnaționalizarea lui a fost provocată de o înfriurire mult mai slabă decât cea pusă în lucrare de poporul roman asupra celui din Dacia.

⁷⁵ Littré. *Histoire de la langue française*, 1873, II, p. 104 : „Les traces certaines du gaulois dans le nouvel idiome (le français) étaient réduites à peu de chose” idem în ed. IX 1886 — Paris, Perrin & Co.

III.

VIAȚA DACO-ROMANILOR

1. INDELETNICIRILE ECÓNOMICE.

Înlocuirea stăpânirii dace cu cea romană în țara lui Decebal aduse după sine o schimbare totală, nu numai în alcătuirea etnică a populației țării, dar și în condițiile traiului său care luă în totul fizionomia romană. Determinată însă prin natura țării, prin izvoarele ei de bogăție particulare și prin caracterul colonizării ei, cultura ce înflori în acest colț îndepărtat al Impărăției Romane, dădu naștere unor forme de viață, până la un punct deosebite de acele din restul Imperiului Roman, cari din această pricină merită a face obiectul unui studiu deosebit.

Vom începe prin a cerceta condițiile vieții materiale, temelia tuturor celorlalte forme ale ei.

Minele de aur. — Îndeletnicirea de căpetenie a Daciei romane nu fu decât o continuare a acelei la care se dădea mai cu deosebire și populația dacă, pe timpul vieții sale neatârinate, anume exploatarea minelor, îndeletnicire deprinsă de însuși Dacii dela cei mai vechi locuitori ai cetății carpatine, luxoșii Agatirși. De îndată ce Romanii puseră piciorul în Dacia, ei întreprinseră lucrarea minelor, și mai ales a celor de aur, și am văzut că tocmai acestea erau nada cea atrăgătoare care aducea atât de numeroși Romani din toate părțile imperiului, și mai cu osebire din Italia și Roma, pentru a împopora Dacia. Că însuși Statul roman trebuia să se îngrijească de această folositoare exploatare este ușor de înțeles; deaceia și găsim chiar pe Traian că aduce lucrători din Dalmația iscusiți în extragerea anrului¹. Ba această atragere a lucrătorilor dalmatini fu încunjurată de favoruri deosebite, precum primirea lor în

¹ Mai sus, p. 131.

decurionatul capitalei și altele de acestea. Astfel întâlnim pe Celseniu Constante, fost decurion în orașul Aequum, pus în aceeași însușire în Sarmizagetuza², și desigur că alăturarea cu el vor fi fost și alții, al căror nume s'au pierdut. Că inscripția amintește pe acest Dalmat trebuie să fie din vremea lui Traian, se vede depe aceea că acest personagiu, mort la vârsta de 30 de ani ca decurion în Sarmizagetuza, și arătat ca fiind mai înainte decurion în Aequum, trebuie să fi fost numit în această însușire în capitala Daciei, imediat după sosirea lui aici, sau mai bine zis, a fost transferat din decurionatul Aequului în acel al Sarmizagetuzei. Decurionii însă se luau de obicei, dintre cetățenii vechi ai orașului și, pentru a explica asemenea excepție, trebuie să raportăm numirea acestui străin la decurionatul Sarmizagetuzei la timpul întâiei colonizări, atunci când se înjghebară și primele autorități ale orașelor, din coloniștii nou veniți în Dacia. Tot la un asemenea timp apropiat de întemeierea provinciei, ne duce și titlul simplu de *colonia dacica* dat Sarmizagetuzei în această inscripție, care titlu în cele posterioare este mult mai pompos și mai lung, purtând numele roman de *Ulpia Traiana Augusta* alipit pe lângă acel vechiu de *dacica Sarmizagetuza*, precum și adeseori epitetul de metropolis³.

Intr'un Stat despotice ca al Dacilor, nu rămâne nici o îndoială că minele de aur trebuiau să fi fost proprietatea regelui, și același principiu eră consfințit și în Statul, nu mai puțin absolut, al Romanilor. Cucerirea Daciei a trebuit deci să dea minele țării în stăpânirea Statului, adică a împăratului roman. Deaceia și găsim în Dacia un procurator special al împăratului, pentru minele de aur, numit *procurator aurariarum*, și care eră în tot deauna un libert al lui August⁴. Procuratorii erau deci originari din Roma, trimiși în Dacia ca oameni de încredere ai împăratului, pentru care am și găsit pe unul din ei, dispunând cu limbă de moarte, ca rămășițele sale să fie strămutate la Roma⁵. Acest îngrijitor al minelor de aur nu trebuie confundat cu ceilalți trei procuratori ai subprovinciilor Apulensis, Porolissensis și Malvensis, care supravegheau strângerea contribuțiilor. El avea sub dânsul mai mulți subprocuratori, îngrijitori ai deosebitelor mine de aur ale Daciei, care nu erau toate în aceeași localitate. Ei purtau titlul de *subprocuratores*

² C. I. L., III, 1, No. 1323: „Celsenio Constanti decurioni coloniae dalmatiae claudia Aequo item decurioni coloniae dacicae vixit annos XXX”.

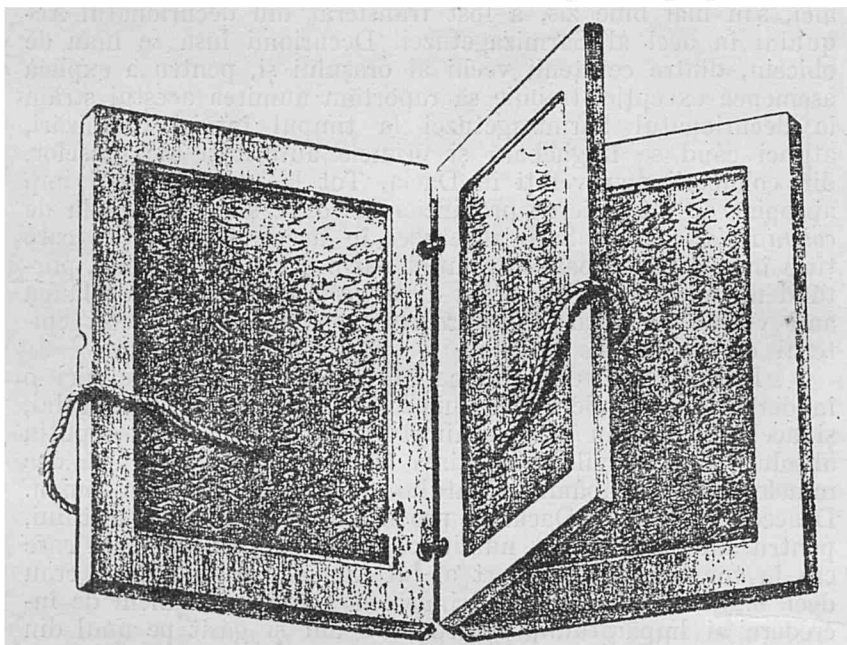
³ Akner, No. 48: Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizagethusa. Mai vezi No. 162: Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizagethusa metropolis, și altele multe.

⁴ C. I. L., III, 1, No. 1311, 1312 și 1313: Libertus Augusti procurator aurariarum. Akner, No. 578, procuratoris, procuratoris aurariarum.

⁵ Mai sus p. 160, nota 9.

*aurarium*⁶. Dintre dregătorii inferiori ai cancelariei acestor procuratori, mai aflăm un *tabularius aurariorum dacicorum*⁷, precum și mai mulți *adjutores tabulariorum*⁸.

Cu toate că se constată că minele cele mai mari și mai productive erau în stăpânirea împăratului roman, mai aflăm altele în stăpânirea privată. Ni s'a păstrat anume în tabulele cerate vreo trei contracte de închiriere a unor gropi de aur, pe care acei ce le dau le numesc *ale lor*. Unul din aceste contracte, scris de *Flavius Secundinus* din partea proprietarului

Tabula cerată exterioră.

Memmius Asclepi care nu știă carte, constată că el închiriază o groapă lui *Aurelius Adjutor*, pe termen de 6 luni, din ziua încheierii actului, 20 Maiu 164 d. Hr., până la Idele lui Noiembrie, adică 13 a celei luni, pentru prețul de 70 de denari, cu condiție ca, în cazul când proprietarul ar vrea să revoace contractul, să plătiască arendașului câte 5 sesterțe (1¼ denari) pe zi ca despăgubire. Aceeași penalitate să loviască și pe arendaș, în cazul când n'ar plăti arenda în ratele obișnuite,

⁶ C. I. L., III, 1, No. 1088.

⁷ C. I. L., III, 1, No. 1297.

⁸ C. I. L., III, 1, No. 1035 1466, 1469. Aceștia însă nu sunt arătați anume ca dregători ai minelor, încât ar fi putut funcționa și aiurea ca scriitori.

probabil lunare, fiind obligat proprietarul a'l aștepta numai trei zile peste termenul fixat. La caz de irumpere a apei în groapă, se va scădea arenda proporțional cu paguba suferită. Acest contract este arătat ca încheiat la *Imnemosum Maior*,

Tabula cerată. interioară.

localitate ce se află în apropiere de Verespatak (Zalatna), unde a fost găsit acest document. În josul lui se vede iscălit proprietarul Memmius Asclepi, bineînțeles tot de mâna celui ce scrisese actul, și doi martori *Titus Beusantis qui et Bradua*

și *Socratio Socratonis*⁹. Al doilea contract găsit tot la Zalatana, conține arendarea unei gropi a unui *L. Ulpius Valerius*, iarăși neștiutor de carte, către *Socratio Socratonis*, martorul din contractul precedent, cu aceleași condiții. Actul este scris pentru *Valerius*, de unul *Adjutor Macarius*. În sfârșit un al treilea contract, trecut deasemenea între un om neștiutor de carte, al cărui nume însă nu se poate descifra, arendează celui al doilea martor din contractul dintâiu, *Titus Beusantis Bradua*, o groapă auriferă până la Idele lui *Noemvir*, pentru suma de 105 denari, stipulând iarăși aceleași condiții cari par a fi fost stereotipe pentru asemenea contracte¹⁰.

Caracteristică este mai întâiu împrejurarea, că nici unul din cei trei proprietari de gropi aurifere nu știu carte; apoi micul preț al arendei acestor gropi, care se urcă cel mult până la 200 de lei, în monedă de astăzi, pentru timpul de șase luni. Explicația acestui fapt ne pare a fi următoarea. Pe lângă minele cele mari pe care le-am aflat în stăpânirea împăratului se aflau gropi mici, exploatate de privați în târmurile aurifere. Acești proprietari erau, după cât se vede, legionari demisionați, cărora li se împărțise pământuri în apropierea minelor de aur și cari închiriau gropile lor la oameni străini, nepricepându-se cum să le exploateze singuri. Astfel atât *Socratio Socratonis* cât și *Titus Beusantis Bradua* sunt învederat nume neromane.

Exploatarea acestor mine formau mai multe colegii, despre care s'a găsit urme, mai ales la locurile exploatării. Astfel *La Ampeia*, astăzi *Zalatna*, așezată pe pârâul *Ampoiul*, s'a găsit o inscripție dedicată unui împărat de colegiul aurarilor¹¹. Alta pusă tot de colegiul aurarilor s'a găsit la *Crăciun*. Lucrătorii minelor, cei mai mulți sclavi, se numeau *leguli au-*

⁹ *C. I. L.*, III, 2, *Tabulae* No. X: „*Macrino et Celso consulibus XIII Kal. Iunias. Flavius Secundinus scripsi rogatus a Memmio Asclepi, quia se litteras scire negavit id quod dixit se locasse et locavit operas suas opere aurario Aurelio Adiutori ex hac die in idus Novembres proximas denarios septuaginta liberisque. Mercedem per tempora accipere debebit. Suas operas sanas valentes edere debebit conductori supra scripto. Quod si invito conductore recedere aut cessare voluerit, dare debebit in dies singulares sest. V numeratos. Quod si fluor impedierit, pro rata computare debebit. Conductor si tempore peracto mercedem solvendi moram fecerit, eadem poena tenebitur, exceptis cessatis tribus.—Actum Imenmoso maioribus*”.

Titus Beusantis qui et Bradua. Socratio Socratonis. Memmius Asclepi.

¹⁰ *C. I. L.*, III, 2, No. IX și XI.

¹¹ *C. I. L.*, III, 1, No. 941: „*I. O. M., Pro salute imperatoris collegium aurariorum L. Calpurnius donum dedit*”. *Akner*, No. 287: „*D. M. Marcus Ulpius Sabinus decurio collegii aurariorum vixit annis L. Ulpius Sabinus... aurar... Ulpius Maximus... posuerunt. Celelalte inscripții aduse de Akner pentru colegiul aurarilor, precum No. 572, 607, 609 sunt fals cetite. Vezi C. I. L., III, 1, No. 1314, 1284 și 1602.*

rariorum, și există o inscripție care îi pomenește împreună cu alți sclavi¹².

Deși rămășițele de documente și inscripții relative la mine s'au găsit aproape numai cât la Abrud și Zalatna, totuși se constată că mine au trebuit să fie exploatate de Romani și în alte părți ale țărilor carpatine. Astfel se găsesc urme, pe care cunoscătorii le declară cu siguranță drept romane, afară de centrurile cele mari dela Abrud și Zalatna, încă la Boița, lângă pâraul Caianelul; lângă Criș, la Brad, Cebe și Baia Crișului; apoi spre nord la Rodna și în sfârșit în Banat, la Sasca și Moldova. „Că Romanii au căutat aur în toate aceste locuri se vede întâiu din metoda săpărei care corespunde întocmai cu descrierile lui Plinius și ale altor autori. După spusese concordante ale celor ce le-au cercetat, se constată că aceste săpături au fost făcute fără întrebuintarea de materii explozibile, cu cazmale și unelte de fier. Pentru a înmuia niase mai mari, se întrebuintă focul, turnându-se apoi pe piatra înfierbântată oțet și apă, despre care metodă se văd și astăzi în Verespatak cele mai lămurite urme. Apoi în toate aceste mine se găsesc numeroase iustramente, precum cazmale, ciocane, drugi de fier, pene și lămpi miniere de o formă învederat romană; ba chiar în vechile galerii ale regelui Emerik din Ofenbaia s'au găsit săpat de mai multe ori în pereți litera latină D. In minele Sfântului Simon din muntele Clirnicul mare, lângă Corna, s'a găsit o scobitură cu pereții șlifuiți, prevăzută cu o vatră, o masă și locuri de șezut, toate lucrate din s'ânca cea mai vârtoasă. In galeriile Sfintei Caterine din muntele Leti, se găsiră, în anul 1835, zece amfore romane și o mulțime de blide, precum și butoaie și măsuri pentru grâu”¹³.

Toate aceste împrejurări dovedesc că minele formau în Dacia o înt'nsă îndeletnicire și că dacă nu ne-au rămas despre ele mai multe urme vorbitoare, aceasta se datorește a tot distrugătorului timp.

După ce cvarțul aurifer eră scos din mină, adeseori de copii mici cari se târau pe brânci, prin lungile și înguste gâturi săpate în stâncă, ducând în spetele lor câte o coșni ă cu mineral, acesta eră pisat în pive de fier și apoi spalându-se făina pișată, elementele străine erau luate de apă, iar aurul, ca mai greu, rămâneă pe fund și eră adunat¹⁴.

¹² C. I. L. III, I, No. 1307: *Lucillae Augustae imperatoris Veri Augusti, armeniaci, partici, maximi, liberti et familia et leguli aurariorum*”.

¹³ Goos, după *Iarhbücher der Central comission zur Erforschung der Baudenkmäler*, pe 1856, în *Archiv*, p. 153. Comp. Popa, *Tablele cerate din Transilvania* 1890, p. 104 și urm. Acest autor tăgădueste însă aflarea aurului la Abrud și Zalatna (1!). *Ibidem*, p. 106.

¹⁴ Asupra metodei extragerie aurului, vezi Plinius, H. N. XXXII, 19; Diodorus Siculus, III, 13; Strabo. III, 1, § 8.

Potrivit cu această metodă de exploatare a minelor de aur s'a găsit în Transilvania pive de piatră, pentru pisarea cvartului aurifer. La Buda lângă Criș, în o pădure din apropierea minelor, s'a găsit o piuă colosală de fier cu două torți, de 4 picioare înălțime și 2 picioare în diametru ¹⁵.

Cu toate că scriitorii vechi nu ne-au lăsat nicio dată statistică asupra producției minelor Daciei, totuș noi credem că putem să o evaluăm la câtimea produsă de minele din Galiția, Luzitania și Asturia, arătată de Plinius ca dând până la 20.000 de pfunzi pe an. Pentru a produce această câtime, trebuiau însă să lucreze în ele cel puțin 20.000 de oameni, ceea ce iarăși ne pare de primit, de oarece întâlnim lucrând numai în minele de argint din Cartagena 40.000.

Alte mine. — Afară de aur ce alcătuiă exploatarea de căpetenie a bogățiilor pământului Transilvaniei, se mai scoate din el și sare. De și nu ne-a rămas nici o știre directă asupra lucrării ocnelor, totuși putem deduce o asemenea din faptul că am întâlnit în Dacia un întreprinzător al salinelor, și de pe numele unui oraș *Salinae* botezat de Romani pe pământul Daciei și care se află tocmai pe locul unde și astăzi se găsește încă o bogată mină de sare, la Maroș Uivar ¹⁶. Aici s'a descoperit o inscripție, iar străvechile gropi sunt săpate după sistemul roman, găsindu-se totodată și multe monede și instrumente romane. Este însă sigur că Romanii exploatareă și bogatele mine de sare dela Turda, unde s'au găsit vreo zece inscripții, urmele unui apăduct și ale unui castel roman.

Știm deasemenea că se exploată și fierul, după cum se vede aceasta din un fragment de inscripție care vorbește de mine de fier, deși sfărâmarea parțială a pietrei pe care dânsa se află, nu mai învoeste restituirea deplină a textului ei ¹⁷. Este însă învederat că în această inscripție legatul provinciei, unul Terentius, mulțumește lui Antonius Pius pentru deschiderea minelor de fier făcută din ordinul lui, și într'adevăr pe timpul lui Pius întâlnim în Dacia pe un propretor *Terentius Gentianus* ¹⁸.

¹⁵ Goos, după studiile făcute de Akner, Bernhard v. Cotta și Grise-lini în *Archiv.*, p. 152.

¹⁶ Mai sus, p. 159 și 163.

¹⁷ *C. I. L.*, III, 1, No. 1128: Numini et virtutibus....
nato ubi ferrum ex op....
naturae boni event....
ani Antonini au
Terentiu...

Asupra acestei inscripții observă Mommsen l. c., „certum mihi videtur pertinere cum ad ferrum repertum in Dacia imperante Pio, ferrariasque tum institutas; nam eo ducit quod praedicantur, praeter nomen virtutesque dei nescio cuius genius loci, scilicet novarum ferrariarum, ibi natus ubi ferrum exciditur et natura boni eventus”.

¹⁸ *C. I. L.*, III, 1, No. 1463 și Capitolinus, *Hadr.*, XXIII.

În rândurile cele trei dintâi ale inscripției se dedică piatra geniului și puterilor unui zeu necunoscut „născut unde fierul se extrage din măruntaele pământului”. Această inscripție a fost găsită la Apulum, unde vom vedea că cră așezarea unui numeros colegiu de fierari. Și astăzi există mine de fier în Transilvania între Deva și Hațeg.

Romanii lucrau apoi și carierele de *marmură*, din care se puneau numeroasele inscripții pe piatra de marmură ce se găsesc în Dacia și a căreia fir este întocmai cu acel al carierelor ce și astăzi se văd la Bucova, lângă Poarta de Fier și la Grădiștea. Este interesant de notat că Românii numesc și astăzi dealul din care se extrăgea acest material. *Dealul Marmura*. În această denumire se găsește înverderat urma vechiului nume al carierelor marmoree ale Romanilor. În aceste cariere se vedea până mai odinioară o mulțime de obiecte săpate pe jumătate în stâncă, precum coloane, altare, stâlpi și, pe la începutul secolului, se mai cunoșteau urmele unor șine săpate în piatră, pentru transportarea materialului ¹⁹.

Meserii.— Această activitate însemnată, pusă în lucrare de Romani la minele din Dacia, trebuia să atragă aici un număr însemnat de locuitori care veniau neconținut să împropăteze elementul roman original. Și din această veșnică adăogire a acestui element, se explică înruierea lui a-tot-puternică asupra naționalităților eterogene ce le întâlnim în provincie, precum și contopirea lor atât de deplină în elementul latin.

Asupra celorlalte ocupații productive ale Daco-Romanilor ne dau oarecari deslușiri amintirile colegiilor de pe monumentele epigrafice. Am studiat mai sus organizarea acestor întovărășiri. Acuma ne trage rândul a arăta îndeletnicirile la cari se dedau membrii ce le alcătuiau, pentru a vedea astfel ce soiuri de ramuri de producție înfloriau în Dacia.

Mai întâi întâlnim colegiul *fierarilor*, foarte numeros în Dacia. El eră împărțit în mai multe decurii, fiind prea întins pentru a alcătui un singur corp. Așa găsim în Sarmizaghetza 4 decurii ale acestui colegiu și în Apulum 11, apoi în Municipium Drobetis o *schola faborum* ²⁰. Acest mare număr al fierarilor nu credem să și poată găsi explicarea numai în împrejurarea că se cuprindea sub acest nume și alte bresle de meșteri, căci chiar așa fiind, încă numărul lor ar fi cu mult prea mare.

¹⁹ Goos, în *Archiv*, p. 159.

²⁰ *C. I. L.*, III, 1, No. 1431: „I. O. M. Dolicheno, Pro salute M. Bassi Aquilae et Gai Gaiani ex collegio faborum decuriarum IV votum solvit” Comp. No. 1494, decuria III, coll. fabr. No. 1043: „I. O. M. Pro salute imperatoris et collegii fabrum Tib. Iul. Bubalus ex decuria XI donum dedit”. *Scola Fabrum* în Tocilescu, *Mon. epigr. și sculpt.* p. 355.

Intr'adevăr, am văzut mai sus că colegiul lui Jupiter Cernenul nu putuse țineă, din cauză că numărul de 54 de membri nu ajungea a întâmpină, prin contribuțiile lor, cheltuelile trebuitoare la întreținerea colegiului²¹. Pe de altă parte Plinius cel tânăr spune, în una din scrisorile sale către Traian, că împăratul să se gândiască, dacă se poate institui un colegiu de fierari, numai cu numărul de 150 de oameni²². Deci și acest număr se vede a fi fost neîndestulător pentru susținerea unui colegiu. În cazul când colegiul eră împărțit în decurii, fiecare din ele având localul, templul și săracii ei de sprijinit, trebuia ca o decurie, pentru a putea exista ca atare, să întruniască numărul de membri trebuitor, pentru a asigura existența unui colegiu, adică cel puțin 200. Ce aveau însă de făcut vr'o 800 fierari, lemnari și stoleri în Sarmizagetuza și vr'o 2200 în Apulum? Noi credem că prezența atât de numeroasă a membrilor acestui colegiu trebuie explicată prin nevoia de fierari cea simțită mai ales, în o țară minieră, unde uneltele de fier care slujiau la spargerea stâncilor, stricându-se în fie ce moment, erau de nevoie mulți meșteri care să se îndeletnicească cu reîntocmirea lor.

Afară de colegiul fabrilor se mai găsește acel al *centonarilor*, adică al neguțătorilor de lână, pomeniți în Apulum, unde probabil procurau haine ostașilor legiunei a XIII-a Gemină și familiilor lor. Se pomenesc în inscripțiile care 'l amintesc, patroni și matroane ale acestui colegiu.

Interesante sunt colegiile *luntrașilor* și ale *plutașilor* cari se întâlnesc tot în Apulum. Ambele aceste întovărășiri de transporturi pe apă își exercitau meseria lor pe riul Mureș, ducând către Panonia cea lipsită de sare, acest mineral extras mai la deal de Apulum, la Salinae. Tot într'acolo se transportau, de plutași, lemnele de cherestele, către câmpia cea steapă de arbori a Mezopotaniei europene²³.

Alt soi de luntrași erau *utricularii*, care se slujiau, în loc de luntri, de niște burdufuri de piele, numite pe latinește *uter*, de unde le vine numele. Modul cum ei lucrau este necunoscut. Probabil așterneau pe burdufurile umplute cu aer o suprastructură de lemn, un fel de plută de transport. Colegiul utricularilor în Dacia eră însemnat, de oare ce îl vedem posedând un templu propriu al său. O inscripție ce'l amintește s'a găsit la Marga, lângă Grădiștea. Altă inscripție găsită la

²¹ Mai sus, p. 175.

²² Plinius, *Epistolae*, Tr. Plinio et Pl. Traiano, No. 33. Ed. Müller; „Tu domine displice autem an instituendum putes collegium fabrorum, *duntaxat hominum* CL. Ego attendam ne quis nisi faber recipiatur, neve iure concessio in aliud mutatur. Nec erit difficile custodire *tam paucos*”.

²³ C. I. L., III, 1, No. 1209, coll. natuarum; 1217, coll. dendrophorum.

Mikhaza pe lângă Maros Vasarhely, pe riul Mureşului²⁴, îl pomeneşte la un loc necunoscut. Numărul însemnat al oamenilor care trăiau din transportul pe apă, împărţiţi cel mai puţin în trei colegii, ne îndegetează iarăşi o poporaţie îndestul de deasă a Daciei şi o mişcare însemnată comercială, fără de care n'am înţelege cum de aceşti numeroşi transportori pe apă puteau să-şi găscă subsistenţa.

Că poporaţia Daciei eră însă nu numai deasă, dar şi avută, ne-o dovedeşte aflarea unui colegiu al *lecticarilor*, care se află în Sarmizagetuza, capitala Daciei şi deci reşedinţa obișnuită a botgătaşilor ei²⁵. Existenţa însă a acestui colegiu al purtătorilor de tragle, în care se duceau, în loc de trăsură, oamenii avuţi la Romani, dovedeşte că luxul şi traiul molatec trebuia să se fi resfăţat şi în Dacia ca şi în molateca şi desfrânata Romă.

Ne mai rămâne să vorbim de colegiul *neguţătorilor*, care trebuia să aibă o însemnătate deosebită în sinul unei provincii populate şi bogate. O inscripţie găsită la Alba-Iulia (Apulum) conţine o dedicaţie făcută unui *Crassus Macrobius*, ca patron al colegiului, de către neguţătorii provinciei Apulensis, şi alta închinată de *Titus Aurelius Narcissus*, neguţător din aceeaşi regiune, de oare ce inscripţia s'a găsit tot în Apulum, lui Jupiter şi Iunonei²⁶. Din această specificare a colegiului neguţătorilor, ca din provincia Apulensis, se vede că mai erau şi altele, cel puţin două, unul în provincia Porolissensis, altul în cea Malvensis. Neguţătorii din Dacia se întâlnesc însă şi în deosebitele părţi ale Imperiului Roman. Aşa găsim pe unul *Aurelius Aquila*, decurion din Patavissa, ca neguţător din provincia Dacia, aşezat în Dalmaţia, la Salona²⁷. Că el eră stătător în acest oraş se vede din faptul că se strămutase aicea cu familia lui, unde îi moare femeia, pe care o îngroapă. După cât se vede acest Aquila eră un corespondent al unei case de negoţ din Dacia. Aiure întâlnim un decurion al Sarmizagetuzei, aflându-se în insula Lemnos, unde probabil că petrecea tot

²⁴ C. I. L., III, 1, No. 1547: „Deac Nemesi Aelius Diogenes et Silia Valeria pro salute sua et filiorum suorum mater et pater ex voto a solo templum ex suo fecerunt collegio utriculariorum”; No. 944: „In honorum domus divinae Adrastiae collegium utriculariorum”.

²⁵ C. I. L., III, 1, No. 1438: „Deae Nemesi reginae Cornelianus defensor lecticariorum et Iulia Bassa coniux eius ex voto posuerunt”.

²⁶ C. I. L., III, 1, No. 1500: „Crasso Macrobio negotiatores provinciae Apuli, defensori optimo; No. 1068: „I. O. M. et I. R. (Iunoni Reginae) Titus Aurelius Narcissus negotiator pro se et suorum”.

²⁷ C. I. L., III, 1, No. 2086: D. M. V. Ursinae conjugii incomparabili defunctae annis.... mensis VI, dies V, Aurelius Aquila decurio Patavissensis negotiator ex provincia Dacia bene merenti posuit Comp. V. Pârvan, *Die Nationalität der Kaufleute im Römischen Kaiserreiche*, 1909, p. 71.

în pricini de negoț²⁸. Asociațiile, sufletul întreprinderilor comerciale, înlesniau desvălirea afacerilor după cum colegiile industriale proteguiau munca; de aceea printre mai multe contracte de vânzare, cumpărare, închiriere, împrumut și depozit, s'a găsit în tablele cerate dela Verespatak și 2 contracte de societate. Unul din ele conține o societate pentru împrumuturi de bani, încheiată, în 28 Martie 167, între Cassius Frontinus și Iulius Alexander pe termen de 16 luni, în care cel dintâiu pune 500 iar al doilea 267 de denari. Este de admis că numărul afacerilor de împrumuturi de bani, eră în destul de mare, pentru a se îngheba o societate pe un termen așa de scurt²⁹. Că acești societari exercitau meseria de cămătari încă înna-
 ante de a'și uni puterile spre a exploata mai bine această îndemănatecă meserie, se vede de pe aceea că se află un sinet încă din 20 Octomvrie 162 în care Iulius Alexander împrumută cu 60 de denari pe Alexander Cari, stipulându'și o dobândă a căreia cifră din nefericire nu se poate ceti cu siguranță³⁰. De aceea și în actul de tovărășie încheiat cu Cassius Frontinus sau Palombus, el spune că banii săi, 500 de dinari, sunt aduși în numerar sau *in fructuo*, adică puși la fructificare, sau dați cu dobândă.

Acestea sunt prea săracele notiți pe care afundarea societăței din Dacia în noianul năvălirei barbare le au mai lăsat nepierite din acea cumplită criză. Deși ele ne spun foarte puțin asupra stărei economice a Daciei romane, totuși putem întrevedea că această stare eră înfloritoare și că toată viața economică a Daco-Romanilor se grupă în jurul îndeletnicirii de căpitenie a țării, exploatarea minelor. Am văzut însemnătatea acestora, în jurul cărora se născuse, lângă agricultori care întrețineau viața poporației, și mai multe bresle de oameni, a căror existență este greu de explicat, dacă nu admitem că erau un ajutor neapărat producției miniere. Așa numărul cel mare de fierari, de luntrași, plutași și utriculari, din care cei dintâi pregăteau uneltele pentru exploatarea minelor, ceilalți înlesniau

²⁸ Goos, *Archiv*, p. 119, nota 61.

²⁹ C. I. L., III, 2. *Tabulae* No. XIII: „Inter Cassius Frontinum et Iulium Alexandrum societas danistaria (danista=cămătar), ex X Kal. Ianuarias quae proximae fuerunt Pudente et Polione cos. (166 dec. 23) in pridie idus Aprillis proximas venturas ita convenit ut quidquid in ea societate arrenatum fuerit lucrum damnumve acciderit aequis portionibus suscipere debebunt, qua societate intulit Iulius Alexander numeratos sive in fructo quingentos denarios et secundus Cassi Palumbi servus actor intulit denarios ducentos sexaginta septem (urmează mai multe condiți). Actum Deusara V Kal. April. Vero et Quadrato cos. (167 Mart 28). Vezi alt contract, cu totul știrbit la No. XIV. Goos susține că ar fi 3 contracte *Archiv*, p. 119; al treilea nu'l aflăm în *Corpus*.

³⁰ C. I. L., III, 2, *Tabulae*, No. V.

transportul pe apă al produselor extrase. Neguțitorii Daciei, care mijlociau atât exportul cât și importul acestei țări, erau răspândiți în tot Imperiul Roman și toți acești agenți de producție erau prinși în spornicile legături ale întovărășirii.

2. CONSTRUCȚIILE

Poporul Romanilor, aplicat din firea lui către viața practică trebuia să îngrijască în primul loc de nevoile materiale ale provinciilor și țărilor care pe rând veniau să măriască uriașa întindere a împărăției sale. Așa făcù el și cu Dacia, și de aceea expunerea stărei culturale a Daco-Romanilor se va întemeia mai ales pe urmele văzute lăsate în Dacia de stăpânirea romană. Construcțiile care se înălțau pretutindenea pe unde trecea piciorul roman, înzestrară în curând și provincia Dacia cu toate acele întocmiri materiale, pe care Romanii le credeau neapărate pentru a asigura buna stare a populațiilor împărăției.

Șosele și valuri. — Șoselele erau în primul loc menite a înlesni mersul trupelor romane; dar slujiau și ca arterii mari de comunicație pentru celelalte îndeletniciri ale vieții. Dacia înfățișă, după rămășițele ce se constată încă astăzi, o rețea bogată de șosele romane. Acele ce se pot recunoaște mai cu siguranță se întind prin Transilvania și Oltenia, și anume ele au fost explorate până acuma următoarele ramuri: 1) Dela Grădiștea la Hațeg și de acolo prin Kiskaláu peste Mureș la Alba Iulia (Apulum), Maros-Ujvar (Salinae) și tot în sus, pe cursul Mureșului, întovărășindu-l când pe dreapta, când pe stânga, până pe aproape de punctul, unde acest rîu apucă direcția sa sudvestică la Sasz-Regen și Fülhaza. 2) Din această ramură se desparte o cale laterală care pornește dela Alba-Iulia către Baia Abrudului, vechiul Alburnus Maior, unde se aflau mine de aur, precum și în apropiere la Verespatak. 3) Altă ramură laterală pleacă tot din Alba-Iulia pe cursul Târnavei mari și merge până în țara Secuilor, la Odorheiul secuesc. 4) De pe calea ce conduce dela Alba Iulia către Sasz-Regen, se desface în dreptul Maros-Ujvarului o linie spre nord prin Turda și Cluș către Moigrad, vechiul Porolissum, iar dela Cluș în sus se bifurcă iarăși o altă șoseă, urmând cursul Someșului Cald, până la confluentul său cu Someșul Rece la Deșiu, de unde urcă cursul acestuia până la Bethlen și apoi de aicea, părăsind valea riului, apucă către Rodna și Bistrița, unde erau minele de argint. 5) Tot dela Alba Iulia mai apucă o a cincea ramură spre sudest, prin Săbiu către pasul Turnului-Roș, prin

care trece în Muntenia urmând cursul Oltului, când pe dreapta, când pe stânga, până lângă gurile sale la Islaz, cu o ramură la Celeiu, unde eră podul lui Constantin-cel-Mare. Nu departe de pasul Turnului-Roș, după ce a trecut în Transilvania, această cale sudică a Romanilor dă o ramură laterală răsăriteană, care apucă pe valea Oltului prin Klein-Schenk, Cohalmu și Homorod și ajunge și ea tot la Odorheiul secuesc, unde conduceă și ramura a treia care se desfăcea din Alba Iulia pe valea Târnovei. 6) În sfârșit mai amintim și șoseaua ce se îndreaptă către apus pe valea Mureșului spre gura lui, din care însă numai o parte, până la Dobra, a fost urmărită cu deplină siguranță ³¹.

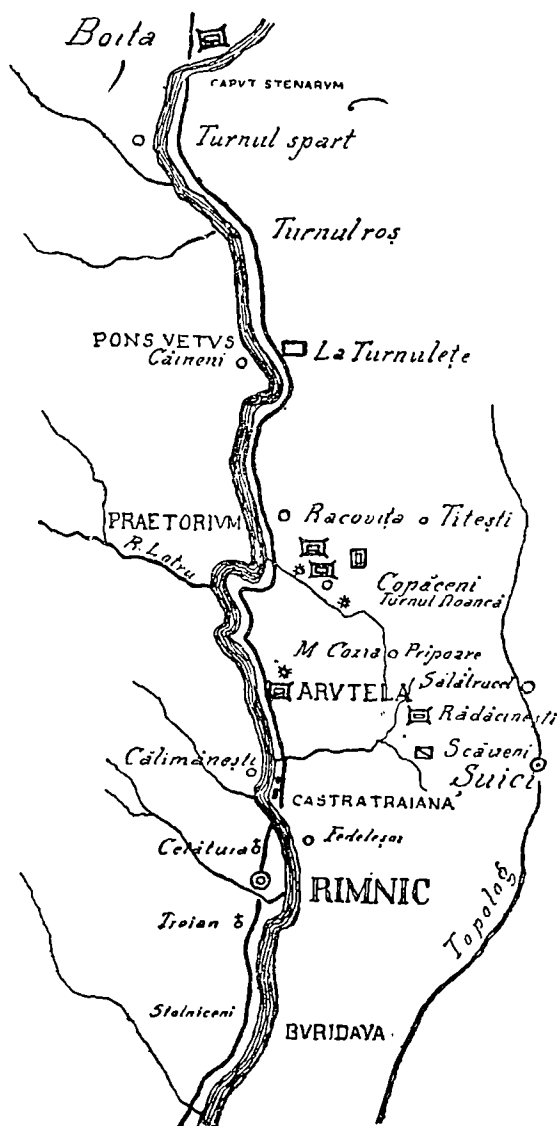
Intinderea șoselelor către răsărit până aproape de Carpații moldovenești, la Bistrița spre nord și la Odorheiul secuesc mai la sud, dovedește că Romanii tindeau să apere pasurile răsăritene ale Daciei, de unde mai ales eră amenințată de neliniștile popoare barbare. S'a și găsit urme de lagăre romane precum și inscripții la *Vecz*, unde Mureșul iese din strâmtoarele munților; la *Szent-Imre* (Sânt-Imbru), la baza munților Gurghiului, așezați pe stânga Mureșului; la *Mikhaza* pe cursul superior al Niaradului afluentul Mureșului de sus; la baza acelorăși munți, la *Enlaka* între cele două Târnave; la *Odorheiul secuesc* unde se sfârșiau cele două ramuri ale șoselei romane ce plecau din Alba Iulia; la *Galt Heviz*, confluentul Homorodului cu Oltul și la *Berecz* lângă pasul Oituzului ³². Toate aceste localități sunt așezate la baza Carpaților ce despart Transilvania de Moldova, și anume la locurile ce ofereau trecători mai îndemânatece, încât se vede că Romanii întocmiseră, la baza Carpaților orientali ai Transilvaniei, un lanț întreg de întărituri militare, menite a apăra provincia lor de năvălirile barbarilor.

Dacă însă despre răsărit Dacia se putea mult mai ușor apăra, proteguită fiind de înălțimile Carpaților, spre partea ei apusană, unde lanțul de munți este spart prin largile văi ale Someșului și Mureșului, apărările ei firești fiind mult mai slabe, aceste trebuiau întărite prin lucrări omenești care se și văd că au fost rădicate. Există anume pe lângă Moigrad, vechiul Porolissum, cel de pe urmă oraș al Daciei dinspre nord. un val roman care începe din malul râului Someșului și merge încovăindu-se cu concavitatea spre Transilvania, până în malul Crișului repede închizând astfel larga vale a Someșului, și trecând pe aproape de Moigrad, vechiul Porolissum.

³¹ Vezi harta de la începutul acestui număr.

³² Pentru inscripțiile găsite la Odorheiul secuesc veri Goos, *Archeologische Analekten* în *Archiv*, p. 173; pentru acele dela Galt-Heviz, *C. I. L.*, III, 1, No. 951—958; la Enlaka, No. 945—949; la Mikhaza, No. 944. În celelalte locuri s'au găsit cărămizi legionare.

Cevà mai jos, în dreptul Aradului, începe din malul Mu-
reşului un alt val roman care trece peste riurile Bega şi Po-
ganişul până lângă riul Caraş. Dela Timişoara în jos, pe unde

eră de apărat chiar centrul provinciei de barbarii apuseni, în-
cepe un al treilea val roman ce se întinde paralel cu cel dintâiu
pe din afara lui, şi se coboară până în riul Bârsava. Partea

sudostică a Banatului eră apărată de un al patrulea val ce se întindea mai spre apus, de pe la Alibunar și se coborîa până în Dunăre. Astfel vedem că laturea apusană a Daciei, mai slab întărită de natură, eră mai pe tot cursul ei prevăzută cu întărituri măestrite. Ce făcură însă Romanii cu hotarul Oltului care mărgineă Dacia Malvenză? Este invederat că numai cursul Oltului nu constituia o apărare îndestulătoare, cu toată natura răpoasă a malului său stâng. Romanii se îngrijiră a întări această latură a țării lor prin mai multe castele care constituie împreună *Limes Alutanus* ce eră, nu numai o linie de apărare, ci și una vamală. Acest Limes se compunea din următoarele puncte întărite: Malva (la Celeiu? pe Dunăre), Slăveni (lângă Olt), Romula (Recica), Acidava (lângă gara Piatra-Olt), Buridava (Drăgășani), Pons Aluti (Ionești Govorei), Castra Traiana (Gura Văei), Arutela (lângă Lotru, pe la mănăstirea Cozia), Praetorium (lângă mîn. Cornetul), Pons Vetus (Căineni), Caput Stenarum (Boița) ³³.

Zidiri. — Pe lângă construcțiile militare, precum erau șoselele, valurile și Limesul, aceste două din urmă prevăzute cu lagăre întărite, Dacia ne-a mai păstrat și urmele a numeroase zidiri civile, ale căror ruine acopăr și astăzi încă locuri în care adese ori plugul țaranului român răstoarnă, împreună cu brazda, și pietre ce altă dată se înălțau în frumoase coloane peste suprafața pământului, sau dădeau adăpost oamenilor sub cupolele formate din ele, în contra elementelor atmosferice care acum le mănâncă și le darmă.

Dintre construcțiile cele mai însemnate ale căror urme se întâlnesc în Dacia, însemnăm mai întâi *amfiteatrele* care slujiau, ca și în Roma, la jocurile de fiare și de gladiatori, petrecerile cele mai obișnuite ale Romanilor.

Astfel de zidiri se întâlneau nu numai cât în centrele mari, precum în Sarmizaghetuza și Apulum, unde se văd și până astăzi ruinele lor, ci până în cetatea cea mai nordică a țării, în Porolissum (la Moigrad), unde s'a găsit o inscripție care reamintește refacerea de către împăratul Antonin Piu, din nou a amfiteatrului celui dărâmat prin vechimea lui, sub îngrijirea lui Tiberiu Claudiu Quintilian procuratorul său ³⁴. Inscripția fiind din timpul consulatului al IV-lea al lui Antonin, din anul 158, urmează că zidirea amfiteatrului care se repară atunci, ca stricat prin vechimea lui, trebuia să dateze din timpul lui Traian. Această împrejurare ne arată însă că cele mai multe din localitățile dacice, ale căror nume ni s'au păstrat, nu erau niște

³³ Tocilescu, *Mon. epigr. și sculpt.*, p. 251 și 227, vez harta de mai sus.

³⁴ C. I. L., III, 1, No. 836: „Imperator Caesar Titus Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius Pontifex maximus, tribunicia potestate XX, imperator II, consul IV, pater patriae, amphitheatrum vetustate dilapsum denuo fecit, curante Tiberio Quintiliano procuratore suo”.

simple stații, sau sate neînsemnate, ci orașe importante, în care populația era îndestul de numeroasă pentru a avea trebuință de petreceri publice. În afară de aceste orașe mai de samă, al căror număr și nume au fost reproduse mai sus ³⁵, mai erau și sate așezate prin jurul lor, precum d. ex. : *Imenmosum maior* (și *minor*), *Deusara*, *Kavieretium*, *Kartum*, lângă Alburnus maior și altele amintite mai sus, mai ales din Scitia Minor.

Pe lângă amfiteatre se mai ridicau și alte zidiri de folos public. Așa apăducele care pretutindene alimentau cu apă orașele romane, nu lipsiau nici în Dacia. Împăratul Hadrian aduce apă în Sarmizagetuza, prin îngrijirea lui Cneius Papius Aelianus, propretorul său, după cum ne arată o inscripție din anul 133 ³⁶, care s'a găsit chiar la intrarea unui conduct subteran, pe unde veniau apele. Rămășițele unui altui apăduct se găsesc în Alba Iulia, vechiul Apulum. Lângă ruinele lui s'a găsit de asemenea o inscripție, în care unul *Ulpianus Proculus speculator* (supraveghetor) *legionis XIII Geminae Gordianae* ridică din pământ o cișmea alimentată din acel apăduct ³⁷.

Este cunoscut că Romanii practicau foarte mult băile. Îngrijind astfel cu stăruință de una din întâile condiții igiene, curățenia. Feredeile din Roma, cu scaune pentru 2000 și 2400 de persoane, au rămas celebre pentru toate timpurile. Avem mai multe dovezi că și în Dacia erau băi pentru folosul locuitorilor, pe cât și altele speciale pentru trupele ce păziau țara. Inscripțiile ne arată existând băi publice în Apulum, unde ziditorul lor îngrijește și de oloiul cu care Romanii, după baie, își frecau corpul ³⁸.

Tot în Apulum mai aflăm pe unul Publius Aelius Gemellus care zidește pe cheltuiala lui o baie publică din temelie ³⁹.

³⁵ Mai sus, p. și 164.

³⁶ C. I. L., III, 1, No. 1446 : „Imperatorii Caesar' divi Traiani Parthici filio, divi Nervae nepoti, Traiano Hadriano Augusto, pontifici Maximo, tribunicia potestate XVI, consuli III, patri patriae, *aqua inducta* colonia dacica Sarmizagetsusa per Cneium Papirium Aelianum, legatum eius pro praetore”. Și pe timpul lui Adrian Sarmizagethuza purta tot numai numele de *colonia dacica*.

³⁷ C. I. L., III, 1, No. 990 : „Ex iussu dei Apollinis, *fontem aeternum*, Ulpianus Proculus, speculator legionis XIII, Geminae Gordianae a solo restituit”. („Gefunden in einer Schlucht des nahen Berges, Mahnud, wo noch immer von der römischen Wasserleitung Trümmer zum Vorschein kommen”). Inscriptia adusă de Akner sub No. 170, în care propretorul C. M. Drusus ar fi îndepărtat torentele de apă, ce înecase Sarmizagetuza, estefalsă. Vezi C. I. L., III, 1, p. 11.

³⁸ *Ephemeris epigraphica*, No. 414 : „balneas populo publice oleum posuit”.

³⁹ C. I. L., III, 1, No. 1006 : *Fortunae Augustae sacrum* Publius Aelius Gemellus, vir clarissimus, *perfecto a solo balneo consecravit*”.

În Veczel pe riul Mureș, la îndepărtare de o oară spre apus de Deva, în o localitate al cărei nume daco-roman nu ni s'a păstrat, s'a găsit o inscripție care adeverește că împăratul Pertinax (193 d. H.) au întocmit iarăși băile cohortei a II-a a Comagenilor, care ar fi fost ruinate prin vechime. Mai multe alte inscripții arată apoi că aice eră locul de așezare a acestei cohorte. Ruinele altor băi se află la Ilica în comitatul Sălnok Doboka, la Bucium, la Ciachi Gurbău, Săbeș și aiurea ⁴⁰.

În afară de asemenea băi, care se vor fi aflat în toate localitățile unde se așezară Romanii, mai erau cunoscute și apele termale dela Mehadia, unde Daco-Romanii căutând în-sănătoșarea de suferințele lor, puseră mai multe pietre spre aducere aminte de a lor vindecare. Cele mai multe din aceste inscripții sunt dedicate lui Hercul care eră considerat de cei vechi ca dătătorul de putere și sănătate ⁴¹, pentru care el și este intitulat *Salutiferus* ⁴² și este considerat ca *geniul locului* și anume a fântânelor calde, după cum ne arată o piatră dedicată de Calpurnius Julianus legatul Moesiei care venise și el să se tămăduiască la apele termale din Dacia ⁴³. Cu drept cuvânt se dau deci astăzi acestor băi numele de băile lui Hercule. Se mai găsesc însă dedicații și lui Esculap și Higieei, în o piatră pusă de un părinte pentru în-sănătoșarea din o grea boală a fiicei sale Iunia Cirila, prin virtutea apelor ⁴⁴. Acuma însă dorm cu toții și de veacuri, atât tatăl cât și fiica lui, acei care altă dată mulțameau zeilor pentru vindecarea lor! Une-ori se închinau pietre deadreptul către zeii și spiritele apelor, precum am văzut mai sus, că fac acei cinci delegați ai Daciei, trimiși ca să asiste în Roma la alegerea de consul a fostului legat al Daciei, Severianus ⁴⁵. Se vede prin urmare că aceste băi erau locuite statornic, ba chiar de o populație numeroasă, cuprinzând în ea și persoane însemnate care putură fi alese și trimise în capitală spre a reprezenta provincia la acea serbare.

⁴⁰ Akner, No. 253. „Imperator Caesar L. Septimius Severus Pertinax Augustus consul *balneas cohortis*, II, flaviae Commagenorum *vetustate dilapsas* restituit sub Polo Terentiano consulari III Daciarum, curante Sexto Bobio Scribonio, prefecto cohortis”. Asupra Coh. II a Comagenilor, că își aveă stațiunea în locul numit astăzi Veczel, vezi C. I. L., III, 1343, 1347, 1355, 1371—1374, 1379, găsite toate în Veczel sau incunjurimi, Vezi și V. Russu, Silvanja în *Bulet. soc. geogr. române*, X, 1889. p. 177, 180, 184, 185.

⁴¹ Pauly, *Realencyclopädie*, III, p. 1177.

⁴² C. I. L., III, 1, No. 1572: *Herculi Salutifero* Quintus Vibius Amillus aug(ur) coloniae dacicae pro salute Iuliani filii sui”.

⁴³ C. I. L., III, No. 1566: „Herculi” *genio loci, fontibus callidis Calpurnius Julianus.... legatus Augusti propraetore.... Moesiae*”.

⁴⁴ C. I. L., III, 1, No. 1561: „Aesculapi et Hygiae pro salute Iuniae Cyrillae. quod a longa infirmitate virtute aquarum numinis sui revocaverunt filiam, pater amantissimus eius votum solvit libens merito”.

⁴⁵ Mai sus, p. 161.

Apoi o inscripție ne mai spune că locul eră colonie. S'a găsit anume în ruinele zidurilor cetății din Mehadia o piatră pusă de unul Paulus, decurionul coloniei, soției sale preaiubite ⁴⁶, în care titlul de colonie pate a se referi la stația Ad-Mediam, afară decât dacă vom admite că colonia eră Tierna, oraș apropiat de aceste băi, la gura Cernei în Dunăre ⁴⁷.

Care eră numele acestei așezări balneare a Romanilor? Dacă cercetăm Tabula Peutingeriană vedem că al doile drum ce conducea dela Dunăre în interiorul Daciei, eră pe la Taliatis pe râpa dreaptă, la Tierna, pe cea stângă a fluviului, ambele aceste stații fiind așezate între celelalte două, Drubetis și Lederata. Tierna este însă arătată pe Tabula Peutingeriană, ca mult mai apropiată de calea prin Drubetis, decât de acea prin Lederata. Este învederat că drumul prin Taliatis-Tierna nu putea trece pe aiurea decât prin valea Cernei, și că stația Tierna venia deci chiar la gura Cernei în Dunăre. A doua stație, însemnată după Tierna pe tablă, este însă *Ad-Mediam*, care nu putea veni aiurea decât unde astăzi se află satul *Mediia*, lângă băile lui Hercule, unde s'au și găsit inscripțiile amintite mai sus și încă altele ⁴⁸.

Cultul atât roman cât și acel al religiilor introduse în Dacia, prin coloniștii aduși aice din provincii, nevoia ridicarea a o mulțime de temple, despre existența cărora se regăsesc dovezi, atât în ruinele cât și în inscripțiile aflate în Dacia. Dintre ruine amintim acele încă însemnate aflătoare la Grădiștea, vechea Sarmizagetuza și acele dela Alba Iulia, vechiul Apulum, precum și în alte părți ale Daciei. Din nefericire cumplita soartă de mai târziu a Daciei a dărâmat aceste ziduri, mult mai deplin de cum s'a întâmplat în alte părți ale Imperiului Roman, încât de aceea ele sunt pe cât de rari, pe atât și mai greu de recunoscut, la ce soiu de zidire au aparținut.

⁴⁶ C. I. L., III, 1, No. 1580: „Paulus, decurio coloniae, coniugi carlissimae posuit”.

⁴⁷ Mommsen, în C. I. L. III, pag. 248.

⁴⁸ *Mediia* și nu *Mehadia* este numele poporan românesc al stației romane *Ad-Mediam*. Toate silințele D-lui Dan *Conv. lit.*, XXX p. 305, 491, 698 și XXXI, 1900, p. 142 de a derivă numele Mehadia dela ungurescul *Meh*=albină, nu au nici o valoare pentru această întrebare; numele poporan român neconținând sunetul *h* și deci neavând a face cu *meh*. Mehadia pare a fi un nume maghiarizat mai târziu. D. G. Pascu, *Elemente dace: Mehadia, Mehedinți în Arhiva din Iași*, XVII, 1906, p. 90 și 134, caută a dovedi că forma Mehadia ar fi ea însuși veche, din sufixului *adia*, (comp. Amaradia, Crivadia). Noi credem că numele de *Mediia* derivă din *ad Mediam* fără prefacerea lui *d* în *z* ca în *mează* din *mediam*, din cauză că e nume propriu în care sunetele nu se tocesc ca în limbajul comun. Exemple avem în limba franceză în care *aqua* latin prefăcut în *eau* în limba comună s'a păstrat în formă mai apropiată de latină în numele proprii: *Aquae Sextiae*—*Aix*: *Aquae Mortuae*—*Aigues Mortes*.

Inscripțiile ne arată iarăși mai multe zidiri și reparări de temple: Astfel am văzut mai sus templul rădicat de patronul și de muma colegiului utricularilor pentru uzul membrilor acestuia, la Marga lângă Grădiștea ⁴⁹. În anul 193 găsim pe un simplu militar al legiunei a XIII-a Gemină, că ridică un templu cu un cadran solar, din banii lui, în Apulum, închinat lui Jupiter și Junonei, pentru sănătatea împăratului Antonin Piul și a mumei sale Iulia Augusta ⁵⁰. Un augustal al coloniei Apulum, numit Claudius Quintus, edifică din temelie un alt templu al lui Jupiter și al Junonei, care se surpase de vechime ⁵¹, și un fragment de inscripție ne mai arată încă un templu ruinat prin vechime, reîntregit împreună cu statuile sale, de mai multe persoane din care se mai poate ceti numai numele unei femei, Vibidia ⁵². Însfârșit mai însemnăm pe doi militari din Istria. Flavius Iovinus și Flavius Paulus Biarcus, tatăl și fiul, care pun să se ridice un templu din temelie, pomeniți în o inscripție găsită la Temișoara ⁵³. Reparări parțiale ale templelor sunt pomenite mai de multe ori, precum paveluirea curței unuia de către un oare care Probus în Sarmizagetuza, sau repararea unei statui a lui Jupiter de către preotul lui ⁵⁴, și altele.

Mai tot atât de importante ca și templele erau *casele de întrunire* ale colegiilor, așezăminte ce am văzut înflorind în Dacia cu atâta strălucire. Se găsește astfel unul Tiberius Claudius Ianuarius, augustalul coloniei Sarmizagetuza și patronul decuriei I a colegiului fabrilor, care pune să zugrăviască porticul casei de întrunire a decuriei și să facă niște paturi pentru șederea la masă, după obiceiul roman; iar fiul său, Claudius Verus, face la această zidire o intrare, o cuhne și un frontispiciu, pe care se puse inscripția ce ne spune astăzi despre aceste lucrări ⁵⁵.

⁴⁹ Mai sus, p. 190.

⁵⁰ C. I. L., III, 1, No. 1070: „I. O. M. et I. R. pro salute imperatoris M. Aurelii Antonini Pii Aug. et Iuliae Augustae matris Augusti, M. Ulpius Mucianus miles legionis XIII geminae horologiare templum a solo de suo ex voto fecit, Falcone et Claro consulibus”.

⁵¹ C. I. L., III, 1, No. 1069: „templum vetustate collapsum a solo restituit”.

⁵² C. I. L., III, 1, No. 1164.

⁵³ Ahner, No. 55: „domun a fundamentis iusserunt fabricari”.

⁵⁴ C. I. L., III, 1, No. 1482; Akner, No. 202.

⁵⁵ *Ephemeris epigraphica*, IV, No. 191, „Tib. Cl. Ianuarius Augustalis coloniae, patronus decuriae I, *picturam dorticum et accubitus*; item Cl. Verus filius eius *proporticum et culinam et frontalem* ex suo fecerunt”. Că decuria I eră a colegiului fabrilor, vezi observațiile editorilor Efemeridelor, l. c. De aice se adevăresc cele spuse mai sus (p. 190), că fiecare decurie aveă întocmirile unui colegiu, cu atât mai mult că decuria se arată ca având și patronul ei deosebit.

Colegiul fabricanților de lână care aprovizionau cu hainele trebuitoare lagărul cel mare din Apulum, rădică de asemenea o casă de întrunire a colegiului cu un fronton din banii săi, sub aspicile lui Lucius Pomponius Liberalis, legatul Daciei, în onoarea lui Pertinax și Marc-Aurel împăraților și Cesarului Septimius Geta ⁵⁶.

Dintre alte zidiri, de care ne pomenesc inscripțiile dacice, mai amintim sala de gardă cu portice și cu o sală de primire făcută de familia lui Marcu Aureliu Comatul, la comandamentul militar din Apulum ⁵⁷; înălțarea mai multor statui și colonne în onoarea împăraților, precum columna ridicată de veteranii legiunei a XIII-a Gemină împăratului Comod în anul 151 ⁵⁸, și altele.

S'a putut observa că cele mai multe construcții sunt făcute din mijloace private și însemnarea *din banii săi* (ex sua pecunia, de suo, ex suo) revine mai în fiecare inscripție care conține amintirea unei construcții. Se știe că la Romani eră o onoare de a cheltui în interesul public, și cetățenii își câștigau un nume și titluri spre a fi aleși în deosebitele magistraturi, tocmai prin întrecerea lor de a se jertfi pentru binele obștei. Acelaș spirit care însufleția întreaga societate romană se vede strămutat și în centrul Carpaților; iar dărnicia cu care cetățenii daco-romani cei mai avuți veniau în ajutorul obștiilor în sinul căroră trăiau, arată pe de o parte deplina infiltrare a caracterului și a felului de viață roman în Dacia, pe cât pe de alta adeverește starea de prosperitate în care se află această provincie sub oblăduirea romană, cu toate pericolele la care vom vedea că eră expusă, prosperitate ce și găsește cheea explicărei în o singură împrejurare, aceea că Dacia eră California lumii vechi.

3. VIAȚA MORALĂ ȘI INTELECTUALĂ

Urme de poezie. — În Dacia viața morală și intelectuală a locuitorilor ei cată să fi fost o copie în destul de credincioasă a acelei din capitala Imperiului Roman. Nu vom reproduce în genere însă trăsăturile vieței romane, pentru a înțelege pe aceea din Dacia, ci ne vom sluji și aice, pe cât va

⁵⁶ C. I. L., III, 1, No. 1174: „*colegium centonariorum seholam cum aetoma pecunia sua fecit, dedicante L. Pomp. Libérale cos. Dac. III*”.

⁵⁷ C. I. L., III, 1, No. 1096: „*cryptam cum porticibus et apparitorio et exedra pecunia sua fecerunt libentes*”. Altă inscripție care amintește repararea unui pod de către Aulus Crispus, prefectul legiunei a XIII-a pentru poporul din Sergidava (Akner, No. 175) este, falșă. Vezi Mommsen în C. I. L. III, p. 11.

⁵⁸ C. I. L., III, 1, No. 1174. (?)

fi prin putință, cu știrile rămase din viața însuși de provincie a Daco-Romanilor, care tocmai în acest punct sunt din nenorocire din cele mai sărace.

Începând cu cunoștințele Daco-Romanilor, constatăm mai întâi un grad în destul de mare de cultură, întru cât cunoștința scrierei și a cetirei eră așa de răspândită. Într'adevăr numeroasele inscripții găsite în toate unghiurile Daciei romane dovedesc că știința de carte eră obișnuită la poporul din Dacia, cel puțin la populația superioară, căci am găsit mai sus pe proprietarii particulari ai minelor de aur, neștiutori de carte, în unanimitatea tuturor celor amintiți de inscripții. Suntem deci îndreptățiți a admite că literatura nu va fi fost cu totul străină Daco-Romanilor, mai ales după ce va fi trecut prima furie a aurului, și locuitorii Daciei vor fi intrat în o viață mai normală și mai liniștită. Că nu eră cu totul neîngrijit cultul muzelor pe lângă acel al lui Mamon, se vede din mai multe inscripții scrise în versuri, sau cel puțin în o formă care nu mai este curat epigrafică, ci îmbracă un caracter literar. Aceste inscripții se găsesc pe unele morminte care înghițiau în recele lor sin o pierdere cu deosebire dureroasă, și pentru exprimarea căreia limba luă accentul, mai deadreptul în legătură cu inima, al poeziei. Astfel întâlnim în o inscripție din Apulum, pusă pe mormântul unei copilice de 5 ani, următoarele cuvinte, îmbrăcate în versuri latine, de și nu prea corecte :

„Copila de cinci ani aice ce s'ascunde
Din Emiliu născută și din mama Plotia
Numită după ambii Plotia Emilia.
Răpită fu de moarte din pragul chiar al vieții” “.

Într'o a doua inscripție se întrebuințează ca epitaf o formă ce se întâlnește și aiurea. Moarta, care este Marcelina, femeia unuia Aelius, vorbește ea însăși și spune că :

„Singularul ei soț (fusesse deci *univira*, adecă numai odată măritată, un mare merit în acel timp de destrăbălare a moravurilor) care a iubit'o atât de mult, a pus acea piatră în semn de pietate și ca amintire a iubirei sale” “.

O a treia inscripție e alcătuită, iarăși de însuși acela ce eră să fie acoperit de ea, în cuvintele următoare :

“ C. I. L., III, 1, No. 1228 : Diis Manibus. Quinque hic annorum aetatis conditur infans. Aemilius Hermes hanc generavit ; matris de nomine dixit Plotiam, patris praenomen Aemilium, Vixit, rapuit quam mors in limine vitae”.

“ C. I. L., I, No. 1537 : D. M. Hic pietatis honos, haec sunt pia dona mariti cui multum dilecta fui ego Marcellina pro merita cernis que mihi solus coniux Aelius etiam post obitum nemor amoris dicat”.

„Lui Publio Aelio Ulpui veteran dintre decurioni.
Lung îmi plăcu prin muncă sfințirea acestei odihne
Ca să primească membrele mele cele-obosite
Prin onoruri și sarcini purtate în grele vremuri.
Insuși Ulpui 'ngrijl epitaful, mormântul făcut'au
Ca adăpost mădularilor sale, supus fiind soartei”⁴¹.

O a patra inscripție, redactată tot în versuri, este pusă de unul Bassus la întăriturile orașului dac Germisara. În ea se vorbește însă și de un geniu al apelor, de o nimfă podoabă a pădurilor, încât înțelesul ei ar fi cam confuz, dacă nu ar fi explicat prin starea de astăzi a localității unde a fost găsită. Iată acea inscripție :

„Piatra din munte de marmură scoasă ți-am dedicat'o
Nimfo, regină a undelor, slava pădurei
Care tu Bessus ai consacrat'o prin ruga'ți ferbinte
Pentru întăriturile Germisarei”⁴²).

Această piatră a fost găsită la satul Ghelmariu, între Orăștia și Alba-Iulia, pe cursul Mureșului. De ceea parte a riuului se văd în dreptul satului și astăzi încă ruine de băi romane. Piatra a fost deci dedicată apei care alimentă băile și întăriturilor cetății dace. Numele de astăzi al localității *Ghelmariu* este înveredat derivat din *Germisara* prin schimbarea consoanelor liquide *r* în *l*, și lepădarea silabei mijlocii.

Aceste câteva rămășiți literare păstrate pe filele pietrelor mormântale sunt foarte prețioase. Ele ne arată că cultura literară nu eră cu totul străină de pământul Daciei romane, și că atunci când cugetarea se încordă sub îmboldirea unui simțimânt adânc, se găsiu și în Dacia accente mai pasionate pentru a'i da rostire.

⁴¹ C. I. L., III, 1, No. 1552 :

„Publio Aelio Ulpio veterano ex decurionis.
Hanc sedem longo placuit sacrare labori
Hanc requiem fessos tandem qua conderet artus
Ulpus emeritis longaevi muneris annis
Ipse suo curam titulo dedit, ipse sepulchri
Arbiter, hospitium membris fatoque paravit”.

⁴² C. I. L., III, 1, No. 1395 :

Hanc tibi marmoreo caesam de monte dicavi
Regina undarum, nympha, decus nemorum
Voto damnasti perfecta quam prece Bassus
Moenitae propter moenia Germisarae”

Asupra derivării numelui Ghelmarin din Garmisara ne-au atras luarea aminte colegul nostru, regretatul Aron Densușanu.

Alte îndeletniciri culturale ce se vor fi săvârșit în Dacia nu putem ști, în lipsă totală de ori ce soiuri de împărtășiri. Atâta se mai poate adăogi că știința, sau mai bine zis arta medicinei eră practică și în Dacia, ca și în rămășița Imperiului Roman. S'a găsit pecetea unui medic de ochi, care conține următoarea reclamă. Pe fiecare din cele patru fețe ale pecetei se văd anunțate :

a) Medicament de întrebuințat după criza curgerii ochilor a lui Titus Attius Divixtus.

b) Vin parfumat pentru criza boalei ochilor a lui Titus Attius Divixtus.

c) Colir pentru cicatricile vechi a lui Titus Attius Divixtus.

d) Medicament pentru tăierea curgerii chiar de la început a lui Titus Attius Divixtus ⁶³.

Această pecete a fost găsită la Apulum și ne arată nu numai că arta medicală era cultivată în Dacia, dar că eră și specializată după diferitele boli.

Se găsesc în inscripții și oare care urme de existența unor școli în Dacia, ceea ce s'ar putea admite chiar fără nici o dovadă, dată fiind starea de cultură a Romanilor și răspândirea cetitului și a scrisului în Dacia, dovedite prin întrebuințarea atât de largă a inscripțiilor. S'a regăsit o cărămidă cu literile A, B, C, D, E, F, G, H, I . . . M, N, O, P, Q, R, scrijilată de sigur de un școlar care se încearcă de tânăr să reproducă literile. Pe altă inscripție un necunoscut scrie „că a avut prilejul a scrie” ⁶⁴.

Asupra petrecerilor Daco-Romanilor, am văzut întâi ospețele pe care le făceau la colegii ⁶⁵. S'a găsit apoi o inscripție pusă pe mormântul unui copil de 12 ani, numit Regulus, care „asemenea lui Iacint și lui Narcis ar fi cântat și jucat înaintea senatului și a poporului roman precum și înaintea împăratului Comod, spre marea mulțumire a tuturor” ⁶⁶. Aceste isprăvi ale lui Regulus fuseseră săvârșite în Roma. El eră însă originar din Dacia, unde a și fost înmormântat și de sigur va fi desfătat pe concetățenii lui înainte ca reputația

⁶³ C. I. L., III, 1, No. 1636 :

„Titl Atti Divixti diazmyrnes post impetum lippitudinis.

Titl Atti Divixti nardinum ad impetum lippitudinis.

Titl Atti Divixti diamisus ad vetera cicatrices.

Titl Atti Divixti dialibanum ad impetum ex ovo”.

⁶⁴ Cea d'întâi găsită la Grădiștea; a doua la Moigrad. Cât despre cărămida de la Recica care aminti pe Omer, cu toată bunavoința nu putem regăsi jumătatea exametrului cum vrea Tocilescu. *Fouilles et Recherches*, p. 97, 102—103.

⁶⁵ Mai sus, p. 176.

⁶⁶ Akner et Müller, No. 462 : „Saltavit. cantavit, jocos omnes delectavit”.

lui să'l fi dus în cetatea eternă. Acești dătători de spectacole vor fi colindat fără îndoială toate orașele Daciei pentru desfătarea locuitorilor și câștigul lor, mai ales în Sarmizagetuza, Apulum, Porolissum și în celelalte orașe unde se află amfiteatre ca și în Tomi din Sciția. O altă inscripție ne arată pe unul Alatus, care ar fi murit în luptă cu un taur. Alte texte ne arată pe cetățeni oferind poporului lupte de gladiatori sau măceluri de fiare, chiar sărbători care țineau câte 6 zile. S'a găsit la Constanța (Tomi) stilul funerar al gladiatorului Skirtos Dacul, libertul lui Parmon. Skirtos este reprezentat înarmat cu o sabie, un pumnal și o furcă cu trei dinți ⁶⁷. Despre viața religioasă păgână, ea rezultă în destul de bogată din relațiile aduse. Cea creștină, va fi tratată mai târziu.

⁶⁷ Toate aceste inscripții în Tocilescu, *Fouilles et Recherches*, p. 224-227.

IV.

ISTORIA DACIEI SUB ROMANI

1. DE LA TRAIAN LA AURELIAN.

Barbarii vechi. — Cât timp trăi întemeietorul Daciei creațiunea lui fu respectată de popoarele încunjurătoare. Teamă de numele lui Traian eră cel mai bun scut al provinciei Daciei. De îndată însă ce Traian închise ochii (11 August 117), Iazigii Metanaști din Banatul apusan, uniți cu Roxolanii din stânga Oltului, atacară Dacia și provinciile dela sudul Dunărei, mai ales Moesia.

Hadrian, urmașul lui Traian, veni în grabă din răsărit unde se află, spre a apăra Dacia ; împacă pe Roxolani, îndatorindu-se a le plăti iar câte o sumă de bani pe an ; dar schimbând pe regele ce'l aveau, Rasparaganus, cu un altul, Iazigii Metanaști sunt bătuți și răspinși de un legat al lui Hadrian.

Cu acest prilej Hadrian vizitează Dacia, trece prin Sarmizagetuza, care îi rădică o piatră comemorativă, reconstruiește municipiul Drobeta, începe întocmirea Limesului alutan și rădică valul către Banatul apusan contra Iazigilor Metanaști¹.

Autorii vechi spun că Adrian ar fi avut gândul să părăsască și Dacia, precum făcuse cu celelalte cuceriri ale lui Traian de peste Eufrat, spre a retrage astfel marginile Imperiului Roman la niște graniți mai ușoare de apărat. Se spune chiar că el ar fi vroit să iee această măsură din gelozie către gloria lui Traian ; dar ar fi fost oprit de generalii săi care îi spuseră, că ar fi păcat să se lese atâția Romani în prada barbarilor.

¹ Dovezile în Tocilescu, *Mon. epigr. și sculpt.*, I, p. 106. Comentarul lui Weber, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrianus*, 1907, p. 72, la textele din *Vita Hadriani*, V, 2 și VI, 10. „Sarmatae bellum inferebant”, și „audito tumultu Sarmatarum et Roxolanorum, Moesiam petit” cf. și p. 153 asupra lui Drobeta și a Limesului.

Cassius adaugă că împăratul puse să strice și podul de piatră, cel construit de Traian ².

Nu credem că se pot răspinge cu totul aceste mărturisiri, și trebuie cercetat până unde ele pot fi adevărate. Este netăgăduit că Hadrian a restrâns și întărit marginile Imperiului Roman. Astfel el părăsi adăugirile făcute peste Eufrat de către predecesorul său, și anume Armenia, Mesopotania și Asiria, în care provincii nu se strămutase nici un singur Roman, și care puteau fi pierdute la cea dintâi ciocnire cu popoarele înconjurătoare. Paralel cu această politică înțeleaptă, îl vedem luând măsurile cele mai energice, pentru a întări marginile imperiului contra loviturilor popoarelor barbare care începușeră a se mișca în afară de sfera imperiului. Astfel el ordonă rădicarea zidului de apărare la nordul Britaniei celei adăuse imperiului de Vespasian, spre a o apăra dinspre Caledonia, lăcașul prădalnicilor Picți și Scoți; dregă apoi și reîntărește, în părțile slăbite, celalt zid început de Romani, încă de pe timpul lui Tiberius, între Dunăre și Rin, pentru apărarea de năvălirile germane, și care fusese sfârșit de Traian, pe când era generalul lui Domițian în Germania.

La Dunărea inferioară Imperiul Roman era apărat numai prin muntoasa Dacie, până către gurile fluviului ce o încingea. În spre revărsarea lui în mare însă, se întindea legătura câmpiei dunărene cu șesul oriental al Europei. Romanii trebuiră să iee și aici măsurile de apărare cu care ei acoperiau granițele slabe ale împărăției lor. După cât se pare ei începură a face întărituri în aceste părți, încă dela cucerirea Moesiei care deveni o însemnată posesie romană, mai întâi prin valoarea ei comercială, ca devărsătoare a mai tuturor regiunilor nordice către Imperiul Roman; apoi prin acea strategică, ca una din știrbiturile de căpetenie ale granițelor firești ale împărăției, pe unde puteau pătrunde barbarii către lăuntru ei. De aceea se și ieau, nu se știe când, măsuri de întărire foarte serioase ale gurilor Dunărei. Legiunea a V-a Macedonică care luase parte la expedițiile dacice este strămutată în Scythia minor (Dobrovia de astăzi), după răpunerea lui Decebal și așezată în *Troesmis* (Iglița), unde s'a desgropat întregul lagăr întărit al acestei legiuni, presurat cu nenumărate inscripții. Garnizoana din *Troesmis* își găsisese un punct de sprijin în orașul *Tyras*, veche colonie a Miletului dela gurile Nistrului (lângă

² Dio Cassius, LXVIII, 13; Eutropius, VIII: „qui (Hadrianus) gloriae invidens Traiani, statim provincias tres reliquit quas Traianus addiderat et de Assyria, Mesopotamia et Armenia revocavit exercitus. Iudin de Dacia facere conatum amici multi cives Romani barbaris traderentur”. Asupra locului: „gloriam invidens Traiani” vezi și Tocilescu, *l. c.*, pag. 103.

Akermanul sau Cetatea Albă de astăzi). Romanii nesocotind de îndestulătoare linia de apărare formată de Dunăre, care înghețând iarna, așterneă un pod peste valurile ei, săpaseră un șanț la nordul acestui fluviu în Basarabia inferioară, ale cărui urme se văd încă astăzi, pornind dela Vadul lui Isac pe Prut și mergând pe deasupra lacului Ialpug, prin coada lacului Catlabug și apoi spre nord-est prin cozile lacurilor Kitaia și Sasik, probabil până la orașul Akerman. Acest val roman, menit a închide calea barbarilor pe la gurile Dunărei, se întindea însă și în Moldova sudică, plecând aice dela Prut, în dreptul Vadului lui Isac, și mergând spre Tecuci, Nicorești, Ploscuzeni pe Siretiu, ajunge până în munții Transilvaniei. Fără această continuare a valului roman dincoace de Prut, până în Carpați, acel din Basarabia n'ar fi avut nici un scop, într-o cât barbarii l'ar fi putut înconjură, trecând prin Moldova³. Când se va fi ridicat și acest val nu se știe. Probabil însă că și Hadrian, pe care l'am văzut îngrijind cu atâta stăruință de întărirea granițelor imperiului, el care apoi slujise în legiunea a V-a Macedonică în Troesmis, ca tribun pe timpul lui Domițian, luase parte la aceste lucrări⁴. Medaliile și inscripțiile săpate de locuitorii din Tomi în onoarea lui Hadrian cu prilejul venirii sale în Moesia⁵, dovedesc că el a fost chiar pe la gurile fluviului, pe unde Roxolanii și Sarmații atacaseră provincia și deci, după răspingerea acestora, el va fi luat măsuri de întărire și pentru această parte mai expusă a Imperiului Roman.

Este de crezut că un împărat cumpătat și îngrijitor de soarta imperiului cum era Hadrian care se retrăsese în Asia până la linia Eufratului, văzând atacurile barbarilor îndreptate la Dunărea de jos, va fi spus, în un moment de răsgândire că are să părăsască și Dacia spre a se retrage și în Europa la linia Dunărei. Prietenii săi, îngrijiți pentru soarta coloniștilor care erau să rămână părăsiți în prada barbarilor, se siliră să'l întoarcă dela acest gând, ceea ce le fu cu atât mai ușor, cu cât însuși Hadrian nu'l însoțise de o hotărâre, și această scenă, poate mai mult teatrală decât reală, petrecută între Hadrian și generalii săi, își găsi un răsunet în înconjurimea sa, care fu transmis posterității de către Eutropiu, scriitor din veacul al IV-lea d. Hr. Dio Cassius însă ne aduce un fapt, din care ar rezultă că Hadrian ar fi pus gândul lui chiar în lucrare, distrugând podul de piatră ridicat de Traian. Dacă este să

³ Existența acestui val în Moldova a fost descoperită de C. Schurhard în anul 1885. Vezi o dare de seamă a excursiunii sale publicată în *We-serzeitung* din 17 Mai 1885, No. 13,800. Vezi harta valurilor și șoselelor romane.

⁴ Spartianus, *Hadr.*, II.

⁵ C. I. L., III, 1, No. 765: „Hadriano, ordo populusque Tomitarorum”, (găsită la Constanța).

dăm crezare spuselor lui Dio, atunci soarta Daciei ar fi fost cu totul alta de la Hadrian înainte, deslipită de Imperiul Roman prin surparea monumentalei lucrări a lui Apolodor, și aruncată încă de pe atunci în sfera popoarelor barbare. Cum s'ar putea însă explica în această ipoteză, legăturile atât de strânse menținute între Dacia și Imperiul Roman, atât sub Hadrian cât și sub urmașii săi, legături ce vor apărea în rândurile următoare? Apoi, dacă Hadrian a ascultat de rugămintele prietenilor săi și nu a părăsit Dacia, cum să se explice atunci dărâmarea podului? Nu mai rămâne nici o îndoială că Hadrian ar fi trebuit întâi să hotărască părăsirea Daciei și apoi, după ce va fi retras pe podul ce o lega de Imperiul Roman, oștirile sale și cetățenii ce ar fi vrut să o părăsască, să fi dat ordinul stricărei lui. Dărâmarea acestuia trebuia să fie actul, nu cel dintâi, ci acel de pe urmă al părăsirii provinciei transdunărene. În loc de aceasta ce ne spune Eutropiu? că Hadrian avusese numai intenția de a părăsi Dacia, dar că fusese întors dela acest gând de către prietenii săi; prin urmare că nici nu apucase a-l pune în lucrare.

Cu toate aceste contemporanul lui Hadrian, vrednicul de credință Dio Cassius, spune anumit că acest împărat a dărâmat podul și, cu toate că am constatat o imposibilitate logică și de fapt, ca Hadrian să fi îndeplinit asemenea lucru, trebuie să căutăm a explica, în această ipoteză, cuvintele istoricului Romei. Împăcarea nu va fi grea, dacă amintim că scrierile lui Cassius, astfel cum le avem noi astăzi, nu ne vin toate de a dreptul dela el, ci mai multe părți, între altele anume viața lui Hadrian, ne-au fost păstrate numai în niște extracte, făcute tocmai în veacul al VIII-le de către un călugăr Xiphilinus. Modul de extragere al epitomatorilor vechi este însă cunoscut; ei amestecau adeseori părerile lor printre rândurile scriitorilor pe care-i decopiau, încât este de admis că Xiphilinus va fi adăugit, din propriile sale științi, greșita versiune a stricărei podului de către Hadrian, care pod pe timpul lui Xiphilinus era într'adevăr dărâmat, dar care dărâmare, după logica lucrurilor, nu s'a putut săvârși decât de adevăratul părăsitor al Daciei și destrugător al lucrării lui Traian, împăratul Aurelian⁶. De altfel dacă însuși Dio Cassius ar fi notat acea desființare, cum ar fi oare cu putință ca Eutropius care a cules fără îndoială din Cassius cele mai multe din științele sale privitoare la aceste lucruri, să spună despre intenția lui Hadrian, de a părăsi cucerirea lui Traian, și să nu însemne nimic despre semnul văzut al acestei intenții, stricarea podului? Dacă însă

⁶ Comp. Durny, *Histoire romain* : Paris, 1870, IV, p. 331, nota. Durny însă merge prea departe, când pune în îndoială chiar intenția atribuită lui Hadrian de a părăsi Dacia.

această versiune s'a adaos la textul istoricului grec, de Xiphilinus, posterior cu atâtea veacuri lui Eutropius, atunci înțelegem cum de Eutropius nu o pomeneste.

Astfel ni se pare pe deplin lămurită chestia scopului lui Hadrian de a părăsi Dacia, și redusă la adevăratele ei proporții, o gândire rostită într'un moment de turburare, neurmătă însă de nici o punere în lucrare. De aceea și vedem că Hadrian, departe de a nu se mai îngriji de provincia transdunăreană a imperiului, ridică în ea mai multe construcții⁷, și tot de aici se vede că Hadrian în loc de a fi considerat de contimpuranii săi ca un micșurător al cuceririi lui Traian, este privit din contra de întăritorul ei, fiind titluit pe medaliile timpului său de „restitutor Daciae”, iar coloniștii ei înșiși se fericesc de îngrijirea împăratului pentru ei, numind provincia pe aceleași medalii „Dacia felix”. Pe ele se vede provincia Dacia, simbolizată în chipul unei femei, șezând pe o stâncă, și ținând într'o mână o sabie încovoiată, arma națională a Dacilor, iar în cealaltă niște struguri, dovadă pe de o parte că în Dacia se urmă cu cultura vinului, existentă încă de pe timpurile dinnaintea Geto-Dacilor, de pe ale Agatirșilor; pe de altă însă că provincia lui Traian eră privită și pe timpul lui Hadrian ca o stavilă puternică care reține prin munții ei șivoiul năvălirei.

Antonius Pius (138—161), ne spun istoricii vechi, că a avut de răspins atacuri de ale Germanilor, Iudeilor și Dacilor. Mai însemnată însă este șirea că acest împărat avu de înăbușit chiar în Dacia o răscoală a provincialilor, ceea ce ne putându-se referi la populația romană, trebue numai decât atribuit celei de origine dacă, și anume, precum am văzut mai sus, la Dacii din afară de provincia romană supuși acesteia ca tributari, poate chiar la Dacii din provincia anexată, care până atunci nu se romanizaseră încă⁸.

Despre îngrijirea de care Dacia se bucură sub domnia acestui împărat, celui mai bun din lungul șir al autocraților romani, ne dă o dovadă inscripția adusă mai sus, care amintește niște lucrări de folos făcute de Antonin în Dacia⁹.

Războiul cu Marcomanii, întâmplat pe timpul lui *Marc-Aurel* (161—180) exercită o însemnată înriurire asupra stărei

⁷ Mai sus, p. 196, nota 36 am adus inscripția care constată că Hadrian rădicase un apăduct în Sarmisagetuza.

⁸ Capitolinus, V: Germanos et Dacos et multas gentes atque Iudaeos contudit per praesides et legatos”. Lampridius. *Anton.* XIII: „Victi Daci Pannoniaeque compositae, in Britania, in Germania et in Dacia imperium eius recusantibus provincialibus, quae omnia ista per duces sedata sunt”. Comp. mai sus, p.

⁹ Mai sus, p. 195, nota 34 unde am adus inscripția care arată pe împăratul Antonin reparând amfiteatrul din Porolissum.

provinciei lui Traian. Acest popor german se puse în fruntea unei ligi anti-romane în care luptau alături cu popoare germane și de cele sarmate, mai ales Iazigii care amenințau Dacia. Împăratul cu armata lui eră la Vindobona și se răzămă la dreapta lui pe Dacia a cărei trupe erau comandate de Claudius Fronto, numit guvernator de odată și al Daciei și al Moesiei superioare, spre a avea mai multe legiuni la dispoziția lui. Sarmizagethuza ce eră mai ales amenințată de barbari, este mântuită de pericol prin apărarea lui Fronto, și cetatea recunoscătoare îi pune spre amintire o piatră care s'a păstrat, închinată prea vestitului general ¹⁰. O altă inscripție mulțamește împăratului Marc-Aurel pentru scăparea țării din *indoitul pericol* ce o amenință. Probabil că odată cu răscoala Marcomanilor, vor fi încercat și Dacii din afara provinciei romane un atac asupra capitalei ¹¹. Ca o urmare a acestui războiu, pentru Dacia, aflăm așezarea mai multor fugari și prinși barbari în cuprinsul ei ¹².

Urmașul lui Marc-Aurel, *Comod* (180—192) susține o luptă cu Sarmatii și este numit „Sarmaticus”. Pe timpul lui, legatul său din Dacia, Sabinianus, având o luptă cu Dacii dela marginea provinciei, îi bate și strămută 12000 de familii dintre ei, în lăuntrul Daciei ¹³.

Septimiu Sever (192—211) este unul din împărații acei ce au o mai de aproape îngrijire de Dacia. El aduce aici legiunea a V-a Macedonică, spre a întări garnizoana ei; așază această legiune în Potaisa, unde ridică spre folosul ei un edificiu, probabil niște băi; preface acest oraș, care trebui, îndată ce devenia centrul militar, să dobândiască și un contingent însemnat de element civil roman, la rangul de colonie, și întemeiază la Turnu-Severinului castelele nouă Severiane ¹⁴. Dacia recunoscătoare, pentru interesul ce'i purtă împăratul, îi dedică mai multe inscripții ¹⁵.

Goții. — Până acuma însă se pomenise numai de vechii dușmani ai provinciei romane, care fuseseră deposezați de

¹⁰ *C. I. L.*, III, 1, No. 1457: „Cl. Frontoni legato Augusti propraetore trium Daciarum et Moesiae superioris, colonia Ulpia Traiana Augusta dacica Sarmizagethusa, patrono, fortissimo duci, amplissimo praesidi”.

¹¹ *Ephem epigr.* IV, No. 188: „Imp. Caes. Marco Aurelio Antonino colonia Ulpia Traiana Augusta dacica, ancipiti periculo, virtutibus restituta”. Anceps periculum poate însă însemna și pericolul mare. Vezi și teza de licență a d-lui Ioan Bogdan, *Istoria coloniei Sarmizagethuza*. Iași, 1885, p. 32.

¹² Dio Cassius, LXXI, 11, 12.

¹³ Idem, LXXII, 3. Inscriptia din Akner No. 726, de pe timpul lui Commodus: „quamquam furiis Daciae nulla spes pacis ac salutis relinquitur” este falsă.

¹⁴ Introducerea lui Mommsen la Potaisa, *C. I. L.*, III, 1, p. 172.

¹⁵ *C. I. L.*, III, 1, p. 1439 și 1462.

teritoriul lor prin cucerirea romană, Sarmatii acei ce nu primiseră stăpânirea romană, când de odată pe timpul lui *Caracala* (211—217) se vestește despre un nou soi de barbari care, necunoscut până atunci, trebuia să inspire o groază și mai pronunțată băntuitorilor locuitori ai Daciei. Eră vorba de *Goți* ce se coboriseră în acel timp de pe țărmurile Mării Baltice pe acele ale Mării Negre și care înaintau amenințători asupra Imperiului Roman. Se spune chiar că împăratul *Caracala* i-ar fi întâmpinat pe malurile Dunărei, respingându-i înainte de a fi pus piciorul lor pe pământul roman¹⁶. Urmasul său *Alexandru Sever* răspinge o năvălire gotică a căreia obiectiv pare a fi fost Dacia¹⁷.

După ce *Maximian Thrax* (235—238) întâmpină un atac al Dacilor și Sarmatilor, pentru care și dobândește titlul de „Dacicus și Sarmaticus”¹⁸, încep sub *Gordian* (238—244) Goții a pătrunde chiar în Dacia. În anul 244 împăratul îi bate și îi alungă din provincie¹⁹. Locuitorii recunoscători închină mai multe pietre cu inscripții acestui împărat. Se vede că Sarmizagetuza se bucură mai des de protecția împăratului, fiind ridicată după cât se vede de el la rangul de metropolă a orașelor dace²⁰. Sub *Filip Arabul* (244—249) Goții combină atacul lor asupra Daciei cu un altul asupra Moesiei, trecând Dunărea cam pe la Giurgiu, și atacând cetatea Marcianopolis (astăzi Preslav nu departe de Varna), pe care o silesc să se răscumpere cu o mare sumă de bani²¹. Este învederat că atacul Goților asupra Daciei s'a făcut din câmpia munteană, care stă în legătură cu șesul oriental al Europei, cutreerat de poporul got ce eră pe atunci în stare nomadă, deci prin pasul Turnului-Roș, pe unde chiar îi îmbia frumoasa șoseă așternută de Romani, însă pentru alte scopuri decât spre a servi Goților de îndreptător peste cetatea de munți ce încunjură Dacia.

Reținuți puțini prin luptele lor cu Gepizii, Goții după ce răpun pe aceștia, înneacă din nou Moesia. Respinși întâi de împăratul *Decius* (249—251) la Nicopolis lângă riul Iantra²², ei sfarmă curând după aceea armata lui și pradă orașul Filippi din sudul Hemului, după care se revarsă peste întreaga Macedonie și pătrund spre sud până la Termopile, unde o

¹⁶ Spartianus, în *Caracala*, X.]

¹⁷ Petrus Patricius, ed. Bonn, p. 124.

¹⁸ Herodian, VII. 2.

¹⁹ Capitulinus, Max et Balb., XVI: Petus Patricius, ed. Bonn, p. 124.

²⁰ C. I. L., III, 1, No. 1432 și 1454, No. 1456, din 238, dă pentru prima oară capitalei Daciei acest titlu de „metropolis” reproduș apoi și în No. 1175 din 239 și în altele. Comp. Bogdan, *Istoria coloniei Sarmizagetuza*, p. 39.

²¹ Iordanes, XVI.

²² Această cetate este alta decât Nicopoli de lângă Dunărea. Vezi Ptolemeus, III, 11: Νικόπολις περὶ τὸν Αἴμον.

împotrivire energetică ajutată de poziția locului, îi silește să se retragă iarăși către Moesia. Aicea le iese împotriva împăratul Decius. Goții, dezorganizați prin prădăciunile lor, ofer pacea. Împăratul le pune condiții care împing pe Goți la o luptă disperată, în care întreaga armată romană este nimicită și împăratul el însuși se înneacă într'o mlaștină (251)²³. Se vede că izbânda dela început a lui Decius scăpase Dacia de pericolul devastărei, de oarece în o inscripție acest împărat este numit *reîntemeelor al Daciei*, de către *noua* colonie din Apulum. Colonia fusese înființată încă pe timpul lui Commodus (180-192); prin urmare nu mai eră nouă, acuma vr'o 60 de ani după aceea. Se vede deci că colonia nouă vroia să zică *din nou înlocuită*, după devastarea Goților²⁴.

Goții întinzându-și stăpânirea pe coastele Mării Negre și punând mâna pe Bosforul Cimeric, încep expedițiile lor maritime contra părților răsăritene ale Împărăției Romane. În anul 253 ei pleacă pe o mare câtime de luntri, străbat Marea Neagră cu cea mai mare îndrăzneală, pe niște vase atât de nesigure, și apar de odată înaintea cetății Pitius pe care o iau după două atacuri, pun mâna apoi pe Trapezunt, de unde duc cu ei în marea de Azov o bună flotă, în 258. În anul următor ei întreprind o expediție contra Bosforului tracic, cuceresc Calcedonia, Nicomedia, Niceea, Brusa și alte cetăți. În o a treia expediție făcută îndată după aceea, ei pleacă cu 500 de corăbi, coboară la Cizic pe care îl darămă; merg de aice pe mare către Atena, debarcând la Pireu și de acolo pustiază, în jos Peloponezul, în sus până la Tesalia și Epir. O parte din ei se întorc pe uscat, încărcăți de prăzi, prin Moesia înapoi, și cu această ocazie fac o *razzia* și prin Dacia²⁵. Aceste se întâmplase pe timpul împăratului *Gallus* (252—254) și *Valerianus* (254—260).

Pe timpul lui *Gallienus* (260—268) se urmăresc aceleași atacuri îndreptate pe mare, în contra provinciilor așezate în jurul Pontului Euxin, și pe uscat în contra Daciei și a Moesiei. Scriitorii romani arată chiar că aceste veșnice incursii siliseră pe Romani încă de pe atunci să părăsească apărarea Daciei, de oare ce aveau nevoie de toate puterile lor pentru a se opune barbarilor în Moesia, Macedonia, Grecia și până

²³ Iordanes, XVIII; Amm. Marcell., XXXI, 5 și 13; Zosimus, I, 13; Aurelius Victor, XXIX.

²⁴ C. I. L., III, 1, No. 1176: „Imp. Caes. Caio Messio Quinto Traiano Decio pio felici Aug. p. nt. trib. pot. II, cos II, p. p. *restitutori Daciarum, colonia nova Apulensis solvit*”. Că Apulum eră colonie cam de pe vremile lui Commodus, vezi mai sus, p. 224. Vezi și mai multe medalii cu inscripția „*Dacica felix*” (Eckhel *Doctrina numinorum*, Wien 1792 1797, VI, p. 344) care toate se referă la victoria lui Decius asupra Goților de lângă Iantra.

²⁵ Zonaras, ed. Bonn, p. 628.

în Azia. De aceea mai mulți scriitori vechi mărturisesc că *Dacia a fost pierdută pe timpul împăratului Gallienus* ²⁶. Cu toate acestea ni s'a păstrat o inscripție pusă de Sarmizagethuza în chip oficial lui *Licinius Cornelius Valerianus*, fiul împăratului Gallienus și care deci trebuie să dateze din domnia acestuia, între anii 260—268, probabil în anii dintâi ai domniei lui, când încă provincia speră o apărare, de care în curând tocmai Gallienus a lipsit-o, lăsând-o aproape fără scut în mâinile barbarilor ²⁷.

Năvălirile Goților devin însă pe fie ce an mai dese și mai pustietoare. În anul întâi al domniei lui *Claudius* (268) ei întreprind iarăși o expediție maritimă; după aceea atacă în zadar Tomis și Marcianopolis, se coboară către sud și ajung până în Creta și Cipru. Se pare că această lovitură pe mare eră combinată, ca de obicei, cu una pe uscat, care însă le ieși rău de tot, căci o imensă armată a lor este nimicită de împăratul *Claudius* lângă Naissus. Romanii încântați de această neașteptată izbândă, fac și ei ca și vechii Elini, exagerând la nesfârșite numărul hoardelor gotice răpuse de ei. Vorbesc bună oară de 320,000 de morți! ²⁸. Totuși se pare că Goții nu uitără așa de curând măcelul cumplit suferit de ei aicea. Ei mai încetară cu năvălirile contra Imperiului Roman, și de aceea cu atâta mi mult trebuie să mire părăsirea Daciei de către împăratul *Aurelian*, cu cât el nu fu silit la aceasta prin un atac nemijlocit al Goților.

Retragerea stăpânirii romane. — Din această expunere a luptelor Romanilor cu Goții până la părăsirea Daciei, rezultă mai multe însemnate fapte. Mai întâi aceea că Goții aveau, ca obiectiv principal al atacurilor lor, provinciile romane dela sudul Dunărei pe care le inundau mai ales cu expedițiile lor maritime; că în tot timpul acestor lupte, Goții nu au părăsit lăcașurile lor dela țărmurile Mărei Negre, și că *nici o singură dată nu se amintește o expediție a lor ca pornită din Dacia*, de unde urmează că dacă ei au prădat adese ori Dacia, *nu s'au*

²⁶ Eutropius in *Gallieno*, IX: „Dacia, quae, a Traiano ultra Danubium fuerat adjuncta, amissa est. Graecia, Macedonia, Pontus, Asia vastatae per Gothos. Panonia a Sarmatis undique populata”. Sextus Rufus in *Brevairio*, „sub Gallieno imperatore (Dacia) amissa est”. Orosius, *Gal.*, VI, 21: Graecia, Macedonia, Pontus, Asia Gothorum inundatione delentur; nam Dacia trans Danubium in perpetuum aufertur”. Aurelius Victus, *De Caes.* XXXIII (Licinius Gallienus): „amissa trans Istrum provincia quam Traianus quaevisset”.

²⁷ *Ephem. Epigraph.*, IV, No. 190: „P. Licinio Cornelio Valeriano nobilissimo Caesari, filio imperatoris Caesaris P. Licinii Egnati Gallieni Pii Felicis invicti Augusti colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizagethuza, metropolis, publice”. Nu înțelegem, față cu această inscripție, cum de Mommsen spune, că inscripția cea de pe urmă din Dacia datează din 255. *Histoire romaine*, trad. franc. Paris, 1877, IX, p. 308.

²⁸ Trebell. Pollio, *Claudius*, VIII—XII; Zosimus, I, 43—45.

așezut nici odată în ea; în sfârșit că pricina părăsirii acestei provincii de energicul și curajosul Aurelian, nu a fost ocuparea Daciei de Goți, (care rămân și după aceea și până la năvălirea Hunilor (375) locuind tot pe lângă țărmurile Mărei Negre), ci mai mult din aceea, că neputând apăra provinciile mai launtrice ale imperiului de atacurile neconținut reîmprospătate ale Goților, și având nevoie de armată și pentru luptele sale din Azia cu Zenobia regina Palmirei, Aurelian retrase restul trupelor din Dacia, sancționând oficial o stare de lucruri existentă, după cum am văzut, încă dinnaintea lui.

Părăsirea Daciei nu este deci o faptă hotărâtoare făcută de Aurelian. Ea nu are înțelesul acela că, până la acest împărat, Romanii ar fi făcut toate silințele lor pentru păstrarea cuceririi lui Traian; dar văzând că împotrivirea lor față cu Goții care ar fi atacat tot mai înverșunat provincia romană, nu ieșiau la nici un capăt, Aurelian dădu ordin legiunilor să o părăsească în voia întâmplărei.

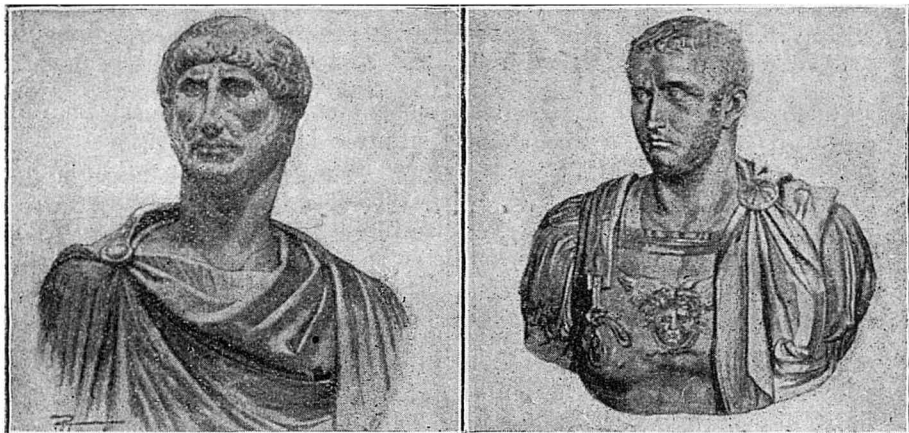
Lucrurile se petrecură cu totul altfel. Dacia fusese într'adevăr prădată de Goți în repetiție rânduri; căci ei nu lipsiau când treceau în peninsula Balcanului, de a trimite oardele lor prin pasul Turnului-Roș, să cerceteze și Dacia. Ce costau pe provincialii din Dacia aceste vizite, ne dovedesc pietrele închinete împăraților care izbutiseră a mântui, măcar pentru un moment, provincia de asemenea musafiri. Atacurile îndreptate contra Daciei nu erau însă nimic față cu acele ce loviau în Imperiul Roman. Aice eră greul și pericolul, căci se apropia de inimă. Pentru a scăpa viața imperiului, Aurelian se hotări să facă tăetura mădularului mai puțin neapărat existenței întregului, și astfel jertfi el Dacia în prada barbarilor.

Intr'un cuvânt dacă Dacia a fost părăsită, aceasta s'a făcut, nu din pricina că a fost răpită de barbari din mâinile Romanilor, ci pentru a scăpa restul imperiului răsăritean de pustieri ne mai pomenite; ca o nadă aruncată în gura unei haite de lupi hămisiti, care să mai întârzie goana lor omorătoare după sania încărcată de călători.

Și Dacia nu a fost singura provincie pe care Romanii o jertfiră crezând că vor putea mântui restul. Tot astfel se petrecură lucrurile ceva mai târziu și cu Galia și Britania, atunci când Stilico, generalul lui Valentinian al III-lea, retrase legiunile din acele provincii, spre a apăra Italia, amenințată de oardele lui Radagais, în anul 406 d. Hr. Și aceste țări fură lăsate atunci, întocmai ca și Dacia și din aceeași pricină, în prada barbarilor.

Cu prilejul acestei părăsiri a cuceririi lui Traian, se naște una din cele mai vajince întrebări ale istoriei poporului roman, anume aceea: *dacă poporația daco-romană a rămas în Dacia*

după părăsirea ei de Romani, sau dacă s'a retras împreună cu legiunile dincolo de Dunăre, desertându-se Dacia traiană de poporația ei romană. Observăm că pentru Galia și Britania, deși în aceste din urmă țări elementul roman nu avusese o putere deosebită, nimărui nu i-a trecut prin minte să aducă la lumină asemenea părere. Pentru Dacia însă interesul politic al raselor dominante astăzi în țara de baștină a Românilor de dincolo de Carpați, iscod în curând această teorie, spre a da

Aurelian.

Galien.

Impărații părăsitori ai Daciei.

o bază oare care cum juridică apăsărei ne mai pomenite, în care vechea poporație a țării fu redusă de către veneticii străini.

2. PĂRĂSIREA DACIEI

Flavius Vopiscus. — Singurul izvor al părerii rătăcite, că locuitorii Daciei ar fi părăsit provincia împreună cu legiunile, este *Flavius Vopiscus*, unul din scriitorii istoriei auguste, care scrie pe la începutul veacului al IV-lea d. Hr., vr'o 25 de ani după moartea lui Aurelian, și ale cărui spuse și chiar cuvinte sunt reproduse de alți doi istorici posteriori: *Eutropius* care scrie un *breviarum historiae romanae*, între Constantin cel Mare și Iulian (323—370) și *Sextus Rufus* de la care ne-au rămas un alt *breviarum gestarum populi romani*. alcătuit cam pe timpul împăratului Valente (364—378). Asemănarea textuală chiar a frazelor acestor trei istorici ne arată că cei din urmă au copiat cu mai multă sau mai puțină exactitate pe antemergătorul lor, Vopiscus, și că deci n'au cules știința lor

despre părăsirea Daciei, din alte izvoare, ci numai din acel arătat, de unde urmează că critica spuselor acestuia va face de prisos o cercetare a repetărilor celorlalți.

Iată ce relațiuni dă acest scriitor, aproape contimpuran cu Aurelian, și pe care deci l'am putea crede bine informat, asupra părăsirii Daciei: „(Aurelian) văzând Iliricul devastat și Moesia pierdută, au părăsit provincia întemeiată de Traian dincolo de Dunăre, *rădicând din ea armata și pe provinciuli*, desperând a o mai putea menține, *și popoarele luate de acolo le-a așezat în Moesia*, pe care o numi Dacia sa și care acuma desparte cele două Moesii”. Eutropius repetă aceleași cuvinte, modificând puțin numai alcătuirea frazei și adăogând dela el, în fomră de explicație mai lămurită a vorbelor modelului său, că: „*a luat pe Romani din orașele și ogoarele Daciei*”; iar Rufus scurtând textul lui Vopiscus, se ține mai strâns de el ²⁹.

Că spusele lui Flavius Vopiscus nu trebuie luate după litera lor, ne o dovedesc întâi relații identice cu ale sale, raportate asupra Raetiei de către Eugip care spune în viața Sfântului Severin, că potrivit cu prezicerile sfântului, toți locuitorii țarei fură strămutați în Imperiul Roman, ceea ce se dovedește în chip manifest a fi un neadevăr ³⁰.

În deobște toți scriitorii istoriei auguste, din care face parte și Vopiscus, sunt spirite lipsite de ori ce critică, trăind în un timp a căruia tradiție se îndeletnicește „mai cu seamă de ocărnuire, une ori și de poporul domnitor, și numai cât întâmplător de popoarele dominate” ³¹. Vopiscus apoi mărturisește el însuși ce motiv l'a împins a scrie viața împăratului Aurelian, anume stăruințele unei rudenii a aceluia, Iunius Tiberianus care se tânguiă către el, că ar fi păcat ca viața unui principe atât de însemnat să rămână necunoscută. Îl sfătuiește chiar că „dacă ar vrea să o scrie, nu ar avea nevoie să spună tot adevărul, căci ar avea tovarăși în minciună pe niște autori

²⁹ Vopiscus in *Aureliano*, XXXIX: „Quum vastatum Illyricum ac Moesiam deperditam videret, provinciam trans Danubium, Daciam a Traiano constitutam, sublato exercitu et provincialibus reliquit, desperans eam posse retineri, abductosque ex ea populos in Moesiam collocavit, appellavitque suam Daciam quae nunc duas Moesias dividit”.—Eutropius, *Breviarium*, IX, 15: „Provinciam Daciam quam Traianus ultra Danubium fecerat, intermisit, vastato omni Illyrico et Moesia, desperans eam posse retineri, abductosque Romanos ex urbibus et agris Daciae, in Media Moesia collocavit, appellavitque eam Daciam, quae nunc duas Moesias dividit”.—S. Rufus, *Breviarium*, VIII: „Dacia Gallieno imperatore amissa est et per Aureliamum translatis exinde Romanis, duae Daciae in regionibus Moesia ac Dardaniae factae sunt”.—Celelate izvoare vechi nu sunt decât reproducerea acestora. Vezi enumerarea lor în Roesler, *Römische Studien*, p. 67.

³⁰ I. Iung, *Die Anfänge der Rumänen in Zeitschrift für oesterreichische Gymnasien*, 1876, p. 92.

³¹ Mommsen, *Die Schweiz in römischer Zeit*, p. 8.

a căror elocvență istorică este admirată”³². Se vede deci cu câtă rezervă trebuie luate spusele lui Vopiscus.

Și într’adevăr dacă cercetăm puțin logica intimă a vorbelor sale, dăm de odată peste o contradicție, ce nu și găsește nici o explicare.

El începe anume prin a spune că Moesia fiind pustiită și pierdută, Aurelian se hotărăște a părăsi Dacia, încât pare a atribui părăsirea provinciei transdunărene, nu atât atacului Goților îndreptat asupra ei, cât nevoiei de a apăra provinciile mai lăuntrice ale imperiului. Că Moesia trebuia să fi fost cumplit devastată prin repețitele năvăliri ale Goților, se poate deduce din istoria prădăciunilor lor, și deci Vopiscus merită crezare asupra acestui punct. Dacă însă Moesia eră așa de devastată și expusă pustierilor, cum atunci de Vopiscus face din ea un adăpost pentru coloniștii retrași din Dacia? Vopiscus spune chiar dintr’o singură aruncătură a gândirei că „*Moesia fiind pustiită și pierdută, Aurelian strămută popoarele luate din Dacia, în ea*”. S’a interpretat aceste vorbe atât de contradicțoare ale lui Vopiscus în sensul că Moesia, fiind devastată *de mai înainte* prin Goți, ar fi fost lipsită de populație și că ar fi avut mare nevoie de un adaos de locuitori. Dar oare Moesia *fuse* numai cât, sau *eră* devastată de Goți, *chiar pe timpul lui Aurelian* și urmă înainte a fi expusă loviturilor lor și după moartea acestui împărat? Am cercetat mai sus năvălirile Goților până la 270³³. Vom vedea că și după acel an, până la rădicarea lor din Dacia, provinciile transdunărene au fost totdeauna obiectivul de competență al năvălirilor lor.

Numai în Moesia deci nu ar fi putut Aurelian să adăpostiască pe coloniștii din Dacia, și Vopiscus care trăia chiar pe timpul acelor prădări și pustieri trebuia să o știe mai bine decât ori cine. El a ascuns deci adevărul, după preceptele inspirate lui de acela ce poate l’a plătit ca să scrie istoria lui Aurelian : „de a nu înconjură minciuna în povestirea lui”.

Din fericire pentru Români, Vopiscus ne arată și izvoarele după care el a alcătuit epopeea domniei lui Aurelian. El pune în gura lui Tiberianus următoarele : „Și totuși dacă sunt bine informat, avem scrise efemeridele (jurnalul) celui bărbat (Aurelian) și războaiele sale redactate în chip istoric, pe care vreau să le primești și să le pui în ordine, care atâtea aceste le vei studia cu deosebită ta sârguință din *cărțile linte* (*scrise pe pânză*) în care *el însuși (Aurelian) ordonă să se scrie toate zilnicele lui fapte*. Voi îngriji doară ca să și se dea din biblio-

³² Vopiscus in *Aureliano*, II, „*Habitus mendaciorum committes quos historicae eloquentiae miramur auctores*”.

³³ Mai sus p. 211.

teca ulpiană și acele cărți linte”³⁴. Există deci jurnalul tuturor operațiilor războinice ale lui Aurelian, pe care el însuși ordonase a le scrie, sub controlul, ba adeseori sub dictandul său. Acest jurnal este pus la îndemâna lui Vopiscus și dintr’însul scoate el toate știrile sale privitoare la Dacia. Așa dar Vopiscus a urmat ca izvor asupra părăsirii Daciei *jurnalul oficial* al împăratului Aurelian. Iată deci ce istoric și ce izvor hotărâsc o atât de însemnată întrebare.

Să ne punem acum în poziția împăratului Aurelian, când a trebuit să facă însemnatul pas îndărăt în istoria romană, ea care până atunci nu cunoscuse alt strigăt decât acel de înna-inte, și să vedem dacă el putea arăta, așa de a dreptul și fără o îndulcire amara necesitate a pierderii unei provincii.

Imperiul Roman simția slăbirea sa, dar nu vroia să o mărturisască. El se siliă a fățări închipuirea unei puteri ce acum dispăruse. Iată pentru ce el ascundea pierderile sale sub niște arătări glorioase, și mai mulți împărași care întorseseră spatele înaintea dușmanilor, triumfau la Roma. *Notitia Dignitatum* conține numele a mai multor dregători, ale căror provincii căzuseră de mult timp în prada barbarilor. Mai multe orașe care erau numai cât dărâmături figurau încă în registrele provinciilor³⁵. Rușinea de a mărturisi slăbiciunea care ieșea la lumină din toate părțile putredei lor organizații, cuprinsese pe Romani. Ei, altă dată, stăpânii lumii, dictatorii popoarelor, să se vadă acum bătuți și respinși de către niște neamuri pe care până acum nici nu le băgase în samă? Eră greu, foarte greu de a mărturisi asemenea păcate, și cu atât mai greu trebuia să vină aceasta împăratului însuși ce le dăduse pe față prin părăsirea Daciei. Pentru a slăbi deci efectul zdrobitor, pe care trebuia să’l aibă în Roma și în imperiu vestea acestei părăsiri, cel dintâi pas hotărîtor de retragerea

³⁴ Vopiscus în *Aureliano*, I: „Et tamen si bene novi, *ephemeridasi Ilius viri scriptas habemus, etiam bella caractere istorico digesta quae velim accipias et per ordinem scribas. Quae omnia ex libris linteis in quibus ipse quotidiana sua scribere praeceperat*, pro tua sedulitate condiscas. Curabo enim ut tibi ex Ulpiana bibliotheca et libri linte preferantur”. Roesler, l. c. p. 68, care are interes a arăta pe Vopiscus ca un istoric vredinc de credință, spune despre el, că ar fi „ein sehr besonnener, sorgfältiger auf gründliche Prüfung der Thatsachen bedachter Geschichtschreiber, dem reiches Material zu gebote stand”. Cum falsifică ideile preconcepte chiar pe mintea cea mai critică, precum fără îndoială eră Rösler! Înțelepciunea lui Vopiscus constă în aceea de a nu se teme să spună și minciuni iar bogatul material istoric de care dispunea constă în decopiarea jurnalului Împăratului Aurelian! Ne mirăm însă cum de și Gaston Paris, în critica cărței lui Iung, în *Romania*, VII, 1878, p. 611, este de aceeaș părere.—Asupra acelor două text care pot să ne dea măsura credinței de încuviințat lui Vopiscus, au atras pentru prima oară luarea aminte Petru Maior, *Istoria pentru începutul Românilor în Dacia*, c. III, § 6.

³⁵ I. Iung, *Die romanischen Landschaften des römischen Reiches*, p. 403.

înnaintea barbarilor, împăratul trebui să'și dea aerul că a luat cel puțin grija de locuitorii romani ai Daciei, așa că aceștia să nu rămână părăsiți în lumea barbarilor; că a întocmit în Moesia altă Dacie, ba încă două în loc de una, încât astfel nici numele vechii provincii n'ar fi pierdut, ca și când acest nume ar fi putut înlocui teritoriul părăsit. Dar, totul fiind calculat pe ipocrisie, și această îndreptățire mergea tot așa de bine, ca și acea cu retragerea coloniștilor *dela țară și din orașe*. Fără îndoială că Aurelian va fi înscenat chiar o închipuire de retragere a coloniștilor din Dacia în Moesia, aducând pe câțiva din ei din provincia părăsită în noua lui creațiune, și astfel nu va fi lipsit de a arunca pulbere în ochii contimpuranilor, precum a făcut-o și vor face-o în totdeauna guvernele ce au de ascuns fapte greu de mărturisit. Este întrebarea numai cât, dacă comedia jucată de Aurelian și apoi stilizată după el de istoricul său, poate fi considerată ca o mărturisire de o înșenățate reală în istoria coloniștilor din Dacia traiană?

Noi credem că nu, și vom dovedi-o pentru ce, în tot lungul paginilor ce se îndeletnicesc cu năvălirile barbare.

Ce credeau Romanii despre părăsirea Daciei. — Mai întâi să cercetăm ce credeau însuși Romanii despre urmările părăsirii Daciei de către împărăție. Am văzut că același Eutropiu care arată pe Aurelian retrăgând din Dacia pe coloniștii din orașe și de la țară, ne spune că încă împăratul Hadrian avusese gândul a părăsi Dacia, dar că fusese întors prin rugămintele prietenilor săi care îi puseră în vedere că, *prin o asemenea măsură, s'ar jertfi o mulțime de Romani în prada barbarilor*³⁶. Așa dar Romanii ei singuri nu credeau că părăsirea provinciei de către administrația romană va avea de urmare deșertarea ei de coloniști. Apoi dacă o asemenea idee eră adevărată pe timpul lui Hadrian, pentru ce oare și-ar fi pierdut ea valoarea pe acel al lui Aurelian? Teama deci pe care prietenii lui Hadrian o exprimaseră către acesta, că retrăgând garnizoana din Dacia, erau să rămână o mulțime de Romani în prada barbarilor, deveni o realitate sub domnia lui Aurelian. Legiunile fură retrase, și marea mulțime a cetățenilor daco-romani rămase expusă la prădăciunile barbare. Este de luat aminte că în aceste spuse ale lui Eutropius, avem însuși părerea Romanilor contimpurani asupra urmărilor pe care trebuia să le aibă părăsirea Daciei, adică a singurilor judecători competenți în asemenea materie, și că ne pare foarte straniu de a

³⁶ Eutropius; in *Hadriano*, VIII, reproduc al sus, p. 207. Observăm asupra spiritului de critică al lui Eutropius, că el nu vede contradicția în care se pune prin aceste două știri ce se exclud una pe alta.

pretinde astăzi, să știm noi mai bine decât Romanii, cele ce a trebuit să se petreacă cu prilejul retragerii legiunilor din Dacia.

Romanii aveau temeiuri foarte puternice pentru a crede că cu toată retragerea garnizoanei, populația țării va stărui a rămâne alipită de patria ei. Intr'adevăr, am văzut mai sus că Dacia fusese lovită de Goți cu mult înainte de 270, că fusese chiar ca pierdută pe timpul lui Galien³⁷, încât Aurelian nu făcû altă ceva decât să deo consfințire oficială unui fapt îndeplinit. Cu toate aceste am găsit încă populație daco-romană dedicând inscripții împăraților în 260, cu 10 ani mai înainte de părăsirea ei oficială; dovadă deci că cu toată năvălirea Goților, Romanii nu părăsiseră Dacia, și ceea ce s'a petrecut înainte de 270, se va fi urmat și mai încolo.

Nu rămâne nici o îndoială că acei dintre cetățeni care putură părăsi Dacia, o făcură, și încă cu mult timp înnainte de Aurelian, de îndată ce atacurile popoarelor barbare nu mai învoiră o petrecere liniștită în provincia din Carpați. Și acești cetățeni, care puteau să se retragă din provincia bân-tuită, nu vor fi așteptat un ordin al ocârmuirii, pentru a'și pune persoanele și averile la dăpost. Astfel ni s'a păstrat o știre despre o persoană din Dacia, care fuge de aice dinna-intea unei năvăliri a poporului sarmatic al Carpilor. Această știre se referă la muma împăratului Maximian (ce ajunge la tronul roman în 285 în vârstă de peste 30 ani), care scăpă peste Dunăre, pe când purtă încă în sinulei pe viitorul împărat³⁸, adică pe la 250. E vorba deci de o persoană *bogată*, și ca dânsa vor fi făcut multe altele de aceeași stare, să fi fost ele de obârșie dacă sau romană, de oare ce contopirea acestor două naționalități în una singură, cu caracter latin, stinsese până atunci ori ce soiu de deosebire. Nu ne pare întemeiat a susține că cetățenii de obârșie romană, ne fiind așa de strâns alipiți de noua provincie, s'ar fi depărtat mai ușor de ea, și că ar fi rămas acoloa numai Dacii romanizați, care ca băștinași vechi ai acestei țări, deprinși cu nevoile, ar fi vrut mai bine să sufere neajunsurile pe pământul strămoșesc decât să caute liniștea deșțărându-se³⁹. Intr'adevăr, ce rol joacă simțimântul național asupra maselor când, pericolul se apropie? Conservarea individuală vorbește atunci mai tare decât patriotismul care poate să răpună egoismul numai în naturile alese ce totdeauna au alcătuit în omenire o neînsemnată minoritate. Nouă ni se pare că nu *naționalitatea* locuitorilor Daciei a hotărît

³⁷ Mai sus p. 213.

³⁸ Lactantius, *De mortibus persecutorum*, IX. Alt exemplu la năvălirea tătarilor. Mai jos vol. II, capitolul *Tătarii*.

³⁹ I. Iung, *Römer und Romanen in den Donauländern*, 1877, p. 107. Comp. și Léon Homo, *Essai sur la régné de l'Empereur Aurelien*, 1904, Indicele sub numele : *Dacia*.

care din ei au emigrat și care au rămas pe loc, ci *starea lor de avuție*. Cei bogați s'au dus, căci au putut să se ducă; nu aveau nevoie să sufere pericolele, nici măcar neplăcerile năvălirii. Și astăzi fac tot astfel, când războiul se apropie de țară, asediul sau epidemia de cetățile lor. Cei săraci însă au trebuit să rămână, pentru cuvântul cel foarte simplu, dar nu mai puțin temeinic, că *nu puteau să fugă*, lipsindu-le mijloacele de a se strămuta și de a trăi în străini. Această deosebire se vede și astăzi atât de des, încât n'avem nevoie să mai stăruim asupra ei.

Bogații locuind însă, după obiceiul roman, mai ales prin orașe, înțelegem ușor cum aceste trebuiri să se despoporeze mai curând. Violenta năvălirii pe care o vom vedea având în Dacia o asprime deosebită, necunoscută restului Împărăției Romane, contribui și mai mult la repede desgolire a orașelor Daciei care căzură în ruină, îngropând sub dărâmurile lor și numele ce le purtasera, astfel că astăzi se găsesc în Dacia foarte puține rămășițe de nume daco-romane, alipite de localitățile existente. Aceasta ne conduce la studiul toponimiei țărilor care constituiau cândva Dacia cea veche.

3. TOPONIMIA

Numele de localități. — În expunerea de până aici, am avut prilejul de mai multe ori a adevărate vechimea unora din numele actuale de așezări omenesti. Astfel *Mediia* dela *Ad-Mediam*; *Turnu-Severinului* dela numele împăratului *Severus*; *Tapia* sau *Tapa* sat lângă Lugos în Banat, dela vechea *Tapae*, unde Traian învinse pentru prima oară pe Daci; *Ghelmaru* dela *Germisara*⁴⁰. Către aceste mai adăugim următoarele: *Pata*, sat lângă Cluj, care nu este decât vechea *Patavissa* sau *vicus Pata*, așezat pe Tabula Peutingeriană lângă Napoca, care se ridică pe locul Clujului de astăzi. *Tărchiu*, un sat dintre Deșiu și Bistrița, la nordul Transilvaniei, transformare românească a lui *Tarpeia* latin, satul fiind așezat la baza unei stânci verticale uriașe de 400 de metri înălțime, și care primise la locuitorii din Roma strămutați în Dacia acest nume, în asemănarea stânței *Tarpeia* din Roma⁴¹.

⁴⁰ Mai sus, p. 119, nota 48, p. 161, 104 și p. 203.

⁴¹ Numele *Pata* trebuia să rămână neschimbat ca și *Tapae*. Vezi mai sus, p. 104. *Tărchiu* este o prefacere după toate regulile din *Tarpeia* latinesc. Ungurii au schimbat numele în *Törpeny*, iar Grmanii Transilvaniei în *Treppen*. Vezi Lenk Ignaz von Trauenfeld, *Siebenbürgens geographisches Lexicon*, Wien, IV, p. 279.

Dacă trecem munții în Oltenia găsim aice mai multe numiri, de origină veche, alipite de unele localități. Astfel *Caracal* oraș de lângă Olt, care și trage numele dela acel atât de caracteristic prin sunetul lui, al împăratului *Caracalla*⁴². Pentru derivarea acestui nume dela acel al împăratului roman, mai vorbește și altă împrejurare.

Lângă *Caracal* se află ruinele unei vechi cetăți, pe care poporul o numește astăzi *Antina*, nume ce aduce aminte de *Antonina*, încât se vede că ambele nume ale împăratului *Antonius Caracalla* au fost împărțite pe aceste două creațiuni ale sale. La *Antina* s'au găsit urme de întărituri romane, două morminte romane, și tot aice se întâlneau cele două ramuri de șosele romane care veniau, unul dela *Celeiu*, celălalt dela *Islaz*, încât învederat că în acest loc a trebuit să fie o stație romană⁴³. În sfârșit mai adăugim o a treia concordanță ca-

⁴² Din punctul de vedere fonetic, chiar dacă aplicăm acestui nume propriu, regulile de schimbări de sunete dela cuvintele comune, ceea ce adese ori nu are loc, însă derivarea lui *Caracal*, dela *Caracalla* este pe deplin regulată. Accentul s'a păstrat pe aceeași silabă. Vocala *a*, cea mai stăruitoare, a rămas neatinsă, ca și în *Pala* și *Tapa*, și numai în ultima silabă s'a întunecat în *ă* din pricina pierderii ultimei silabe latine.

⁴³ Regula fonetică a schimbării lui *a* înainte de *n* în *ă* nu se aplică în numele proprii, de oarece toate numele păstrate dela Romani în care se întâlnește pe *a* înainte de *n* au păstrat sunetul *an* și nu l'au prefăcut în *ăn*, precum s'au întâmplat lucrul în cuvintele comune. Așa avem și astăzi numele de *Anton*, (dela care tocmai derivă *Antonina* și *Antina*), care a rămas neschimbat, deși se constată învederat că este de origină latină, întru cât era un nume obișnuit la coloniștii romani din Dacia, (vezi de exemplu *C. I. L.*, III, 1, No. 1474. *Antonius*, Victor miles leg. VI, victricis, aflată la Grădiște; No. 1594, *Antonius* Nicanoris, găsită la Recica lângă *Caracal*; No. 1004, *L. Antonius* Appolinaris veteranus leg. I adj., găsită la Alba Iulia). De asemenea cu *Alexandru*, în forma lui poporană *Lisandru*, însă nici odată *Lisândru*, rămas de asemenea dela Romani (*C. I. L.*, III, 1, N. 1137. *Afrodissius Alexander*, găsită în Alba Iulia; No. 1190, *Septimius Alexander*, *idem*; No. 1294, *Aurelius Alexander*, găsită la Zalatna). De asemenea s'a păstrat sunetul *a-an* în *Traian* sau *Troian* rămas dela întemeietorul Daciei; *Andrian* nume propriu dela *Hadrianus*; *Andrian* Paharnicul în un *Hrisov* din 1748, Oct. 10, *Uricarul* VIII, p. 1; altele tot cu *Andrian*, 1584, *Ibidem*, X, p. 229; 1635, *Ibidem* XIV, p. 57; 1786, *Ibidem*, p. 120. Cu toate aceste numele lunei Decemvrie este *Indrea* dela *Andrieu* sfânt ce cade în această lună; numai puțin acel de *vulcan*, păstrat ca nume propriu la muntele, pasul și satul *Vulcan* și fără înțeles în limbagiul comun. Mai caracteristic este încă următorul nume propriu în care s'a păstrat sunetul *a-an*, anume muntele *Crestianilor* din Transilvania, de și în limbagiul comun, latinescul *chrestianus* a dat *crestiân* și prin contragere *creștin*. Aice se poate constată cu evidență că numele proprii nu se supun în totul regulilor obișnuite ale schimbării sunetelor în cuvintele comune. *Român* dela *Romanus*, putea trece drept cuvânt comun: de aceea prefăce pe *a* în *ă*, vezi mai sus p. 199, nota 48.— Hasdeu *Etimologicum magnum Itomniæ*, București, 1888, II, s. v. derivă numele *Antina* tot dela un nume vechiu, însă nu dela împăratul *Antoninus Caracalla* ci dela vechea cetate dacă *Archinna* (*Arcina*) redată de *Ptolomeu*, etimologie ce se poate bănui întru cât, dacă e adevărat că *Bănăfenii* schimbă pe *t* în *ch*, nu se constată nicăieri și ca și inversul să aibă loc.

racteristică. Nu numai numele capitalei, dar și acel al întregului județ este roman, anume *Romanați*, care nu vine dela *Româ-nati*, cum credea istoriografia noastră mai veche, ci dela vechiul nume al satului numit astăzi Recica și care se chemă la Romani Romula sau Romuna, de unde Romonați ea în vechile documente sau Romanați astăzi; prin adăogirea sufixului latin *atis* alipit pe lângă nume ⁴⁴. Mai adăogim tot în acest județ, cel mai bogat în păstrarea de vechi denumiri, acea a orașului *Turnu*(-Măgurele), care este vechiul oraș *Turris*, amintit de Procopius tocmai prin această regiune ⁴⁵. În Transilvania întâlnim nume de sate: *Sarmașul*, *Sărmășelul*, *Sarmașagul*, care derivă învederat din Sarmis.

Dacă însă urmele numelor vechi de orașe rămase în Dacia sunt atât de sărace, aceasta se explică când luăm în privire, că viața orășenească dispăru din Dacia din cauza violenței năvălirii, pe când ea fu scăpată în provinciile romane ale Europei apusene. De aceea pe când viața culturală în Galia, Spania sau Italia urmează înainte a se desvoltă, chiar în timpul dominației barbare, în Dacia ea încetează de o dată cu retragerea legiunilor, când atuncea se va fi retras și restul cetățenilor bogați de prin orașe, care mai inimoși, nu vroise să și părăsască sălășluințele lor, cât timp mai licărise măcar o umbră de speranță în mântuirea țării lor. Am văzut că ultima inscripție pusă de Romani în Dacia este din anul 260 și după aceea încetează ori ce manifestare culturală a poporului daco-roman, ceea ce însemnează că poporația acestei țări s'ar fi strămutat dincolo de Dunărea, ci numai atâta că acei rămași nu știeau scrie, sau chiar dacă ar fi știut, aveau altă ceva de făcut, în mijlocul neorânduelilor unei stări chaotice, decât de a îngriji de mormintele străbune. Nu este deci de loc lucru afară din cale de a vedea pe Atila îndreptându-se la Romani pentru a și dobândi miniștrii sau ajutoarele de guvern ale împărăției sale, și că nu'l vedem luându'i din poporația romană care se află în imperiul său ⁴⁶. Ar fi fost greu regelui Hunilor a și găsi miniștrii de care avea nevoie, la țărani din Dacia, din care am văzut mai sus, cu prilejul studiului tablelor cerate, că dearându-l nu știeau carte ⁴⁷.

Dacă însă, odată cu orașele, au dispărut aproape toată terminologia geografică daco-romană a locuințelor omenești, afară, în natură, la câmp și la munte, au rămas îndestule urme ale vieții Daco-Romanilor prin aceste părți, niște urme

⁴⁴ La Recica s'a găsit o inscripție din timpul lui Filip Arabul din care se vede că loclitatea se numea Romula, *An. acad. rom.*, II, tom. VIII, p. 16.

⁴⁵ Procopius, *De bello gothico*, III, 14.

⁴⁶ Hunfalvy, *Die Rumänen und ihre Ansprüche*, Pest. 1885, p. 20.

⁴⁷ Mai sus, p. 186.

care nu se pot explica, dacă vom admite dispariția din Dacia a populației acesteia și vom înlocui-o cu elemente străine.

Munți și riuri. — Nume de munți ne a fost păstrate puține în scriitorii timpurilor vechi, căci antichitatea nu iubiă munții și îi înconjură pe cât îi stătea în putință. Helveția, țara frumusețelor naturii pentru noi modernii, eră privită cu groază de către Romani. Acele denumiri însă ce ne au rămas amintite prin cărțile vechi, se regăsesc toate în gura poporului român de astăzi. Astfel numele generic al *Carpaților*, amintit de Ptolemeu ⁴⁸, deși nu s'a păstrat la Români pentru a însemna întregul lanț ce străbate țările lor, a rămas alipit de mai multe piscuri, precum muntele *Carpatin* în județul Muscel și altul cu asemenea nume în acel al Gorjului ⁴⁹. Această aplicare a numelui generic al lanțului, cum se află la cei vechi, la niște piscuri singuraticе, de către poporul român, dovedește o continuitate învederată a locuinței sale în sinul lor; căci este peste putință de a explica altfel păstrarea acestui nume în gura poporului român, și încă cu vechiul sufix românesc *in*, dacă nu admitem că originea lui să cadă în acel timp, când numele de Carpați trăia în gura popoarelor din Dacia. Aceiași împrejurare ne-o dovedește păstrarea unui alt nume pe care cei vechi îl dădeau Carpaților, anume acel de *Caucazus mons*, nume ce se regăsește în *Caucaland* al lui Ammianus Marcellinus în care se refugiară Goții loviți în câmpia munteană, precum și în Ptolemeu, în tribul dac al *Caucoensilor*, nu mai puțin în numele muntelui *Cogaeonum*, în a cărei peșteră se retrăsese Zamolxis. Aceste numiri răsună și astăzi în acel de *Cocan*, munte din județul Muscel, așezat pe lângă Olt, pe acolo tocmai pe unde un legionar din legiunea I Minervia, trecând pe timpul expediției lui Traian, consacră mai târziu o inscripție matroanelor Aufane, un fel de zine casnice, în amintirea acestei a sale treceri „pe la fluviul Aluta, lângă muntele Caucasus” ⁵⁰.

Mai amintim și *muntele Crestianilor* nume deosebit în forma lui de aceea a cuvântului limbajului comun *creștin*, și care derivă de a dreptul și aproape fără schimbare din cuvântul latin *chrestianus* care însemnă pe creștin încât numele latinesc de *mons chrestianorum* s'a prefăcut în românește în muntele Crestianilor. Tot așa și numele de *Vulcan*, dat atât pasului pe unde intră Jiul din Transilvania în Muntenia cât și unui munte din apropiere pe care se văd urmele unui crater; nu mai puțin poartă acest nume și un sat din Transil-

⁴⁸ Ptolemeus, III, 8: Καρπάτης ὄρος.

⁴⁹ Frunzescu s. v.

⁵⁰ Akner, *Anhang*, No. 17: „Matronis Aufanibus Caius Iulius Mansuetus miles legionis I Minerviae piaе fidelis votum solvit libens merito fu . . . ad Alutum flumen secus montem Caucaz”. Vezi mai sus, p. 67 și 138. „Caucalandensem locum” în Amm. Marcell, XXXI, 4.

vania, la gura pasului către acea țară. Numele este învederat rămas dela Romani care însemnară cu el un munte cu aparență vulcanică, pe când azi el a rămas ca nume propriu, fără înțeles, în gura poporului român. Tot astfel este și cu *dealul Marmura* din Transilvania, care a păstrat până astăzi numele lui, dela piatra ce se extragea din el.

Dacă însă numele de munți rămase dela cei vechi în terminologia geografică a Țărilor Române sunt în număr restrâns, din potrivă acele ce se referă la riuri sunt îndestul de numeroase. În deobște toate numele riurilor mai mari sunt rămășiți din nomenclatura veche a țărilor românești, anume nu atât din acea romană, cât mai ales din acea împrumutată de însuși Romanii dela predecesorii lor pe acest pământ. Sciții, Geții și Dacii. Această continuitate a denumirilor dovedește de odată două lucruri: stăruința Dacilor sub stăpânirea romană și acea neîntreruptă a Românilor în Dacia, dela colonizarea lui Traian până în zilele noastre.

Fiind însă că în lungul răstimp, cât a trecut dela Romani până astăzi, s'a întâmplat în numirile rămase transformări fonetice, de aceea pentru identificarea numelor moderne cu acele vechi, nu ne mai putem mărgini numai la reproducerea numirilor identice, precum am făcut-o spre a constată păstrarea numirilor dace în gura Romanilor, ci va trebui să intrăm în o cercetare a acestor denumiri, spre a dovedi că numele de astăzi sunt într'adevăr, în gura poporului român, rămășiți străvechi.

Cel dintâi nume de riu ce se constată a fi rămas de la cei vechi este acel al *Dunărei*, în forma pe care o are la Români cu sunetul *r*, care este cu neputință de dedus din numele latin sau elin al fluviului: *Danubius*, *Δανούβιος*, care nu conține nici această literă, nici vre-o alta din care ea să fi putut să derive. Numele românesc *Dună-re* își găsește etimologia în două cuvinte albaneze, *dane* sau *dene*, care înseamnă a *purtă* și *re=nour*, încât Dunăre ar fi vrut să zică în limba tracică, din care gintă se trag și Albanezii de astăzi, *purtător de nouri*. Tocmai astfel însă este raportată însemnarea, pe care numele acestui fluviu îl avea la Traci, de către Samonicus, scriitor roman posterior cu un veac lui Traian, care spune că în limba națională a Traciilor *Danubiu ar însemna purtător de nouri*⁵¹. Această însemnare a numelui Dunărei se vede și de pe transcripția înțelesului său în forma latină a

⁵¹ I. Lydus, *De magistr. rom.*, III, 32: «Δανούβιον δὲ τὸ νεφελοφόρον ἔκεινοι καλοῦσι πατρίως». Această fericită derivare a numelui Dunărei a fost făcută de Hasdeu, *Ist. crit.*, p. 293.

numelui *Danubius*, care conține cel puțin cuvântul *nour* = *nubes*. Numele grecesc *Δαυούβιος* este o reproducere a celui latin, ne având în grecește nici un înțeles, pe când numele fluviului la Elini eră *Ἰστρος*. Cuvântul *Dunăre* nu poate fi însă de origine albaneză, de oare ce Albanezii n'au locuit nici odată pe malurile ei. El trebuie deci să fie de origine dacă, adecă tracică, trăgându-se din limba unui popor de aceeași rasă cu Albanezii de astăzi. Dacă deci numele de *Danubius* sau *Istru* nu ar putea proba nimic în privirea stăruinței Românilor în Dacia traiană, de oare ce cursul fluviului ce'l poartă este atât de lung, încât feluritele popoare ce locuiesc pe malurile sale ar fi putut să'l transmită posterității, nu este tot astfel cu numele său dacic de *Dunăre*, care a putut fi păstrat numai de strănepoții acelui popor ce i'l dăduse pentru prima oară. Intr'adevăr dacă Românii ar fi plecat din Dacia sub Aurelian și s'ar fi dus tocmai peste Balcani, nu l'ar fi uitat ei în timpul de aproape 1000 de ani, cât au stat îndepărtați de fluviu, și l'ar fi putut ei readuce în Dacia și da din nou apei, după un răstimp atât de îndelungat?

Dintre afluenții Dunărei mai amintim întâi *Prutul* și *Siretiul* a căror identificare cu numirile vechi s'a făcut mai sus, apoi *Mureșul* numit în vechime *Μάρης*, *Marisia* și *Mariscus*, cu care nume încă pe vremea Sciților se însemnă și *Oltul*, ba chiar și partea superioară a cursului *Tisei*. Tot vechiu este și numele afluentului acestui din urmă, riușorul *Mara*, și din combinarea celor două nume *Mara* și *Mureș* se explică numele de *Maramureș*⁵².

Cerna, numele riului de pe granițele Banatului și a Transilvaniei, provenit din slavizarea numelui vechiu al Tiernei numită și *Zerna*, *Tsierna* și *Dierna*⁵³.

Bârsava, numele unui afluent al *Tinișului*, pe care în vremile vechi eră așezat orașul dac *Bersovia* sau *Bersobis* care dispărând, a lăsat numele său alipit de riul lângă care se ridică⁵⁴.

Motrul, afluent al *Jiului* pe partea lui dreaptă, curgând la puțină îndepărtare de *Turnu-Severinului*, care și-a păstrat numele dela vechiul riu dac *Mutria*, lângă care se află stația *Ad Mutriam* sau *Amutria*⁵⁵.

Lotrul, afluent pe dreapta *Oltului*, îndată după intrarea lui în Muntenia, nume păstrat dela cel vechiu, dac, *Lutera* sau *Rutela*, lângă care se află stația *Ad-Rutelam* sau *Arutela*⁵⁶.

⁵² Mai sus, p. 30.

⁵³ Mai sus, p. 49.

⁵⁴ Mai sus, p. 102.

⁵⁵ Mai sus, p. 113.

⁵⁶ Mai sus, p. 114.

Afară de aceste nume vechi cercetate în paginile precedente mai putem constata păstrarea numelor vechi la următoarele riuri :

Timișul, dela Tibicus cu accentul pe silaba ultimă, ceea ce se întâmplă în de comun, când cuvântul originar a fost scur tat ; căci accentul nu se strămută, ci se păstrează pe silaba accentuată veche care devine ultima, prin lepădarea celor ce vin după dânsa. Este de observat că limba maghiară, care ridică în tot deauna accentul mai sus, l'a strămutat din *Timiș* pe silaba întâi *Timeș*, care singură împrejurare ar fi o dovadă îndestulătoare că acest nume a fost păstrat dela Daco-Romani prin mijlocirea poporului român și nu prin aceea a poporul maghiar. Este și stranie pretenția că Ungurii să'l fi luat ei din gura Daco-Romanilor și apoi să'l fi transmis Românilor, când este cunoscut că Ungurii vin în Dacia tocmai prin veacul al X-le, și cine a putut oare să păstreze acest cuvânt timp de 7 veacuri, dela retragerea lui Aurelian până la venirea Ungurilor, pentru a'l transmite lor, dacă poporul de baștină al Transilvaniei, urmașii direcți ai vechilor Daco-Romani, ar fi părăsit țara la 270⁵⁷ ?

Tisa dela Tisa, Tisianus. Numele însă al acestui riu se confundă une ori la cei vechi cu Tibisia, Tibiscum⁵⁸.

Crișul dela Grisia sau Grissia⁵⁹, afluentul intermediar al Tisei între Sameș și Mureș.

Sameșul dela Samus, numele râului păstrat de o inscripție, raportată mai sus, în care unul Valerius, Valentinus soldat din legiunea XIII-a gemină, edil din colonia Napoca, spune

⁵⁷ În privirea fonetică observăm că neprefacerea lui *t* în *ț* înainte de *i*, este normală, de oarece *i* nu este accentuat, precum spre exemplu și în *părticea* din *paritella*. Comp. Onciul, *Critica teoriei lui Rösler în Conv. lit.* XIX, p. 184). Cât despre schimbarea lui *b* în *m* (Tibiscus-Timiș), aceste sunete labiale par a se fi confundat în limba tracică, de oarece întâlnim astăzi la Albanezi cuvântul *macal*, *mucal* derivat din *peccatum* latin.

⁵⁸ Iordanes, V. Tisianus, XXXIV, Tisia ; Amm. Marcel., XVII, 13, Parthiscusus ; Geogr. Ravennatis, Tibisia ; Gruter, *Inscriptiones*, No. 448, 4 ; Tibissus.— Se pretinde încă a se întâmpina o greutate fonetică, anume *i* fiind accentuat, se susține că *t* înainte de el trebuia, în cazul când *i* ar fi fost lung. să se prefacă în *ț* ; iar în cazul când ar fi fost scurt *t* ar fi rămas neschimbat, însă *i* s'ar fi prefăcut în *e* sau s'ar fi diftongat în *ea*. În cazul deci când *i* ar fi, lung, Tisia ar fi trebuit să dea în românește *Țisă*, iar când ar fi scurt *Tesă* sau *Teasă*. Această regulă fonetică este încă neexactă : Cuvintele latine în *ti* păstrate în românește nu au urmat un singur mod în prefacerea lor din limba mună în a noastră. Astfel *tibi* cu *i* scurt, au dat contra regulii, după care nu ar fi trebuit să se sibileze, *ție*, pe când *timeo* tot cu *i* scurt dat *tem* și *tília*, *teiu*. *Tingo* cu *i* lung, caer ar fi trebuit după acea regulă să dea *țing*, a produs mai multe compuse toate cu *i*, *ating*, *inting* ; iar *titio* cu *i* scurt nu a dat nici pe *e* nici pe *i*, ci a schimbat pe *i* în *ă* : *ăciune*. Când constatăm o asemenea neregulă în prefacerea unui sunet, nu ne este permis a susține neschimbarea lui *t* în *Tisia-Tisa*, de și este urmat de *i* lung și accentuat, după analogia lui *ating*. *inting* ?

⁵⁹ Iordanes, XXII, Fonetic în totul regular.

că a înscris la recensiment regiunea *Samului* împreună cu aceea de peste val⁶⁰. Acest *Samus* dat de inscripție unei regiuni numită astfel dela riul ce o străbătea, îl credem noi prototipul dac, din care s'au derivat numele *Sameșului* de astăzi, numit une ori și *Someș*. Analogia formațiunei lui Mureș din Maris explică pe acea a lui Someș din Samus, analogia fiind în limbă unul din mijloacele cele mai obișnuite de formație a cuvintelor.

Oltul numit Alutus sau Aluta în Ptolemeu și alte izvoare vechi, s'a prefăcut în gura Românilor în *Olt* prin prefacerea lui *a* în *o*, ca în *oltar* din *altar*, *lotru* din *latro*, *porumb* din *palumbus*, *Troian* din *Traianus*. Cât despre elisiunea lui *u* dintre *l* și *t* observăm că ea se întâmplase încă pe timpul Romanilor, de oare ce o inscripție numește acest riu cu diminutivul contras *Altinus*⁶¹.

Buzeul care se regăsește în viața Sf. Sava martirul sub forma *Μουσατος*. Autorul acestei vieți, puțin posterior morții martirului, spune anume că Sf. Sava, îndrăznind să rămână în Dacia de peste Dunărea, după cumplita persecuție făcută de principele got Atanaric contra adepților lui Ulfilas și a Creștinismului, întâmplată în anul 355, este ucis și el din ordinul principelui, și anume prin înneccare în riul *Museus*. Forma acestui nume este învederat foarte apropiată de acea a numelui de astăzi a riului *Buzeu*. Redarea sunetului inițial în grecește prin *m* în loc de *b* se explică prin împrejurarea, că limba grecească nu posedă sunetul *b* în alfabetul său, și că este nevoită să-l înlocuiască sau prin *m* sau prin *p*; după ortografia mai nouă, chiar prin *mp*⁶².

Ampoiul sau *Ompoiul*, numele unui riușor din Transilvania, afluent al Mureșului, care și trage numele de la vechiul oraș dac *Ampeium*. sau *Ampelum*. În caz când numele corect al riușorului ar fi *Ompoiul*, am avea aceeași prefacere a lui *a* în *o* constată la numele *Oltului*. Numele unguresc *Ompoly* se

⁶⁰ C. I. L., III, 1, No. 827, reproduc textul mai sus, p. 157.

⁶¹ Akner, *Anhang*, No. 28: „ab *Altino* usque ad flumen Danuvium”. Cu toate aceste Nădejde, *Contimpuranul* IV, p. 253, susține că „prefacerea grupului *al* în *ol* s'a întâmplat în alte limbi romantice, la noi însă nu”. Se vede de departe că această lege a fost scoasă numai din cuvântul *Olt*, de oarece prefacerea lui *a* în *o* se constată într'un chip învederat; nu se constată însă prefacerea grupului *al* în *ol*!! (acea a lui *al* în *or* nu se poate însă tăgădul: *palumbus*, *porumb*).

⁶² Συναξαριστής Νικοδήμου Ἀγιορείτου, (Colecție de viețile sfinților). Εν Κωνσταντινοπολει 1845, IX, p. 55: «διὰ τοῦτο ἔφερον αὐτὸν εἰς τὸν ποταμὸν Μουσαίων, καὶ ἐκεῖ βαλόντες, ἐπνίξαν αὐτόν». O dovadă despre reproducerea sunetului *b* în limba greacă prin *m* sau *μ* să află bună oară în Leo Grammaticus, Bonn. p. 208, scrie pe Sennacherib Σεναχεριμ; de asemenea Chalkocondila, Bonn, 338, scrie numele Basarab Μασαράμπα.

vede că este format din acel românesc, după analogia lui *cim-polia* din *cimpoi*. Litera *l* nu se află în prototipul dac ⁶³.

S'ar mai putea adăogi la această enumerare numele *Argeşului*, care după toate probabilităţile derivă din acel scitic de *Ordessos* şi acel al *Giului*, care pare a se regăsi în prima silabă a rîului *Gilfil* pomenit de unele izvoare vechi ⁶⁴.

Amintirea lui Traian în toponimia Daciei. — Pentru a sfârşi cu nomenclatura păstrată până astăzi în gura Românilor din epoca daco-romană, amintim încă numiri ca *Masa lui Troian*, dat unei mari tăeturi în forma unei mese uriaşe ce se află în muntele *Turnul* sau *Turnişorul* din judeţul *Argeşului*; *Pratul lui Troian* dat de Români unei câmpii numită în limba ungurească *Keresles*; urmele de şosele păstrate prin Muntenia şi Transilvania care se numesc şi astăzi la poporul român *calea Troianului* şi acele ale valurilor ridicate, fie de Traian fie de alţii, dar pe care el le atribuie toate cuceritorului, Daciei, numindu-le : *şanful*, *hândichiul Troianului*, sau simplu *Troianul*.

S'a susţinut de unii protivnici ai stăruinţei Românilor în Dacia traiană că aceste nume în care figurează ca termen geografic numele cuceritorului Daciei ar fi o iscodire literară nouă. Dar *Pratul lui Traian* se găseşte în o carte germană tipărită la Nurenberg în 1600 pe când erudiţia română nu văzuse încă lumina zilei, cum şi în cronicarii români. Apoi mai mulţi scriitori străini constată existenţa lui Traian ca nume geografic în gura ţăranilor. Aceste numiri au deci fără îndoială un caracter vechiu; sunt o moştenire rămasă în amintirea poporului român din vremile cuceririi Daciei ⁶⁵.

Se mai întâmpină însă, ceea ce este adevărat, că numele împăratului roman nu a fost păstrat de Români în forma lui romană : *Traian* cu *a*, ci în una ce o are la Slavi : *Troian* cu *o*, deducându-se din această schimbare fonetică că poporul

⁶³ C. I. L., III, 1, No. 1293, ordo Amp.; 1308, ordo Ampelensium. Comp., Hasdeu. *Etymologicum magnum Romaniae*, Bucureşti, 1887, I, p. 1106,

⁶⁴ Mai sus, p. . Asupra lui *Gilfil*, vezi Iordanes, XXII şi Geogr. Raven. IV, 14, Onciu, în *Conv. lit.*, l. c., ar admite derivarea lui *Argeş* din *Ordessos*. Hasdeu, *Etymologicum magnum*, II, s. v. nu primeşte această derivare.

⁶⁵ *Das alte und neue Deutsche Dacien* (mai sus, p. 148 nota 31), p. 250 : *Keresles-Mező*=*Prat. de la Traian*, Iorga. *Studii şi doc.*, V. p. 399 : „Dela Troian până la Nistru”. Alexandru Amiras în *Letopiseşte*, III, p. 129 : „Hândichiul lui Troian”. I. Iung, *die romanischen Landeschaften des röm. Reiches*, p. 379, nota 2. Duruy *Histoire des Romains* IV, p. 256, nota 2 : „On voit encore sur la rive droite de l'Aluta, du Danube, aux montagnes, les restes d'une voie romaine que les Valaques appellent *Calea Traianului*”. C. de la Berge, *Essai sur le règne de Traian*, p. 49 : „L'existence d'une voie romaine traversant la petite Valachie du nord au sud, aboutissant a Giëli (celein) et encore appelée dans le pays *Calea Traianului*”. Vezi şi mai sus, nota 43.

român ar fi luat această denumire dela Slavi⁶⁶. Slavii au putut prin conviețuirea lor cu Românii să împrumute ei numele lui Traian dela Români, colorând apoi și în gura lor acest nume după fonetismul lor propriu. Dar cum putem măcar să ne închipuim că numele întemeietorului poporului român să se fi transmis, sărind peste Dacia, dela Romani la Slavi și apoi dela aceștia să se fi întors la coboritorii Daco-Romanilor. Dar numele lui Traian sau Troian nu este alipit doar numai de terminii geografici. În colinda de anul nou (și aici o înruiere slavă prin schimbarea lui *a* în *o*, din *Kalendae* în *colindă*) el reapare : „S'a sculat mai an, Bădica Troian”. Apoi legenda poporană cu prefacerea Dochiei (Daciei) fata lui Dochel (Decebal) în stânca de pe muntele Ceahlăul ce'i poartă numele, voind să scape de urmărirea lui Traian, dovedește iarăși o origine românească a numelui alipit de un munte din țările române⁶⁷.

Toponimia și chestia stăruinței. — Cum să se explice acuma păstrarea unor nume de munți și de riuri mari și mici, precum și alte nume de elemente geografice puse în legătură cu întemeietorul Daciei în gura poporului român, în o formă care le apropie așa de tare de aceea ce o aveau pe timpul Daco-Romanilor? Este cunoscut că un popor nou dă în totdeauna așezărilor sale nume luate din limba sa proprie, și că tot astfel botează el și elementele geografice în sinul cărora el colindă sau se așază. Un lucru este însă mai presus de orice îndoială : majoritatea numelor de riuri mai însemnate din țările locuite de Români sunt așa fel, încât reamintesc numai decât numele vechi dace. Cum s'au putut ele oare transmite din gura Daco-Romanilor în aceea a popoarelor care locuesc astăzi în foasta Dacie, și mai ales în cea a Românilor, care le păstrează cu mai mare credință și în forme mai apropiate de prototipurile primordiale? Ele au trebuit să fie transmise din gură în gură, din neam în neam, pentru a ajunge aproape neschimbate până în zilele noastre. Care alt popor a putut îndeplini această transmitere decât acela ce a venit în legătură cu ambile vremi, acele trecute și acele prezente. Dacă populația daco-romană ar fi fugit din Dacia la venirea barbarilor,

⁶⁶ O. Densusianu, *Hist. de la langue roumaine*, p. 268-269. Nu putem primi părerea lui Tocilescu că Traian ar însemna pe slavonește numai *loc tare*, fără a aminti pe împăratul roman. *Dacia înainte de Romani*, p. 179 Comp. M. C. Șuțu în *Revista p. istorie* a lui Tocilescu, II, p. 179.

⁶⁷ Vezi desbaterea mai pe larg a întrebărei în Hasdeu, *Românii Bănășeni* în *An. acad. rom.*, II, Tom. XVIII, 1896. Asupra legendei, ca argument pentru stăruința Românilor, vezi Gr. C. Buțureanu. *Încă o dovadă de stăruința Românilor* în *Arhiva din Iași*, II, 1890, p. 470 și urm.

atunci cine a rămas aici pentru a spune noilor veniți vechile numiri? Și apoi a se observe că dela năvălirea Goților se strecoară prin Dacia unele după altele mai multe popoare nomade care nu se așază aici, ci colindă câtva timp prin Dacia și apoi o părăsesc, pentru a nu se mai întoarce. Astfel pentru a nu cită decât pe cele de căpetenie enumărăm : Goții, Hunii, Gepizii și Avarii. În sinul unei asemenea veșnice schimbări, cum vroid noi ca nomenclatura să fi păstrat, chiar în limite mai restrânse un caracter statornic, când elementele etnice se schimbau neconținut? Pentru a explica această stăruință a denumirilor, nu trebuie admis oare un element statornic al poporației, care rămâneă ca pietrele în fundul unui riu cu valurile neconținut schimbătoare? Și să nu se crează că ar fi de ajuns a se presupune că rămăseseră în Dacia câțiva copii răătăciți de ai vechilor locuitori, care ar fi învățat noilor oaspeți denumirile străvechi. Pentru ca nomenclatura veche să se păstreze la elemente așa de deosebite și așa de îndepărtate unele de altele, trebuie numai decât ca și pătura etnică ce o mănțină să fi fost numeroasă și să fi avut așa de mare întindere, încât să fi făcut de prisos închipuirea unor nouă nume pentru însemnarea formelor pământului și a apelor Daciei.

Se întâmpină la toate aceste argumente ponderoase numai împrejurarea, că unele denumiri ar fi greu de explicat în forma lor actuală în gura poporului român, după felul prefacerilor cuvintelor vechi ale acestei limbi, încât s'ar părea că unele din aceste numiri s'ar afla astăzi în gura poporului român, transmise de alte limbi decăt de graiul românesc. Am văzut că la o cercetare mai amănunțită, cele mai multe din întâmpinările aduse nu pot stă mult timp în picioare. Totuși dacă chiar unele forme ar înfățișa oarecare greutate, nu trebuie oare luat în considerație, că poporul român a trăit alături cu neamuri străine timp de aproape o mie de ani pe pământul Daciei, și că, în acest lung răstimp, el a fost mai în totdeauna supus lor politicește? De mirat ar fi oare, dacă s'ar fi furișat în prefacerea vorbelor românești, câteva tonuri și inflexiuni, care să nu se mai poată explica, numai cât din firea și regulile aceste limbi?⁶⁸ Avem chiar un exemplu clasic despre modul cum înriurirea vocalismului străin a putut modifica forma unui cuvânt daco-roman. Este numele *Cerna*. Acest riu care ar trebui să poarte numele de *Zerna* sau *Zârna*, după forma prototipului său *dac*, și analogia cum numele plantei dace *prodiorna* s'a prefăcut în acel de *zârnă*, (dând naștere și

⁶⁸ Comp. *Pic. Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage*, Leipzig, 1886, p. 20, nota 1.

verbului *a se zărni*), se numește astăzi *Cerna*, alipindu-se forma dacă de cea așa de apropiată slavonă ⁶⁹.

Să nu se caute deci pete în soare! Nomenclatura orografiei și a hidrografiei Daciei a rămas și astăzi aceea ce eră cu aproape de 2000 de ani în urmă, pe timpul vechilor Daci. A trebuit deci să fie un popor așezat statornic pe aceste locuri, care să transmită asemenea denumiri până în zilele noastre. Acest popor nu poate fi altul decât Românii care formați din vechii Daci și din Romanii ce li s'au suprapus, au aruncat astfel puntea de trecere între epoca veche și cea modernă.

Nu putem, fără a apuca mai înainte faptele istorice de cum ele s'au petrecut, expune și celelalte argumente care vin în sprijinul stăruirii Daco-Romanilor în patria lor. Vom vedea însă din șirul de mai târziu al întâmplărilor, prin care a trecut viața Românilor, că întreaga lor istorie stabilește pe deplin adevărul, că ei nu și-au părăsit nici odată cu grămada țara lor dela nordul Dunărei, pentru a căuta aiure scăpare și adăpostire, și că tema părăsirii Daciei a fost iscodită numai cât de protivnicii neamului românesc, pentru a întemeia niște pretenții politice ⁷⁰. De o cam dată atâta să ne fie de ajuns, de a fi rădăcina chiar a acestei teorii care îi găsiă sprijinul ei cel mai puternic în spusele istoricilor romani, a căror valoare am analizat-o, și în pretinsa lipsă de nume geografice în Dacia, care săși tragă originea lor din epoca daco-romană.

Putem deci privi poporul român, ca rămas în Dacia și după ce Statul roman o părăsește și urmări mai departe istoria lui în aceeași țară unde își are începutul.

Rezultatul stăpânirii Romanilor asupra Daciei fu din cele mai însemnătoare. De și această stăpânire țină aicea mai puțin timp decât în alte provincii ale împărăției, efectele ei se simțiră mai adânc decât pretutindene aiure, din pricină că, precum am văzut, nicăirea elementul roman nu se năpustise cu așa de covârșitoare putere asupra unui colț de pământ, pentru nici o altă regiune ne luându-se măsuri de colonizare așa de întinse, ca pentru agonisita lui Traian.

De aceea și acei 164 de ani de stăpânire romană fură îndestulători pentru a întuneca cu totul în gura poporației băstinașe, idiomul indigen, astfel că astăzi să se regăsiască numai slabe urme din el în graiul poporului român. Numai cât în rădăcina fiziologică a neamului românesc se reaflă vechiul prototip dac, păstrat cu o căruțenie tot atât de mare ca și

⁶⁹ Vezi mai sus, p. 49—50

⁷⁰ O tratare deplină a acestei însemnate întrebări am încercat-o în scrierea mea *Teoria lui Rösler*, Iași 1884, publicată și în o ediție franceză sub titlul *Les Roumains au Moyen-âge, une énigme historique*, Paris 1885, (Leroux).

limpezala minții romane, încât astăzi poporul român apare ca un trunchiu dac pe care s'a altoit o puternică și frumoasă coroană de încrengături, frunză și floare romană. Acei 164 de ani fură îndestulători și spre a sfârâma pe toate celelalte elemente străine, aduse prin colonizare chiar pe pământul Daciei, întinzând pe toate aceste elemente deosebite, indigene și imigrate, puternicul strat al intelectualității romane care, ca o apă adâncă acoperi totul, fără a lăsa măcar să se mai prevadă prin străvezala ei elementele înecate.

Astfel se înjgheabă în Dacia o nouă făptură, de fire *romană* prin minte, și *dacă* prin nemaipomenita ei energie, care păstră trăsăturile ei caracteristice, cu toată năpustirea unor roiuri nesfârșite de neamuri străine care, cu furia particulară sălbătăciei și barbariei neîmblânzite, se rostogoliră în imensul restimp de 1000 de ani peste natura sa de granit, fără a putea să o distrugă, fără ai ataca inima și măruntaiele, și cel mult numai încrustând pașii lor pe puternica'i scoarță.

De aceea vom vedea ieșind din noianul năvălirei în care totul părea că se va cufundă împreună cu marele întreg de care Dacia se ținuse, o naționalitate daco-latină care, ca o insulă împinsă de puterile telurice la suprafața apei, arată întâi pe dânsa un colț al uscatului, apoi un altul, până ce în sfârșit, coperită de verdeață și devenită lăcaș de viață pământească, ea tinse tot mai cu putere să ocupe în lume locul ce i se cuvenia.

Împreună însă cu elementul intelectual roman, se păstră în sinul poporului român o altă însușire legată de el: tendința către cultură și civilizație, care deosebise pe Romani de lumea peste care ei se întinseseră. Această tendință fu totdeauna vie și rostită în inima poporului român; dar nici un popor în lume nu așteptă atâta timp prilejul de a o manifesta. De aceea și nici unul nu se repezi asupra culturai și cu o așa foame, cu o așa însetare, ca poporul român; nu o sorbi și o asimilă cu o așa de neasemănată putere; nici un popor nu arată o așa destoinicie de a se urcă de odată de pe treptele de jos ale unei primitive barbarii, pe acele ce conduc către deplina lumină.

În cucerirea lui Traian stă zămislirea naționalității noastre; tot în ea stă și principiul progresului împlântat și nedespărțit de a noastră făptură. Când mai târziu vom întâlni în poporul român acea puternică năzuință către cultură și civilizație, să nu uităm nici odată că originea și începutura acestei tendinți stă în perioada vieții romane. E drept însă că această viață care tocmai pe când se împlântă în Dacia, ajunsese pe povârnișul decăderii, nu ar fi putut da o odraslă atât de roditoare, dacă nu s'ar fi altoit pe vița cea plină de vânjă a rasei tracice din poalele Carpaților.

Aceste două împrejurări să fie pururea prezente minții noastre, dacă voim să înțelegem lupta cea încordată, dusă în timp de veacuri pentru păstrarea naționalității noastre, precum și strălucita înflorire a minții românești în vremurile din urmă :

Căci Roma ni'î patrona, iar Dacia ni'î muma"

cum spune o mare poetă.

Astfel se leagă începutul istoriei poporului nostru cu zilele în care trăim.

TABLA DE MATERII

	<u>pagina</u>
Prefața la ediția III-a	1
Precuvântare la ediția I	9
La ediția a II-a	13
Introducere	15
CARTEA I. ISTORIA VECHIE	21
Capul I. Timpurile ante-romane	23
I. <i>Sciții și Agatirșii</i>	23
1. Topografia Sciției. — Popoarele Sciției	23
Riurile Sciției	27
2. Poporația băștinașă a Sciției. — Sciții nomazi	31
Sciții așezați	33
Rasa Sciților	37
II. <i>Geții și Dacii</i>	41
1. Așezările Geților și ale Dacilor. — Geto-Dacii la sudul Dunărei	41
Dacii	44
2. Naționalitatea Geților și a Dacilor. — Rasa Geților și a Dacilor	47,48
Geto-Dacii sunt Traci	52
III. <i>Organizarea Geților și a Dacilor</i>	55
1. Viața Materială. — Agricultori și păstori	55
Imbrăcămintea. Comerțul	60,61
2. Religia și moravurile. — Religia lui Zamolxis	64
Moravuri	75
3. Organizarea Statului. — Predomnirea Dacilor.	77
Pregătirea militară a Dacilor	79
IV. <i>Luptele Dacilor cu Romanii</i>	86
1. Înainte de Traian. — Dacii în desbinare	86
Dacii uniți	91
2. Întâia expediție a lui Traian. — Întâiul an al luptei	94
Al doilea an al luptei	104
3. A doua expediție a lui Traian. — Podul de peste Dunăre	107
Calea lui Traian în a doua expediție	112
Sfârșitul războiului	117
Capul II. Dacia sub Romani	121
I. <i>Colonizarea Daciei</i>	121

	p a g i n a
1. Elementele străine. — Serbările din Roma	121
Elementul elin	126
Elementele ilirice	130
Alte elemente	134
1 2. Poporația băștinașă. — Argumentele generale pentru stăruința Dacilor sub Romani	134
2 Toponimia	137
Inscripțiile	140
Armata	144
3. Elementul roman. — Intinderea elementului roman	148
Acțiunea desnaționalizatoare a armatei	150
Intinderea provinciei romane	154
II. Organizarea Daciei Romane	158
1. Organizarea generală. — Dacia Apulensis, Porolensis și Malvensis	158
Dregătorii	160
Dările	162
2. Organizarea municipală. — Pagii și coloniile	164
Municipiile	165
Organizarea municipiilor și coloniilor	171
3. Colegiile. — Organizarea colegiilor	174
Acțiunea desnaționalizatoare a colegiilor	178
III. Viața Daco-Romanilor	182
1. Îndeletnicirile economice. — Minele de aur	182
Alte mine	188
Meserii	189
2. Construcțiile. — Șosele și valuri	193
Zidiri	195
3. Viața morală și intelectuală. — Urme de poezie	201
Alte îndeletniciri culturale	204
IV. Istoria Daciei sub Romani	206
1. De la Traian la Aurelian. — Barbarii vechi	206
Goții	211
Retragerea stăpânirii romane	214
2. Părăsirea Daciei. — Flavius Vopsiscus.	216
Ce credeau Romanii despre părăsirea Daciei	220
2. Toponimia. — Numele de localități	222
Munți și râuri	225
Amintirea lui Traian în toponimia Daciei	230
Toponimia și chestia stăruinței	231